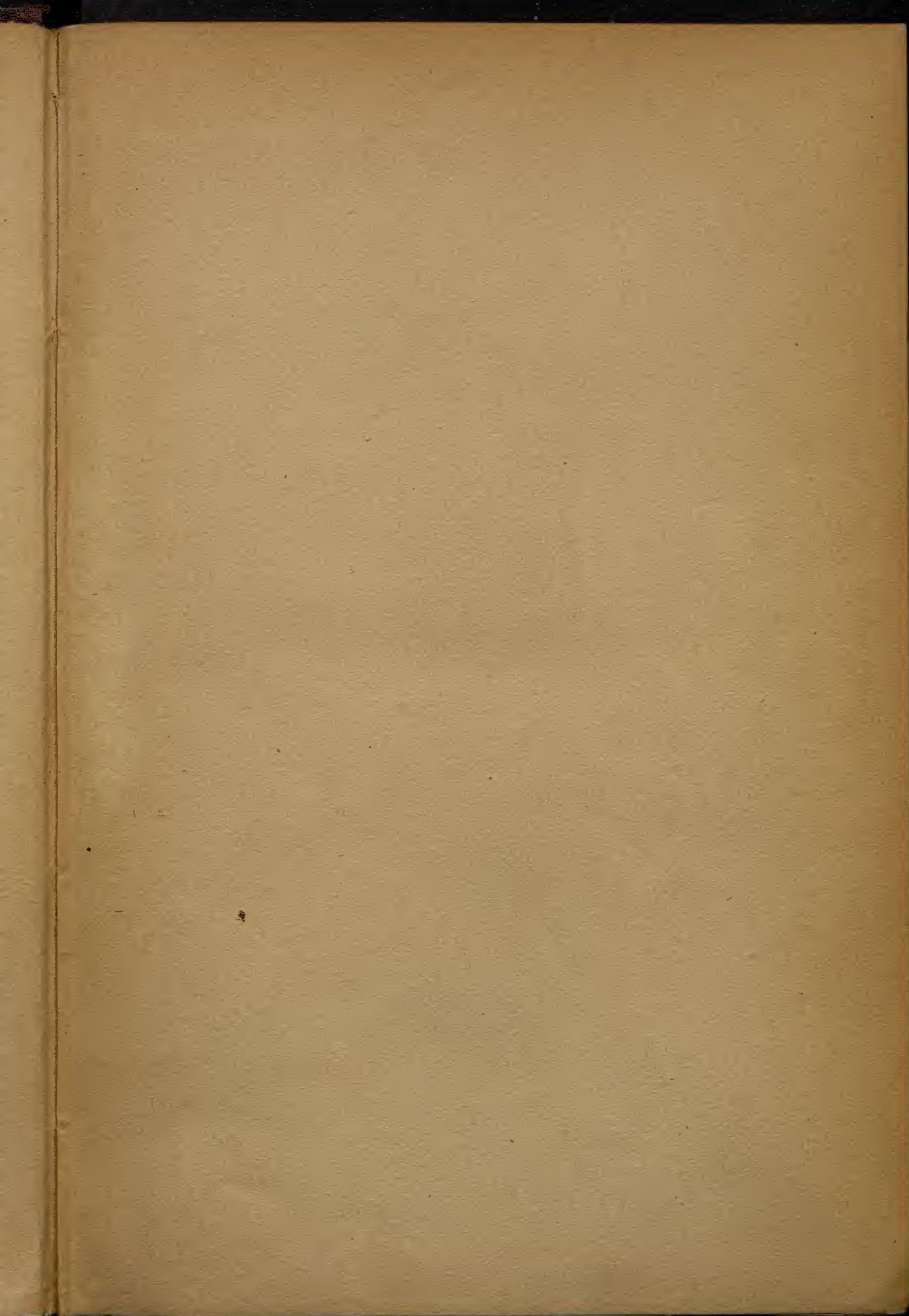

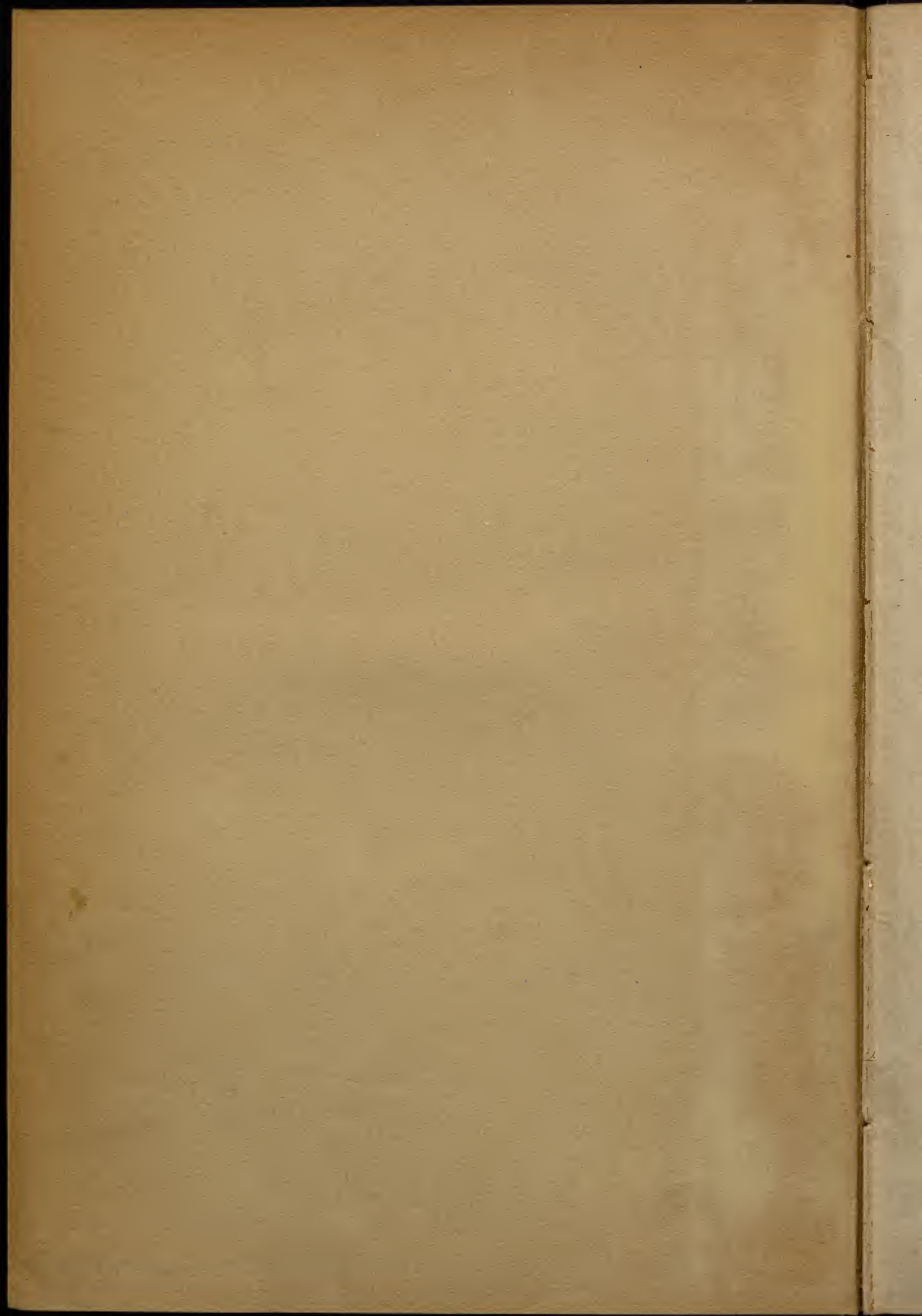
984

L. V. 5

242.7

ՓՈՐՁ

ԱՐԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԱԿԱՆ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.

ՅՈՒՆՎԱՐ.

Nº I.

ՏՓԻՒՍ

1880

ԱՅՏ. ԿՈՄԻՏԱ

1870

JOHN J. HOFF & COMPANY

NEW YORK

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Այսպէսով հայերը կարճ միջոցում եկեղեցական ժամանացութեան զրքերի հետ այնպիսի զրուածների թարգմանութիւնները ունեցան, որոնք նոյն ժամանակ լուսաւորեալ աշխարհի քուանձին յարգանքը վայելում էին:

Յունաց բանաստեղծական արդիւնքները՝ իբրեւ այնպիսի գրուածք

ներ որոնք հեթանոսական հայեացք են պարունակում բնութեան ու բաղդի վրայ, հէնց սկզբից մուտ չգտան հայ զբաղանութեան մէջ. իսկ եթէ ոմանց ձեռքով էլ թարգմանուեցան, համակրութիւն չգտան և այս պատճառով էլ շուտով կորան: Թարգմանութիւնների հետ միասին գրուեցան հարկաւ և ինքնուրոյն աշխատութիւնների, մեծ մասամբ յոյն կաղապարների հետևողութեամբ: Նոցա՝ բովանդակութիւնը՝ նոյն ժամանակի բարեպաշտական ուղղութեան և նորահաւանների քրիստոնէական ոգևորութեան համեմատ, շատ քիչ բացառութեամբ, կրօնական էր, տօնական ծառեր, Սուրբ զրբի մեկնութիւնների, աղօթքների, մի քանի փիլիսոփայական գրութեան, ինչպէս նաև պատմական երկասիրութիւնների: Ահա այս կերպով սկսաւ հայկական գրականութիւնը:

Հայաստանի քաղաքական կազմակերպութիւնը հին դարերում խիստ անաւտական էր: Ամբողջ երկիրը պատկանում էր նախարարների բազմութիւն ղապին, որոնք վաղ ժամանակներից գրաւելին Հայաստանի յայտնի մասերը և իշխանական իրաւունքներ էին վայելում նոցա մէջ: Աւելի ընդարձակ իշխանութիւն, հաւանականաբար, ժամանակ առ ժամանակ երևում էր. Սրբաբառեան նահանգում, Կրիւրի զոնութիւնը սկսաւ փոխուիլ երբ Պարսկաստանում հաստատուեցաւ Պարթևական Արշակունեաց հարստութեան իշխանութիւնը, որոնք յաջողեցան կամաց կամաց իրանց ազդեցութեանը ենթարկել ամենագորաւոր հայ իշխաններին: Այս քաղաքականութեան հետևանքն այն եղաւ որ Քրիստոսից մի դար ու կէս առաջ հայ նախարարները, Բագրատունեաց առաջնորդութեամբ, Արշակունեաց իշխաններից մէկին կամաւորապէս Հայաստանի թագաւոր ճանաչեցին: Այս կերպով հաստատուեցաւ Հայաստանում թագաւորական իշխանութիւնը ոչ իբրև որոշ ու գիտակից քաղաքականութեան անհրաժեշտ հետևանք, այլ հայ իշխանների վրայ եղած արտաքին ազդեցութեան շնորհիւ, որոնք այնուամենայնիւ առաջուց հաստատուն խնդր առին որ իրանց իրաւունքները սահմանափակուելու չեն: Եւ յիշարաւ թագաւորական իշխանութեան առաջին դործն եղաւ նախարարութեան բոլոր իրաւունքները հաստատել և նոցա կալուածական սեպհականութիւնը ճանաչել: Ահա այս պատճառով Հայաստանի թագաւորները իրօք չունէին այն բացարձակ իշխանութիւնը որ պարսկական թագաւորները միշտ վայելել են Պարսկաստանում: Հէօր նախարարութիւնը միայն զօրեղ թագաւորների ժամանակ հպատակում

և կառավարութեան պատուէրները կատարում էր. իսկ թոյլ թագաւորների օրով նա համարեա անկախ կեանք էր վարում: Նախարարներից ամենազօրաւորները անկախօրէն յարարերութիւնների մէջ էին մտնում զբացիների հետ, բանագնացութիւններ էին անում նոցա հետ, ստէպ զէնքով ընդդիմանում էին թագաւորական իշխանութեանը և պատերազմների ժամանակ տէրութեան թշնամիների կողմն էին բռնում: Չնայելով որ թագաւորական իշխանութիւնը 500 տարուց աւելի գոյութիւն էր ունեցել, այնուամենայնիւ իշխանները դեռ չէին ըմբռնել տէրութեան ազգային ու քաղաքական շահերը և լոկ մի աւելորդ բեռ էին տեսնում այդ իշխանութեան մէջ և ոչ մի անձնական օգուտ իրանց համար: Այսպէսով նոքա թոյլ չուրին որ մի զօրաւոր կենտրոնական իշխանութիւն կազմուի Հայաստանում, իսկ թագաւորների մէջ չերեւցաւ մի հզօր անձնաւորութիւն, մի տաղանդաւոր կարգադրող, որ ընդունակ լինէր առանձին իշխանների շահերը գահի շահերի հետ կապել: Միւս կողմից զրացի պետութիւններին էլ օգտակար չէր թոյլ տալ որ մի զօրաւոր թագաւորութիւն կազմուի Հայաստանում: Գործերի այս դրութեամբ ղլխաւորապէս բացատրւում է Հայոց թագաւորութեան թուլութիւնը և այն աննշան քաղաքական դերը, որ Հայերը խաղացին իրանց անկախութեան ժամանակ: Ժողովրդի մեծագոյն մասը Հայաստանում բաղկացած էր գիւղական բնակիչներից, որոնք հպատակում էին իրանց իշխաններին և որոնք հին սովորութիւնների համեմատ կառավարւում էին նոցանից: Հաւանական է թէ այդ սովորութիւնները շատ հազիւ էին լուծւում, որովհետեւ և ոչ մի տեղեկութիւն չէ հասել մեզ ոչ միայն գիւղացոց որեւէ ապստամբութիւնների մասին, այլև նոցա զանգատների մասին իրանց տէրերից քաջած նեղութիւնների վրայ: Միջին դասը, որ կարող էր մի որոշեալ կարգ պահպանել տէրութեան մէջ, ըստ երևութին շատ մեծ չէր և հազիւ թէ ամբողջապէս հայասեռ մարդկանցից էր բաղկացած: Առաջին ենթադրութիւնը ապացուցւում է սակաւաթիւ քաղաքներով, երկրորդը՝ հայ քաղաքների մէջ բնակող հրէից բաղմամարդութեամբ: Որքան էլ մեծ նշանակութիւն չտանք փաւստոսի առաջ բերած թուերին, այնուամենայնիւ չէ կարելի նորա պատմածներից չտեսնել, որ Դ դարում քաղաքացի բնակիչների մէջ քանակութեան կողմից հրէայք առաջին տեղն էին բռնում:

Քանի որ Պարսկաստանում թագաւորում էին Արշակունիքը

չունէին հպատակելու իրանց նոր տէրերի հաճոյքներին: Յոյների դէմ ամենաթեթեւ տոգորհութիւն ունենալիս Յունաց բաժնի նախարարները ծածուկ կամ արծակ համարձակ անցնում էին Պարսից թագաւորի կողմը: Իսկ Պարսից բաժնի նախարարները նոյն հանգամանքներում բանազնացութիւններ էին սկսում Յունաց հետ նոցա կողմը անցնելու գիտաւորութեամբ: Եւ չէ կարելի ասել թէ նախարարների այս տեղափոխութիւնները նշանակութիւն չունէին պատերազմող կողմերի համար: որովհետեւ նոցա հետ միասին մէկ կողմից միւսը անցնում էին նոցա զօրագնդերը, զլիաւորապէս ձիաւոր զօրքը, որ այն ժամանակ Յառաջակողման Ասիայի ամենալնաիր հեծելազօրն էր: Զօրաւոր նախարարների այս գնդերը յաճախ մի քանի հազար հոգուց էին բաղկանում: Եւ այս պատճառով ամէն մի կողմի համար շատ ձեռնառու էր այդ տեսակ նախարարներից որքան կարելի է շատերին իւր դրօշակների տակ ունենալ: Մինչ Բիւզանդիայի կառավարութիւն իւր անխոհեմ ընթացքով ու կամայականութեամբ հեռացնում էր իւր կուսակիցներին, Պարսից Դուռը փաղաքշանքով, պարզեցնելով, և աւելի յաճախ զաղտնի մեքենայութիւններով ու խոստումներով աշխատում էր նախարարների շահերը իւր գործի հետ կապել, որով և պարսկական կուսակցութեան ազդեցութիւնը շուտով բաւական հաստատուն արմատներ դրեց Հայաստանում: Հայոց թագաւորները, որ լոկ անուամբ թագաւոր էին, վաղուց արդէն խաղաղիկ էին դարձել հակառակորդ պետութիւնների մէկի կամ միւսի ձեռքերում: Նոցա նշանակութիւնը բոլորովին վայր էր ընկել, իսկ նոցա անկարգ կեանքը մինչև այն աստիճան ձանձրացրել էր ամէնին, որ հայ նախարարները և դարու առաջին կիսին, չնայելով կաթողիկոսի բարեխօսութեանը, անձամբ դիմեցին Պարսից կառավարութեանը թախանձելով որ թագաւորական իշխանութիւնը ոչնչացնէ Հայաստանում: Նոցա խնդիրը լսուեցաւ, թագաւորական իշխանութիւնը ջնջուեցաւ, և Հայաստանի կառավարիչ նշանակուեցաւ մի պարսիկ Մարգպան: Այսպէսով Հայաստանի թագաւորութեան անկման գլխաւոր պատճառը պէտք է համարել այն հանգամանքը որ այս հաստատութիւնը ժողովրդականութիւն չէր գտել նոյն երկրում: Եթէ այդ հաստատութիւնը ժողովրդի վարքութեամբ համաձայն լինէր, կամ կարողացած լինէր արմատ դնել, անշուշտ զանազան փորձեր կը լինէին նորան վերականգնելու համար, բայց այդպիսի փորձեր ամենեւին չեն եղել: Այնպիսի մի նշանաւոր դէպք որպիսի է թագաւո-

րական իշխանութեան բարձումը, ըստ երևոյթին, շատ քիչ փոփոխութիւն բերեց սկզբում գործերի դրութեան մէջ. մէջտեղից վերացաւ միայն մի իշխանութիւն որ 600 տարի առաջ արուեստական կերպով սահմանուել էր: Նախարարներին թվում էր թէ իրերը այն ընթացքը կը ստանան որ ունէին թագաւորական իշխանութեան հաստատուելու ժամանակ, իշխանութիւն որ չկարողացաւ բարօրութիւն տալ երկրին: Հայաստանը դարձեալ նախարարների ձեռքն ընկաւ. հայ զօրքին առաջնորդում էր ժառանգական հրամանատար սպարապետը, և միայն թագաւորական պալատը գնացող հարկերը սկսան ուղարկուել Պարսից գանձարանը: Բայց չէր կարելի անպատիժ փոփոխել մի վարչական կարգ որ 500 տարուց աւելի գոյութիւն էր ունեցել: Թագաւորական իշխանութիւնից առաջ հայ ցեղերը իրանց առաջնորդների իշխանութեան ներքոյ երկար դարերի ընթացքում կարողացան պահպանել իրանց անկախութիւնը, յաջողութեամբ դիմադրելով Ասորեստանի աշխարհակալներին և միայն ժամանակ առ ժամանակ ձանաչելով Պարսկաստանի թագաւորների գերիշխանութիւնը: Իսկ այժմ հանգամանքները փոխուել էին: Արուեստական, երկրի սովորութիւններին օտար հաստատութեան երկարատեւ տիրապետութիւնը, դրացի պետութիւնների միջամտութիւնը տէրութեան ներքին գործերի մէջ, նոցա անբարոյականացուցիչ ազդեցութիւնը այն հետեւանքն ունեցան, որ հայ իշխանները կորցրին մեծ մասամբ իրանց քաջութիւնը և այն միաբանութիւնը արտաքին գործերի մէջ, որ այնքան անգամ ազատել էլ նոցա օտարական լծից: Նոքա թեթեւամտութեամբ զոհեցին թագաւորական իշխանութիւնը, առանց իրանց համար մի ուրիշ ազգային ու քաղաքական դրօշ կանգնելու, որի շուրջը կարողանային խմբուիլ ազգի ընդհանուր շահերը պաշտպանելու: Այս կարճատեւ քաղաքականութեան հետեւանքները շուտով երևեցան...

Այդ միջոցին հայ նախարարների մէջ մեծ հարստութեամբ, ընդարձակ երկրներով, քաղաքական ազդեցութեամբ նշանաւոր էին մանաւանդ չորս զօրաւոր ցեղեր, Բագրատունիք, Սիւնիք, Արծրունիք և Մամիկոնեանք: Նոցա շուրջը խմբուում էին հարիւրաւոր մանր իշխաններ, որոնք իրանց շահերով կամ ազգակցութեամբ կապուած էին նոցա հետ: Այս զօրաւոր ցեղերից խրաբանչիւրը իւր առանձին նպատակների ետեւից էր լինում և մեծ փոյթ ունէր իւր նշանակութիւնն ու ազդեցութիւնը պահպանելու երկրի մէջ:

Արծրունիք և Սիւնիք, որոնց երկրները Պարսկաստանին շատ մօտ

էին, ուրիշներից աւելի էին դիմում Պարսից կառավարութեան պաշտպանութեանը: Բազրատունիք հարստութիւն էին դիզում, ընդարձակում էին իրանց երկիրը, և հեռու էին պահում իրանց հասարակական գործերից: Նոքա աշխատում էին որքան կարելի է քիչ մասնակից լինել այն պատերազմներին որոնք այդ ժամանակ կեղեքում էին հայոց երկիրը: Միմիայն Մամիկոնեանք զահագուրկ հարստութեան կուսակից լինելով՝ նորա անկումից յետոյ էլ, իբրև ժառանգական սպարապետներ, շարունակեցին մահակից լինել այն բոլոր գործերին որոնք աղմկում էին Հայոց երկիրը և ազգի ընդհանուր շահերին պաշտպան էին կանգնում: Նոք թագաւորութեան իշխանութիւնը բաժնալուց յետոյ, պարսիկները ցանկանալով խափանել այն ազդեցութիւնը որ Յոյները ունէին քրիստոնեայ Հայոց վրայ, վճռեցին այս վերջիններին զրադաշտական կրօնին դարձնել, գլխաւորապէս Մամիկոնեանք ախոյեան կանգնեցան կրօնի պաշտպանութեան համար: Ժամանակագրութիւնների մէջ համարեա չէ խօսվում ուրիշ ազնուականների կրօնական պատերազմի մէջ ունեցած մասնակցութեան վրայ: Այս անհաւասար կռուի մէջ Մամիկոնեանք կորցրին իրանց բոլոր հարստութիւնը, զրկուեցան իրանց երկրների մեծ մասից և շատ խեղճացան: Իսկ Բազրատունիք իրանց զանձերն ու երկրները աւելի յաջող ժամանակի համար պահեցին: Նւ յիրաւի Արաբացոց իշխանութեան ժամանակները, երբ միւս ցեղերը թուլացած էին, Բազրատունիք իրանց հետ մրցող ախոյեաններ չունենալով, սկսան առաջնակարգ դեր խաղալ Հայաստանում, որ աւարտուեցաւ նորանով որ թ դարու վերջին Արաբացոց խալիֆաների համաձայնութեամբ իրանց ընդարձակ երկրներում հիմնեցին մի բաւական զօրաւոր թագաւորութիւն, որի մայրաքաղաքն էր հոյակապ Անին:

Այսպիսի թագաւորական նշանակութեան, միայն աւելի չափաւոր ձևով, Բազրատունեանց հետ միասին հասան նոյնպէս Արծրունիք՝ վասպուրականում և Սիւնիք Ղարաբաղում: Այս չորս ցեղերը և դարում, այսինքն Հայոց թագաւորութեան անկումից անմիջապէս յետոյ, քիչ շատ հաւասար ազդեցութեան տէր էին երկրի մէջ. միայն Մամիկոնեանք իրանց բարոյական արժանաւորութիւններով միւսներից աւելի ժողովրդականութիւն ունէին, և այս պատճառով նոցա ցեղի սխրագործութիւնները երգվում ու նկարագրվում էին շատ զօրեղների մէջ: Այդ զօրեղների մեծ մասը մեր ձեռքը ՀՀասան, բայց մի քանի միջնավէպեր պահպանւելով իւր զրքի մէջ Փաւստոս Բիւզանդացին, որ

ապրեցաւ Դ զարում: Փաւստոսը միւս պատմաբանների շարքում մի առանձին դիրք է բռնում, որ մինչև այժմ բաւական պարզուած չէ: Նորա գրքի մի քանի հատուկոտորները, թէև ոչ բաւական թարգմանութեամբ, պատահում են Պրոկոպիոսի մէջ: Իւր գրուածքի մէջ Փաւստոսը ճարտարութեամբ կապեց երկու առանձին պատմութիւններ. Ներսէս Մեծի կենսագրութիւնը և Արշակ ու Պապ թագաւորների պատերազմների պատմութիւնը Շապուհ Բ Պարսից թագաւորի հետ: Այս վերջին նիւթը նա պատմական վիպասանութեան ձևով պատմեց (հարկաւ ոչ այս բառի նոր առմամբ), որի մէջ Արշակի և Շապուհ Բ-ի երեսուն և չորս տարուան պատերազմների պատմութեան հետ կից պատմվում են Մամիկոնեան իշխանների սրբաբազորութիւնները: Այս նշանաւոր ճան յաջողութիւններն ու ձախողութիւնները այնպէս պինդ կապուած են նոյն ժամանակի Հայաստանի բազմի հետ, որ նորա Պատմութիւնը անելիս՝ հեղինակը Հայոց ու Պարսից երկարատե պատերազմի բոլոր դէպքերը յիշատակում է:

Հինգերորդ դարու մատենագիրները, որոնք յունական կրթութիւն են ստացել, և նոցա հետեողները շատ քիչ բացառութեամբ (եղեջէ) Ղազար Փարպեցի), սովորութիւն մացրին պատմական անցքերը որքան կարելի է չորուցամաք ու համառօտ կերպով պատմել, գրի անցընելով միայն այն ինչ որ իրանց կարծիքով կարող էր անգործ հետաքրքրութիւնը գրգռել ու զուարճացնել: Նոցա պատմածների մէջ ընթերցողը չի հանդիպիլ ոչ նշանակեալ անցքի մանրամասնութիւններին, ոչ ժողովրդի պատմական դէպքերի վրայ ունեցած հայեացքին, և աւելի սակաւ ակնարկութիւնների որեւէ ժողովրդական զրոյցների մանաւանդ հեթանոսական շրջանի զրոյցների վրայ: Զմարիտ է նոքա շատ խիստ են իրանց հաջորդած տեղեկութիւնների մէջ, միայն այն են պատմում ինչ որ իրանց կարծիքով հաւատալու արժանի է, և մեծ մասամբ ցոյց են տալիս այն աղբիւրները որոնցից քաղել են իրանց տեղեկութիւնները: Գրադէտ — պատմագիրների այս զգուշաւորութեան շնորհիւ, հայ պատմական գրուածների մեծ մասը յաճախ չորուցամաք անցքեր են պարունակում՝ ժամանակագրական կարգով դասաւորուած: Մեծ համբերութիւն և ուշադրութիւն է հարկաւոր պատմուածի իմաստն ըմբռնելու և հաջորդուած տեղեկութիւնների մէջ ներքին կապ գտնելու համար: Այսպէս չէ Փաւստոսի պատմելու եղանակը: Նորա մէջ ամէն բան պարզ

է, բայց պարզէ այն մտքով, ինչպէս ժողովրդական բուռն երեւակայութիւնը բացատրում էր միմեանցից բղխող անցքերի յաջորդութիւնը: Նորա գրքում հանդիպում ենք ամենահետաքրքրաշարժ մանրամասնութիւնների, կենդանի գոյներով պատմուած Հայաստանի ներքին վիճակի և նոյն ժամանակի Հայոց ու Պարսից կեանքի վրայ թէ գինուորական և թէ ուրիշ կողմերից առած: Փաւստոսը այնպէս գրեց պատմութիւնը ինչպէս որ հասկանում էին իւր ժամանակակիցները, որոնք յունական, դարձական կրթութիւն չէին ստացել: Նորան սովորաբար մեղադրում են չափազանցութիւնների համար, չհասկանալով որ ժողովրդական պատմիչը հաւատարմութեամբ հայորդում է անցքերի զործած նպատակութիւնները, և ոչ թէ նոցա մանրամասնութիւնները: Այսպէս, նա մի քանի անգամ ասում է թէ Մամիկոնեանք տասը հազար զօրքով հարիւր հազարաւոր և մինչև անգամ միլիոնաւոր մարդունց բնդկացած պարսկական բանակներ են ջարդել: Բայց այս տեսակ թուերը չափեք է բառական նշանակութեամբ ընդունել, այլ այնպէս ինչպէս որ ժողովուրդն էր ըմբռնում նոցա: Չէ որ ընտիր մատենագրներին էլ պատահում է երբեմն ասել՝ անհամար զօրք, և սակայն ոչ որ բառական մտքով չէ ընդունում այս զուրկուածքը: Իւր պատմութեան մէջ Փաւստոսը միւս հայ մատենագրների հակառակ չէ խորշում ամէն բանի վրայ անկեղծօրէն խօսելու: Տեղն եկած ժամանակը՝ նա անվերջով նկարագրում է անստակութիւնը (օրինակի համար երբ խօսքը Պապ Թադեւորի վրայ է գալիս), առանց ամէնևին քաշուելու, առանց իւր պատմելու եզանակը փոխելու: Այսպէս դարձեալ նա տեղի չէ տալիս կեղծ հայրենասիրութեան առաջ, երբ հարկ է լինում յարձակուիլ իշխանների մոլութիւնների վրայ: Նա ուղղակի ասում է, թէ Հայերը քրիստոնէութիւնը միայն արտաքուստ են ընդունել, առանց այդ կրօնի ներքին նշանակութիւնը ըմբռնելու: Պատմագրի այս եղանակը որով ամէն բան իւր տեղն ունի է անուանում, արդէն և դարում զարմացնում էր յունական կրթութիւն ունեցող անձանց: Պազար փարպեցին մինչև անգամ կասկածում է թէ այդ պատմութեան հեղինակը Փաւստոսն եղած լինի ինձ անհաւատալի՝ երեւում է բացառանշում է նա իւր աշխատութեան յառաջաբանութեան մէջ, որ Բիւզանդիայի պէս քաղաքում և այնքան ուսումնականների բազմութեան մէջ կրթուած լինելով, Փաւստոսը այնպիսի անհաճոյ բաներ գրի անցրած լինէր:

Հատ կարելի է որ փառատոսի պատմած բոլոր անցքերը պատմական ճշտութիւն չունին, բայց նորա նկարագրած ժամանակի ստվորութիւնների և Հայաստանի ներքին կազմակերպութեան ընդհանուր պատկերը շատ աւելի մօտ է ճշմարտութեան քան զրազէտ պատմագիրների մէջ:

Մենք կարծաւօտ խօսքերով յայտնեցինք մեր կարծիքը փառատոսի մասին, համոզուած լինելով թէ միայն այս տեսակէտից կարելի է բացատրել ինչպէս նորա ժողովրդական լեզուի կազմութիւնը, այսպէս և նորա ինքնուրոյն պատմութեան բոլոր առանձնութիւնները: Փառատոսի պատմութեան մէջ, ինչպէս արդէն ասացինք, պահուեցան ժողովրդական զրոյցների եթէ ոչ բուն հատուկոտորները, գոնեա նոցա արձագանքը, և այս պարզ երևում է նորա պատմութեան շատ տեղերից: Կոպտարա՞ զոյ՞ իոցոյ զայտ՞ զստա պատմութեան:

Ամենայն զօրաւոր իշխանական տան ակտրժել է ունենալ իւր պատմութիւնը, իւր նախնաց փառաւոր գործերի նկարագրութիւնը, և այս պատճառով հաւանական է որ միւս ցեղերն էլ իրանց պատմութիւնները ունէին: Զանազան մատենագրների հատուածներից, օրինակի համար, հետաւեալ կարող ենք վերաստեղծել մի ամբողջ պատմական վիպասանութիւն Սիւնեաց ցեղի վրայ. խօսքս Անդակ Սիւնեաց նախարարի, նորա փառանձեմ դստեր և Բաբէի որդու մասին առաջ բերուած պատմութեան վրայ է: Այդ հատուածները գտնվում են Մովսէս Կաղակաւոտուացու (է դար) և Ստեփաննոս Սրբէլեանի (Ժ.Գ դար) պատմութիւնների մէջ. երկուսն էլ ասում են թէ այդ հատուածները հանել են Պետրոս Սիւնեցուց (Ջ դար): Բայց մեզ համար պարզ է որ ամբողջ այդ պատմութիւնը յայտնի էր փառատոսին, որ միայն նորա մի մասն է առաջ բերում, այնքան որքան իւր պատմութեան համար հարկաւոր է, իսկ մնացած մասի վրայ լռութեամբ է անցնում: Բազրատունիք իրանց չափաւորութեամբ, խնայողութեամբ, տապեաական յատկութիւնների պակասութեամբ հազիւ թէ կարողացան մի հանճարեղ մատենագրի ոգևորել, և շատ հաւանական է թէ նոքա բացի առանձին զրոյցներից՝ իրանց տան ամբողջ պատմութիւնը չունեցան:

Չկամենալով այս բանումն էլ միւսներից յետ մնալ, նոքա դիմեցին Մովսէս Խորենացուն, որ նոցա խնդրանօք զրեց իւր Հայոց պատմութիւնը: Խորենացու չորուցամբ գիրքը հարկաւ չէր կարող լի հացնել նոցա: Սահակ Բազրատունին մի քանի անգամ զրուար

կերպով կրկնեց, թէ իրան իսկապէս չէ հետաքրքրում այն ինչ որ նա պատմում է, այլ այն ինչ որ ժողովրդի մէջ է պատմվում: Խորենացին հայրաբար յանդիմանելով նորան առասպելաբանութիւնների վրայ ունեցած սիրոյ համար՝ աւարտեց իւր պատմութիւնը: Սակայն ցանկանալով փառարանել Բագրատունեաց ցեղը, պատմագիրը ժողովրդական զրոյցների հակառակ՝ երբայական ծագում է տալիս նոցա: Երբ ժամանակ անցնելուց յետոյ Բագրատունեաց մի ճիւղը թագաւորեց վրաստանում, վրաց թագաւորները հասարակ երբայական ծագումամբ չբաւականանալով, Դաւիթ մարգարէի ցեղից առաջ եկած համարեցին իրանց... բայց Բագրատունիք չունեցան մի պատմութիւն որ իրանց ցանկացած հոգևով գրուած լինէր:

Հայաստանի բաժանումը այս չորս հակառակորդ բանախների, եթէ կարելի այսպէս ասել, ազդեց և պատմագրների վրայ, որոնք այս կամ այն զօրաւոր ցեղի կուսակից էին և մնացին մինչև այդ ցեղերի սպառումը: Հէնց հայկական գրականութեան սկզբից հայ պատմագրները իրանց հայրենիքի դժբաղդութիւնները նկարագրելիս ամբողջ ազդի պատմութիւնը չեն գրում, այլ գլխաւորապէս այն ցեղի պատմութիւնը որի կուսակցութեանը պատկանում էր նոցանից իւրաքանչիւրը: Այս կողմից առանձին բազմ ունեցան Մամիկոնեանք. նոցա զործերը, բացի փաւստոսից, նկարագրուեցան Ե դարու երկու տաւաճանդաւոր պատմագրների՝ Եղիշէի և Ղազար փարպեցու ձեռքով: Յովհաննէս Մամիկոնէից եպիսկոպոսի (Ե դար) աշխատութիւնը մի տեսակ պատմական վիպասանութիւն է Մամիկոնեան տան նախարարների վրայ, բայց անո՞՞՞ պատմութիւնն առանձին նշանակութիւն չունի պատմական նկատմամբ: Բագրատունեաց մասին, Մ. Խորենացուց յետոյ, գրեցին Յովհաննէս Կաթողիկոսը (Ժ դար), Արիտակէս Լաստիվերացին (ԺԱ դար), Ստեփաննոս Ասողկը (ԺԱ դար): Արծրունիք միայն մի պատմագիր ունեցան՝ Թոմա Արծրունին (Ժ դար). իսկ Սիւնեաց վրայ գրեց Ստեփաննոս Օրբելեան ԺԳ դարում:

Այս պատմագրներից իւրաքանչիւրը Հայաստանի նշանակեալ անցքերը նկարագրելիս՝ աւելի լուսաւոր կերպով են ներկայացնում իրանց սիրելի ցեղի զործերը, ստուերի մէջ թողնելով կամ կատարեալ լուութիւն պահելով միւս ցեղերի զործերի վրայ:

1860-ին Կայսերական Գիտութիւնների ձեմարանի օրագրութեան մէջ լոյս տեսաւ իմ «Catalogue de la littérature arménienne depuis le commencement du IV-e siècle jusque vers le milieu du XVII».

Այս ցուցակի մէջ համառօտ կերպով գրի անցրի բոլորը ինչ որ այն ժամանակ յայտնի էր Հայոց հին գրականութեան արդիւնքների վրայ, առանձին ուշադրութիւն դարձնելով պատմագրութեան վրայ իրրեւ այնպիսի ճիւղի վրայ որ աւելի էր շարժում ունէր ու եւրօպացի դիտնականների հետաքրքրութիւնը: Այն ժամանակ ընդամենը հաշվում էին միայն 35 պատմագիր, որոնցից լոկ 24-ը հրատարակուած էին: Բայց այդ հրատարակութիւնները իրանց սակաւութեան պատճառով կիսով չափ անմատչելի էին հասարակութեանը, և հետեւագէտ ձեռագրների բնաւորութիւն ունէին: Աւելի սակաւ ծանօթ էին այդ պատմագրութիւնները դիտնական աշխարհին, վասն զի նոցանից միայն 14-ը թարգմանաբար կամ քաղելով հրատարակուել էին օտար լեզուներով:

Այն օրից շատ բան փոխուեցաւ: Զանազան հայ վանքերում և գրադարաններում սկսան ուշադրութիւն դարձնել ձեռագրների կազմութեան ու բովանդակութեան վրայ, որոնք մինչև այն ժամանակ անխնամ մնացած էին. նոցա պահարանները կարգի բերուեցան, կազմուեցան քիչ շատ մանրամասն ցուցակներ: Այս հոգատարութեան հետեանքն այն եղաւ որ շուտով սկսան լոյս տեսնել բաւական պրուածներ, որոնց զոյւթեան մասին առաջ շատ քիչ անձինք տեղեկութիւն ունէին: Այսան կարդացուիլ այնպիսի գրքեր որոնց վերնագրերը միայն յայտնի էին մինչև այն ժամանակ: Պատմական գրութեան թիւը սկսաւ աճել. նոցանից ոմանք հրատարակուեցան, միւսները եւրոպական լեզուներով թարգմանուեցան մասամբ հայոց, մասամբ էլ հայագէտ եւրոպացոց ձեռքով: Լոյս տեսան հայ պատմագրների ժողովածուները եւրոպական թարգմանութեամբ, և նոցանից զանազան քաղուածներ արուեցան այս կամ այն ժողովրդի կամ պատմութեան վերաբերմամբ: Գրուեցան բազմաթիւ քննական և մատենախօսական յօդուածներ նոյն պատմագրների վրայ և ի վերջոյ հայ պատմական գրութեան մի նշանաւոր գրականութիւն կազմուեցաւ ոչ միայն հայերէն՝ այլ և եւրոպական լեզուներով. այնպէս որ հայ պատմագրների մեծ մասամբ թարգմանուած և հետեւագէտ դիտնականներին մատչելի հրատարակութիւնները 57 պատուաւոր թուին հասան: Հայ բնագիրների և նոցա թարգմանութիւնների հրատարակութեան անմիջական հետեանքն եղաւ այն համոզումը, թէ հայ մատենագրների զանազան գրի առած տեղեկութիւնների օգնութեամբ ոչ միայն կարելի է պարզաբանել բազմաթիւ իրողութիւն:

ներս որոնք արդէն պատմութիւնից յայտնի են, այլ և նորայն և ևս չափաւոր իրացի անգղերի պատմութեան միջքանի շրջաններէ վրայ: Այսպիսի մեծ կարեւորութիւն ունին այդ պատեղեկութիւնները, քերականի համար, մի քանի խնդիրների հետազոտութեան մէջ. Օրշաւ կոնեայ, Մանասեանց պատմութիւնից, Արաքացոյց և Խաթհա կալու-
թիւնների և նոցա Բիւզանդիայի հետ ունեցած պարտերութիւնների ժամանակից, Մոնղոլների, վրաց, խաչակրաց արշաւանքների, Պարսկաստանի նոր ժամանակների պատմութիւնից և այլն: Ե

Հայերը մի որոշ կենտրոնում չպարապեցան զրբերի տպագրութեամբ, այլ միմեանցից շատ հեռու ընկած տեղերում: Հայ զրբերը տպագրուեցան և տպագրուում են Ամստերդամում և Կլապտանկոնստանտնուպոլսում, Վենետիկում և Եջմիածնում, Փարիզում և Երուսաղէմում, Մատրասում և Մոսկվայում, Կալկաթայում և Զմիւռնիայում, Լիւվորնոյում և Պետերբուրգում և ուրիշ շատ քաղաքներում: Այս պատճառով նոյն իսկ անձինքը՝ որոնք յատկապէս հայ զրբականութեան ուսումնասիրութեամբ են պարապում, միայն շատ յաջող հանգամանքներում կարողանում են ժամանակին տեղեկանալ այս կամ այն հետաքրքրաշարժ զրբի հրատարակութեան մասին, իսկ այդպիսի մի զրբի ստանալը աւելի դժուար է յաջողում նոցա: Հայ պատմա-
զրների թարգմանութիւնները և քաղուածները չոյսնին լիտենում նոյնպէս Եւրոպայի զանազան քաղաքներում և շատ յաճախ այնպիսի մասնագիտական օրագրներում ու ժողովածուներում, որոնք սովորաբար քիչ ծանօթ են ուրիշ տերկրներում: Ե

Այս պայման լինելով աւելորդ չհամարեցի մի տեղ թողնել բոլորը ինչ որ ներկայումս յայտնի է հայ պատմագրական գրականութեան վրայ և այս խնդրով Եւրազոյ Գանձանց, Երկայայնել Թ. հայ պատմագրների և նոցա զանազան շեղումներով եղած թարգմանութիւնների վերնագրերը, քաղուածները, քննութիւնները, միտք բանաւորը ինչ որ վերաբերում է յայտնի հրատարակութիւններին, և խոստովանելով պարագայների աշխատանքը թեթեւեղութեամբ: Հայոց հին մատենագրութեանը աւելի մօտիկ ծանօթանալու կարող են ծանայել ընդ հանրայնէս այն զրբերը, որ Եւրոպայի հայերի նութեան պատմութեան անունն են կրում, որոնց վերադիրը բերում ենք այստեղ, որովհետեւ հազիւ թէ ամենին յայտնի են: Սոցա մեջ ինչպէս ժամանակով, այսպէս և արժանաւորութեամբ անաջին տեղը բռնում է մամիկոն արտագանաց մայրեղան մամիկոնի մայրեղան

1. Quadro della Storia litteraria di Armenia, estesa da Monsign. Placido Sukias Somal, Arcivescavo di Siounia et abbate generale della Congregazione dei monaci armeni Mechitaristi di St. Lazzaro. Venezia, 1829.

2. Versuch einer Geschichte der armenischen Litteratur nach den Werken der Mechitaristen frei bearbeitet von C. F. Neumann. Leipzig, 1836.

3. Бѣглый взглядъ на Исторію Гайканской Литературы до конца XIII столѣтія. Ст. Назарьянца. См. Ученыя Записки Казанск. Университета за 1844 г. стр. 46—95.

4. Обзорѣніе Гайканской письменности въ новѣйшія времена. Ст. Назарьянца. См. Учен. Зап. Казанск. Университета за 1846 г. Кн. II стр. 1—158.

5. Beiträge zur Armenischen Litteratur von C. F. Neumann. I. Lieferung. München, 1849.

6. Catalogue of all works known to exist in the armenian language of a date earlier than the seventeenth century, by Ker. H. G. Dwight. In Journal of american oriental Society, III Vol. Numb. II. New-York, M. Dccesm.

7. Պատմութիւն մատենագրութեան Հայոց (անգիր ժամանակ), գրեց Շ. Յովսէփ վ. Գաթրճեան Մխիթ. Ռւստէն. վիէննա, 1851. ՌՅ:

8. Catalogue de la litterature arménienne depuis le commencement du IV-e siècle jusque vers le milieu du XVII-e, par M. K. Patkanian, 1860. Bullet. de l'Acad. de St. Petersb. t. II, p. 44—91.

9. Պատմութիւն Հայերէն Դպրութեանց 'ի պէտս ուսման ազգային վարժարանայ: Ա. Հին մատենագրութիւն: Գար. Զ. Վենետիկ, 1865.

10. Պատմութիւն Հայերէն Դպրութեանց 'ի պէտս ուսման ազգային վարժարանայ: Բ. Նոր մատենագրութիւն. Գար. Զ. Վենետիկ, 1878: Այս աշխատութիւնը շատ հետաքրքրաշարժ տեղեկութիւններ է հաղորդում հայոց գրականութեան նորագոյն ժամանակների և նորա արդեան վիճակի վրայ, բայց զժաղդաբար փոքր ինչ աճապարանօք է գրուած, իսկ մատենախօսական կողմից նաև անբաւարար է:

11. Report on Armenian, by Prof. Hübschmann լեզուարանական ընկերութեան տարեկան Համարատուութեան մէջ, որ կար-

դաց պ. Սվետ (H. Sweet, Esq.) *Shu Transactions of the Philol. Society*, 1877—1879, London.

12. Bibliographia Caucasica et Transcaucasica. Составилъ М. Мянсаровъ. С. Петербургъ, 1874. 1876. стр. 424—561.

Մեր առաջ բերած հրատարակութիւնների մեծ մասը վերոյիշեալ աշխատութիւններից առաջինի այն է Սոմախանի Արքեպիսկոպոսի Quadrosi քիչ թէ շատ յաջող հետեւողութիւններ են. և Սոմախանի իւր աշխատութիւնը զրեց սորանից 50 տարի առաջ, երբ հայկական լեզուն ու գրականութիւնը, շատ քիչ բացառութեամբ, դեռ գիտնական աշխարհի ուշադրութիւնը չէր գրաւել: Այն օրից հայ լեզուի ուսումնասիրութեան շրջանը շատ ու շատ ընդարձակուեցաւ: Համեմատական լեզուագիտութեան վերջին ժամանակներում արած յառաջդիմութիւնները անանց ազդեցութեան չմնացին հայկական լեզուի բաղդի վրայ, որի հետազոտողները լեզուաբանական նկատմամբ բացառապէս գերմանացի գիտնականներն եղան: Բառականութեան և թեքական առանձնութիւնների հետազոտութիւնը ցոյց տուեց, որ հայերէն լեզուն հնդկա-եւրոպական լեզուների շրջանում միջին տեղն է բռնում: Իրանեան և Սլավո-Լիթվոնեան լամբերի մէջ (Տես Բ. Պատկանեանի О мѣстѣ занимаемомъ армянскимъ языкомъ въ кругу индо-европейскихъ. Въ Извѣст. Кавк. Отд. Имп. Рус. Геогр. Общ., t IV.) Պակաս ուշադրութիւն դարձրին Գերմանիայում. Հայոց պատմագրական գրականութեան վրայ: Ֆրանսիական և ուրիշ լեզուներով եղած պատմութիւնների թարգմանութիւնները միջոց են տալիս օգուտ քաղելու նոցանից, այնպէս որ մաւելորդ է համարվում նոյնը գերմաներէն թարգմանել: Բայց և այնպէս Նէյմանի, Պետերմանի, Վիլտէի, Լաւէրի աշխատութիւնները ապացուցանում են թէ Գերմանիայումն էլ քիչ շատ հետաքրքրվում են հայոց պատմագրական գրականութեամբ: Ֆ. Գուդշմիտ յայտնի պրոֆէսորը խիստ ու մանրամասն քննութեան ենթարկեց Ագաթանգեղոսի և Մ. Խորենացու Պատմութիւնները: Կարելի է չհամաձայնել: յարգելի պատմաբանի մի քանի եզրակացութիւնների հետ, բայց չէ կարելի չիստատուանել որ հետազոտութիւնը պատմական քննադատութեան պահանջներին համեմատ է գրուած, որից երևում է որ հեղինակը մի պարսաւազիր (պամֆլետիստ) չէ, այլ երկիւղած բանաբան: Իւր նոր հրատարակած աշխատութեան մէջ «Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden, Leyden, 1879», Երկրեկէն, հա-

բարիների թարգմանութեան ծանօթութիւնների մէջ, որոնց չգիտենք ինչ պատճառով մեծ նշանակութիւն է տալիս, բոլորովին ճշմարտութեան հակառակ լեւոմի անհասկանալի յամառութեամբ անոնց փաստերի մեղադրում է բոլոր հայ պատմագրներին իբրեւ թէ նոցա հաղորդած տեղեկութիւնները անճիշտ են: Մեղեկ է կարծիքը այս խնդրում հարկաւ ոչինչ նշանակութիւն չունի: Միջակ պահլաւագետ լինելով նա ոչ միայն հայերէն լեզուն չգիտէ, այլեւ չէ հասկանում թէ առանց հայկական աղբիւրների որսումնասիրութեան անհնարին է թէ քաջ պահլաւագետ է թէ Սասանեանց պատմութեան լաւ տեղեկ լինել: Մենք կաշխատինք առանձին յօդուածով վերականգնել ճշմարտութիւնը, որ մեղեկէն զանցառութեան է տուել: Հայ պատմագրների մի քանի թարգմանութիւնները փան խալական լեզուով, ընթերցողը նոցա վերագրերը կը գտնէ վարը, ցուցակում: իսկ զգոյց մարմնի մը զգոյցի մարմնի մը հայկական լեզուի Բուսումը շատ քիչ ծաղկեցաւ Անգլիայում: Եւ միակ հայագէտների անցեալ դարու առաջին կիսին եղան վիստոնեան եղբայրները: Նոքա ընծայեցին գիտնական աշխարհին Մ. Խոսրենայու պատմութեան առաջին թարգմանութիւնը լատինական լեզուով, որ չնայելով նոյն պատմութեան յաջորդ եւ թիւ թարգմանութիւններին մինչև այժմ համարեա միակ աշխատութիւնն է իւր տեսակում, որին գիտնականները դիմում են այնքա՛ն եղած տեղեկութիւնները քաղելու համար: Եղեշիւն վահրամի անգլիական հրատարակութիւնները նէյման գերմանացի պրոֆէսորի ձեռքով թարգմանուեցան: Եւ այժմ ընթերցողը կը գտնէ իր ձեռքի տակ 11 թարգմանութիւնները բացառաւ պէս հայ գրողների աշխատութեամբ լոյս տեսան: Ռոմանտիկումը ընթերցողը հասարակութիւնը առանձին անտարբերութիւն է նոցայ տալիս այն բոլորին որ վերաբերում է հայ լեզուին, պատմութեան և գրականութեան: Բաւական բնական է, եթէ վերին ասած հասարակութիւնը քիչ ուշադրութիւն է դարձնում այն գրականութեան անուանին հետադարձութեան վրայ, որ համաշխարհային նշանակութիւն չունի: Բայց իւրաքանչիւր տեղութեան մէջ հասարակութեան մի առանձին շրջան կայ, աւելի ընդարձակ կրթութեամբ, որի համար տակաւածանօթ մագլերի կեանքը պատմութիւնը գրականութիւնը մի տեսակ հետաքրքրութիւն ունի: Բոլորովին այդ շրջանի

Ռուսաց տախտակի վրա Բաղևաթան ընդարձակ է: Մինչև անգամ գիտնական և մասնագետ անձինք, որոնցից իրանց պարագամունքներին նայելով կարելի էր առել հետաքրքրություն սպասել, այնուհետև անտարբերությամբ են ցոյց տալիս դէպի այս տեսակ հետազոտությունները, որ շատ զօրաւոր կամք, շատ աշխատութիւն է հարկաւոր նոցա իրանց պարագամունքների առարկայից չստուգելու համար...

Հայ պատմագրները ուրիշ ամէն տեղերից առել բազմ ունեցան Ֆրանսիայում, որ այս պարու սկզբից և մինչև ներկայ ժամանակներս մի ամբողջ շարք հայագէտների երևեցան, որոնց մէջ հայ գրականութեան ցոյց տուած առանձին ծառայութիւններով նշանաւոր եղան հանգուցեալ Սէն-Մարտէնը, Institut de Franceի անդամ, եղբարդ Ղիւլորիէն: Պրոֆէսոր Ղիւլորիէն, որ յայտնի էր արդէն իւր հայ գրականութեան և հնաստութեան վրայ գրած բազմաթիւ քննական յօդուածներով, 1856-ին յայտնեց թէ ձեռնարկել է բոլոր հայ պատմիչների թարգմանութիւնները հրատարակելու որոշ նախագծի համեմատ և այս ընդհանուր վերնագրով. «Bibliothèque historique arménienne, ou choix des principaux historiens arméniens en français et accompagnés des notes historiques et géographiques. Collection destinée à servir de complément aux chroniqueurs byzantins et slaves. Բայց այս լատենագրանին վիճակուած չէր իրականաւ: Տպագրելով նախագծած ծրագրի համեմատ Մատթէոս Եղեւսեցու Պատմութիւնը, 1858-ին, ինչպէս նաև տեքնիկական հայ ժամանակագրութիւնը, պ. Ղիւլորիէն ընդհատեց իւր հրատարակութիւնը անյայտ պատճառով: Այդ միջոցին Ակադեմիան յանձնեց նորան հրատարակել Խաչակրաց արշաւանքների վերաբերեալ զրուածները, և պ. Ղիւլորիէն շատ տարիներ նուիրեց մի ահագին հատոր պատրաստելու, որ 1869 լոյս տեսաւ այս վերնագրով. Recueil des historiens des Croisades. Documents arméniens. t. I. Այս ահագին հատորի մէջ (860 էրես) բերած են 19 հայ մատենագրների մեծամեծ հատուածները, բնագրով և թարգմանութեամբ, որոնցից մի քանկը առաջին անգամ էին տպագրութեամբ հրատարակուած:

Սակայն պ. Ղիւլորիէնի հայ պատմագրների Ֆրանսիական թարգմանութիւնը հրատարակելու միտքը բոլորովին մոռացութեան չարուեցաւ: Մի ուրիշ հայագէտ Ֆրանսիացի՝ Վիկտոր Լանգլուան վճռեց այդ միտքը իրականացնել և 1867-ին և 1869-ին ուրիշ հայագէտների օգնութեամբ թարգմանաբար հրատարակեց երկու մեծ հատոր

Հայ պատմագրների այս ընդհանուր վերնագրով՝ Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. Այս հատորների մեջ թարգմանած էին հեռեեայ մատենագրների երկասիրութիւնները. Ագաթանգեղոս, Փաւստոս, Ղերութեա, Զենոբ Գլակի, Յովհաննէս Մամիկոնեան, Կորիւն, Սուրբ Ներսէսի վարքը, Սովետ Խորենացու Պատմութիւնը, Նղշէ, Ղազար Փարպեցի և Եղնիկի Եղծ՝ Աղանդոց, Ամեն մի թարգմանութիւն ունի իւր առանձին յոռաջարկներ, որի մէջ հաւաքած են հեղինակի և նորա աշխատութեան վերաբերեալ բոլոր տեղեկութիւնները, ինչպէս նաև ուրիշ պարզաբանող Զանգեթնի թիւններ, ի հարկէ այս հրատարակութեան մէջ ղեկավարած բոլոր թարգմանութիւնները չեն վայելում բնագրի խմբագրների ճիշտութեան ցատրութեամբ և ղիտնական բարեխղճութեամբ: Կերջին Խմբագրութիւնը վերաբերում է այն թարգմանիչներին, որոնք բնագրների բոլոր միւթ ու անհատական տեղերը այնպէս են թարգմանել իրենց լեզուին, որ տեղերը բոլորովին համեմատեալ են և իրանց տարակոյնները լուսանցքի վրայ չեն նշանակում: Արտաքին կողմից հրատարակութիւնը այնպիսի կատարելութիւններ ունի որ աւելին ցանկալ չէ կարելի: Երկրորդական սխալները շատ սակաւ են, թուով չեն տեսնուիր: Դիւր չհրատարակչի շնորհիւ ընտիր են: Պէտք է անդուան ղեկավարութիւն ունէր ուրիշ երեք հատոր էլ հրատարակել, ընդամենը մինչև երեսուն հեղինակ ժամանակագրական կարգով: Գրամական նպատակ ինչպէս և երկու առաջին հատորների համար, ապահոված Նուբարփաշայի կողմից, որ այն ժամանակ եղիպտոսի Խտիվի արտաքին գործոց նախարարն էր: Բայց և այնպէս երրորդ հատորը լոյս չտեսաւ, վասն զի Լանդուան երկրորդի հրատարակութիւնից յետոյ չուտով մեռաւ: Այն ժամանակ Նուբարփաշան և Զէրմէն Դիւրն մի ուրիշ հայագէտի ուղարկեցին սկսած ձեռնարկութիւնը շարունակել, այն է Նւարիսի Պրիւդոմ'ին, որ արդէն յայտնի էր շատ թարգմանութիւններով հայ և ռուս լեզուներից: Գործը փոքր ինչ ձրգծրգուեցաւ, 1870-ին Ֆրանս-պրուսական պատերազմի տաք ժամանակը մեռաւ և Պրիւդոմը: Այսպէսով ինքնընտանեան ընդհանուր ցան այն օգտակար գործը որ այնպէս լաւ կերպով էր սկսուել: Այսպէս անցաւ մի քանի տարի: Պետերբուրգի Եայսերական ձեմարանի գործունեայ անդամ պրոֆեսոր, որ յայտնի է հայոց և վրաց զրականութիւնների վերաբերեալ բազմաթիւ աշխատութիւններով, վճռեց Ֆրանսիացի հայա-

գիտի սկսած գործը շարունակել փոքր ինչ փոփոխած ծրագրով :
 Ինչ որ իւր նախորդները հաղիւ կարողացան կիսով չափ միայն կա-
 տարել, այն էլ աշխատակիցների օգնութեամբ, նա յանձն առաւ
 մենակ կատարել, յոյսը դնելով իւր անխոնջ աշխատասիրութեան և
 այս տեսակ զբաղմունքների վրայ ունեցած սիրոյ ու վարժութեան
 վրայ: 1874—1876 թուականների ընթացքում լոյս տեսան նորա
 Collection des historiens arméniens-ի երկու հաստ հատորները,
 որոնց մէջ բացի Թումա Արծրունու Պատմութիւնից (Ժ դար) և Սա-
 մուէլ Անեցու Ժամանակագրութիւնից (ԺԲ)՝ զետեղուած են հինգ նորա-
 գոյն պատմիչների թարգմանութիւնները, որոնք յաջորդաբար նկարա-
 գրում են 136 տարուան անցքերը, 1600-ից մինչև 1736: Դժբաղ-
 դաբար պ. Բրոսէի հրատարակութիւնը ամէն կողմից տեղի է տալիս
 Դիւլորիէի և հանգուցեալ լանդուայի համանման հրատարակու-
 թիւնների առաջ: Թէև կատարելատէս հասկանում ենք պ. Բրոսէի
 յանձն առած և մասամբ կատարած աշխատութեան բոլոր դժուա-
 րութիւնը, այնու ամենայնիւ չենք կարող ցոյց չտալ նորա թարգ-
 մանութիւնների խոշոր պակասութիւնները, որոնք չարաչար կերպով
 են գործ դնում ընթերցողի փտահոսութիւնը: Այդ պակասութիւն-
 ների մէջ զլիսաւոր տեղը բռնում են բնագրի անճիշտ թարգմանու-
 թիւնը և նոր հայկական բարբառի սակաւ ծանօթութիւնը, որով
 թարգմանիչը շատ յաճախ լաւ չէ հասկացել բնագիրը, ռամկական
 ըզուրի բառերը և մահմեականներից փոխ առնուած զուրցուած-
 ները: Պ. Բրոսէի մի ուրիշ պակասութիւնն էլ իւր աշխատութիւն-
 ները չափազանց շատ ծանօթութիւններով ծանրաբեռնելն է, որոն-
 ցից կէսը խնդրին չեն վերաբերում, ոչինչ չեն բացատրում, կամ
 արտատպած են իւր առաջուան, ինչպէս նաև ուրիշների ծանօթու-
 թիւններից, յաճախ առանց ցոյց տալու թէ որ տեղից են առնուած:
 Այս թերութիւնները չեն փոխարինվում զոնեա հրատարակութեան
 արտաքին արժանաւորութիւններով. տպագրական սխալները շատ են,
 թուղթն ու տիպը կարող էին շատ աւելի ընտիր լինել: Անհասկա-
 նալի է դարձեալ թէ ինչպէս Collection des historiens arméniens
 վերնագրով հրատարակութեան մէջ մուտ գտաւ մի ռուս սպայի
 յիշատակարանը, որ ճանապարհորդել էր Աբխազների երկրում և կով-
 կասում 1835 թուականին: Այս յիշատակարանը 200 երեսից աւելի
 է բռնում, այսինքն հայ պատմագրների ժողովածուի երկրորդ հա-
 տորի համարեա երրորդ մասը:

Հայ պատմագրներից մի քանիսը բուն հայոց ձեռքով թարգմանուեցան Ֆրանսերէն և իտալերէն լեզուներով:

Այժմ մի քանի խօսք ասենք այն տեղերի վրայ, ուր ներկայումս մեծ քանակութեամբ ժողոված են հայ ձեռագրները:

1 Հայ մատենադարանների մէջ առաջին տեղը բռնում է անտարակոյս Էջմիածնի վանքը: Այս վանքի գրադարանը վաղուց հռչակուած էր իւր մէջ պարունակած ձեռագրների հարստութեամբ ու պէսպիսութեամբ: Այս համբաւը շատերին ստիպեց նշմարել, թէ այդպիսի հին ու հռչակաւոր վանքի մէջ, բացի հայ գրչագրներից, կարող էին պահուիլ և ուրիշ լեզուներով գրուած ձեռագրներ, և այս ենթադրութիւնը հարկաւ շատերին պիտի յորդորէր աւելի մօտ ծանօթանալ մատենադարանի գրքերին: Սակայն այս ձգտումները երկար ժամանակ չէին կարող իրագործուիլ այն հասարակ պատճառով, որ իսկապէս Էջմիածնում, ինչպէս և ամբողջ Հայաստանում, արդէն վաղուց գրատուն ասած բանը չկար, այլ կար մի տեսակ շտեմարան, ուր ձեռագրներն ու գրքերը միմեանց վրայ դիզուած էին խառնիխառն կերպով, զոհ գնալով խոնաւութեան, մկներին և մանաւանդ կործանող պահապաններին: Եւ հալել թէ երկար դարերի ընթացքում մէկը իմացած լինէր թէ իսկապէս ինչ է պարունակվում այդ մատենադարանի մէջ: Մինչև այս դարու կէսը ձեռագրները գողացվում, ձեռքէ ձեռք անցնում էին ամենալաւ օրինակները ինչպէս բովանդակութեան այսպէս և արտաքին արժանաւորութեան կողմից: Շատ մասնաւոր և հասարակական ժողովածուներ մինչև այժմ իրանց վրայ կրում են Էջմիածնի կնիքի հետքերը: Կաղական տուացու և Սեբէոսի պատմութիւնների ամենահին օրինակները, որոնք յիսուն թուականներին վանքի գրադարանումն էին, այսօր էլ չկան, ինչպէս որ անձամբ համոզուեցայ 1877-ին Էջմիածին եղած ժամանակս:

1833-ին Գորսպատի պրոֆէսոր Կլոսիուսը ուղղակի Յովհաննէս Կաթողիկոսին գրեց իմանալու համար, թէ արդիօք մատենադարանի մէջ հին յունական ձեռագրներ չկան. բայց նա իւր հարցման պատասխանը ուղղակի չստացաւ: Մի քանի տարի յետոյ, բարօն Հանի շնորհիւ, կազմուեցաւ Էջմիածնի գրադարանի առաջին ցուցակը ուսուսերէն լեզուով: Այս ցուցակը Ֆրանսիական թարգմանութեամբ վերջապէս 1840-ին հրատարակուեցաւ պ. Բրոսէի ձեռքով այսպիսի վերնագրով. Յուցակ Էջմիածնի գրատան գրքերի,

Catalogue de la Bibliothèque d'Edschmiadzin. Այս ցուցակում հաշուած էր ընդամենը 481 հայ ձեռագիր ու տպագիր մատենաներ, մի թիւ որ ինչպէս ներքեւ կը տեսնենք, համարեա 5 անգամ պակաս է ալսօրուան մատենաների թուից: Հրատարակիչը Ցուցակի մէջ օչին: յաւելուածներ չէ գրել ձեռագրների յաճախ շատ մութ վերնագրների մօտ, այլ 42 մանր բացատրութիւններ աւելացրեց, որոնք երբեմն բաւական անյաջող են: Օրինակի համար. հայերէն Պիտոյից բառը — Պոլսէս Խորենացու յայտնի Պիտոյից Գիրքը, հրատարակիչը այսպէս է պարզաբանում. Книга необходимых предметов, իսկ ֆրանսերէն՝ Livres des choses nécessaires. Ի հարկէ այսպիսի Ցուցակի հրատարակութիւնը ոչոքի չէր կարող գոհացնել:

Կովկասեան Գլխաւոր Կառավարութեան ղիւանատան գործերի մէջ բաւական հետաքրքրական գրադրութիւն կայ Էջմիածնի մատենադարանի առիթով, որ Բարձրագոյն Կառավարութեան կողմից սկսուաւ: Մենք այդ գործից մեզ հաղորդած քաղաածից բերում ենք հետեւեալ տողերը. Թագաւոր Կայսրը ուշադրութիւն դարձնելով Էջմիածնի վանքում պահուած գրքերի ու ձեռագրների վրայ, որոնք կարգի չբերուելնուն և կանոնաւոր ցուցակ չունենալնուն համար ապարդիւն են մնում գիտնական հետազօտութիւնների համար, մինչդեռ նոքա գուցէ թանկագին գանձեր են պարունակում ոչ միայն հայկական, այլ և ուրիշ արեւելեան ազգերի գրականութիւնների համար, բարեհաճեցաւ հրամայել, մի որեւիցէ մասնազէտ գիտնականի յանձնել Էջմիածնի վանքի գրքերն ու ձեռագրները կարգի բերել լեզուների ու գիտնական առարկաների համեմատ, կազմել նոցա կանոնաւոր ցուցակները՝ նշանակելով այն օրինակները որոնք նշանաւոր են իրանց հնութեամբ և բովանդակութեամբ և այդ ցուցակները ուղարկել Ազգային Լուսաւորութեան Նախարարութեանը:

Նոյն ժամանակի Նախարարը Նորին Վեհափառութեան այս կամքը հաղորդեց Կովկասեան Գլխաւոր Կառավարութեանը, աւելացնելով որ եթէ Կովկասում չեն գտնուիլ մի անձ որին կարելի լինի յանձնել այս աշխատանքը, ինքը կը նշանակէ Պետերբուրգի արեւելագէտներից մէկին նոյն գործի համար:

Մտածէ՞ս Կաթողիկոսը, որին առաջարկուեցաւ. հաղորդել թէ ինչ տեղական միջոցներ կարելի է գործ դնել Բարձրագոյն հրամանը կատարելու համար: Եւ յայտնեց թէ Էջմիածնայ վանքի գրադարանի բարեկարգութիւնը իւր ամենամեծ հոգսերից մինն է կազմում: Ուստի

և Նորին Վեհափառութեան հրամանը դեռ չստացուած՝ 1860 թուականի յունիս ամսին նա վանքի միաբաններից երեք հոգի ընտրեց և յանձնեց նոցա կարգի բերել բոլոր զրքերը լեզուների և առարկաների համեմատ և առանձին ցանկերի մէջ նշանակել օրինակների հնութիւնն ու պարունակութիւնը։

Վերջապէս 1862 ին Յուլիան կազմուեցաւ Դանիէլ և Անդրէաս վարդապետների ձեռքով և վանքի մի քանի միաբանների օգնութեամբ ու ներկայացուեցաւ Կաթողիկոսին։ Յաջորդ 1863 թուին այդ Յուլիան հրատարակուեցաւ Թիֆլիսում Յակոբ Կարինեանցի ծախքով և այսպէսով դիտնական աշխարհի սեպհականութիւն դարձաւ։ Յուլիան մեծագիր քառածալ է, 230 երես ունի, ձեռագրների թիւն է 2340։ Ձեռագրների վերնագրները այբուբենական կարգով են դասաւորուած նիւթերի և հեղինակների անունների համեմատ, նշանակելով ուր հնար էր օրինակողի անունը, տարին և թէ արդիօք ձեռագրի մէջ յաւելուածներ կան։ Այս Յուլիանի գլխաւոր թիրուծիւնը համարուած է այն որ առաջնորդող ցանկ չունի։ Ահա ինչ է բռնի էութիւնը։ Տպագրուած Յուլիանի մէջ, ինչպէս ասացինք, 2340 ձեռագիր է նշանակուած։ Բայց այս թուով պէտք է հասկանալ միայն առանձին կազմերի քանակութիւնը, և կազմերի մեծ մասը ոչ թէ միայն մէկ, այլ հինգ, տասը և աւելի գուածներ, պատմութիւններ են բովանդակում, որոնք կազմի ընդհանուր համարն ունին։ Յուլիան այս դասաւորութեան պատճառով շատ դժուար է գտնել այն գրուածները որոնք ձեռագրի միջուկը կամ վերջուսն են հանդիպում, և ոչ առաջին տեղում, որոնց վերնագրները միայն դրուած են Յուլիանում այբուբենական կարգով։ Յուլիանում, օրինակի համար, Խորենացու Աշխարհագրութիւնը առանձին թուահամար չունի, բայց սորանից դեռ չէ հետևում թէ այս գրուածը մատենադարանում չկայ, պէտք է միայն Յուլիան ծայրէիծայր կարդալ և այն ժամանակ կ'իմացուի թէ յիշեալ Աշխարհագրութեան բազմաթիւ օրինակները կան նորանում, միայն այնպիսի կազմերի մէջ որոնք բոլորովին ուրիշ վերնագրներ են կրում, 1623, 1627 և ուրիշ համարներով։ Ցանկալի կը լինէր ուրեմն որ մի այբուբենական ցանկ կազմուէր այն բոլոր առանձին գրուածների ու յօդուածների համար, որոնք պարունակուած են 2340 հատորների կամ կազմերի մէջ։ Այն ժամանակ դիւրին կը լինի իմանալ թէ նշանակեալ գրուածի քանի օրինակները կան

գրատան մէջ և այնքան դժուարութիւններ չեն լինիլ գտնելու նոցա:

Ներկայումս Էջմիածնի մատենադարանը տեղափոխուած է հինգ ընդարձակ սենեակներում, որոնց սյատուհանները վեհարանին են նայում: Քարաշէն տան երկու յետին սենեակներում 14 պահարան կայ ձեռագրներով լի: Երկու ուրիշ սենեակներ տպագիր մատեններով են բռնած: Իսկ վերջին բաւական ընդարձակ փայտաշէն դահլիճը սրահսպանքներով համար է նշանակուած:

Այս դահլիճի մէջ սեղանի վրայ դրած է մի ձեռագիր Յուցակ, որի մէջ նշանակուած են 2484 ձեռագիր, երկու բաց սնդուկներով մէջ կայ 152 ձեռագիր, և կնքեալ սնդուկի մէջ 90 ձեռագիր, կարապետ եպիսկոպոսից մնացած, ընդամենը, եթէ չեմ սխալվում, 2726 հատոր—մի պատկառելի քանակութիւն: Գրադարանը ունի 835 հատոր տպագիր մատեններ հայերեն լեզուով: Իսկ ռուսերէն և օտար լեզուներով—261 հատոր: Ներկայումս մատենադարանի վրայ վեհափառ Կաթողիկոսը առանձին ուշադրութիւն է դարձնում: Ինձ հաղորդեցին թէ շուտով ղիտաւորութիւն կայ Մատենադարանը լրացնել նախ այն բոլոր գրքերով որոնք երբեք չեն և ուրեք չեն հրատարակուել են հայերէն լեզուով, երկրորդ, այն բոլոր օտարալեզու հրատարակութիւններով որոնք որեք չարաքերութիւն ունին հայոց լեզուին, գրականութեանն ու պատմութեանը, ինչպէս նաև ամէն տեսակ բառարաններով ու տեղեկատու գրքերով: Մատենադարանի գոյութիւնը ապահովացնող միջոցներից մէկն էլ նոր ու կրակից անվտանգ առանձին քարաշէն շինութիւնն է, որ ղիտաւորութիւն կայ կառուցանելու: Եւ այսպիսի լրացուցիչ ու ապահովացուցիչ միջոցների վրայ կարելի է համարձակ յոյս դնել, ճանաչելով Նորին վեհափառութեան ունեցած խնամքը այդ հարուստ մատենադարանի պահպանութեան ու բարեօրման համար:

Յուցակի կազմութեան յիշեալ եղանակի պատճառով, մինչև այժմ ոչ ոք չէ իմանում թէ որքան առանձին գրուածներ է պարունակում Էջմիածնի մատենադարանը: Բացի սորանից, շատ գրքերի վերնագրերը բերուած են առանց բացատրելու, թէ արդեօք հայ հեղինակների ինքնուրոյն գործիչներ են պարունակում թէ թարգմանող թիւններ յունականից, ասորականից և արարովյանից: Թէև հայկական գրականութիւնը հին Յունաստանի զլիաւոր պատմական արդիւնքների թարգմանութիւնները չէ պահպանել, այնուամենայնիւ

նա զիսնական աշխարհին ընծայեց մի քանի նշանաւոր գրուածներ, որոնց բնագրերը անդառնալի կերպով կորած են. սոցա կարգից կարելի է համարել Նեոսերիոսի Ժամանակագրութիւնը, Միքայէլ Ասորի կաթողիկոսի Տիեզերական Պատմութիւնը, Վրաց Պատմութիւնը, Փիլոն Սերայեցու արդիւնքները. այս բոլոր գրուածները թարգմանուեցան հնդկականների ապրած մերձաւոր ժամանակներում: Այսպէս Նեոսերիոսի մասին գիտենք, որ նորա բոլոր գրուածների թարգմանութիւնը կար արդէն և դարու կիսին: Դարձեալ և դարում թարգմանուեցան Արիստոտէլի գրուածները, Աղէքսանդրի Պատմութիւնը, Պորփիրը և համարեա բոլոր նշանաւոր եկեղեցական հայերի արդիւնքները: Այս բոլոր թարգմանութիւնները պահպում են հայ ձեռագրների բազմութիւն օրինակների մէջ, մինչդեռ շատերի բնագրերը արդէն վաղուց կորած են:

2. Սուքիսս Սոմալ իւր Quadro delle opere di vari autors anticamente tradatte in Armeno, Venezia 1825—200 գրուածներից աւելի է հաշվում որ յոնարէնից հայերէն են թարգմանուել և դարու ընթացքում և Սոմալ իւր աշխատութիւնը յօրինեց հիմնուելով վենետիկում նոյն ժամանակ եղած հայ ձեռագիր մատենաների ժողովածուի վրայ, որ համեմատաբար աղքատ էր, այնինչ Էջմիածնի մատենադարանը ներկայումս իւր հարստութեամբ և նիւթերի պէս պիտութեամբ միւս բոլոր հայ գրադարաններից շատ գերազանց է: Զանկալի կը լինէր ուրեմն, որ 2. Սոմալի աշխատութեան նման մի բան յանձն առնէին անել այն բոլոր հայ ձեռագրների համար, որոնք բացի յայտնի գրադարաններից՝ գտնվում են Հայաստանի վանքերի դանդաղ պահպաններում:

3. Երկրորդ տեղը հայ ձեռագրների շատութեան կողմից պատկանում է վենետիկի Միսիթարեանց Ս. Ղազարու վանքին: Ինչպէս երևում է ձեռագիր ցուցակներից, այնտեղ ձեռագիր մատենաների թիւը 400-ից անցնում է: Միսիթարեանց Հայկազեան մեծ Բառզրբի առաջին հատորի յառաջաբանի մէջ 320 գրուածի վերնագրեր են բերուած, որոնք յիշեալ բառգիրքը կազմելու նիւթ են մատակարարել:

4. Վեննայի Միսիթարեանց վանքի գրադարանը: Վեննայի Միսիթարեանք, իբրև Հռոմայ Աթոռին աւելի հըս հպատակներ, 1776-ին բաժանուեցան վենետիկի հիմնական միաբանութիւնից և իրանց բնակութիւնը հաստատեցին նախ Տրիէստում, իսկ այս դարու

սկզբին վիճենայում, ուր մի հոյակապ վանք ունին. այստեղ բերուեցան Լէմիւզի և Տրիէստի գրադարանների ձեռագրները, ինչպէս որ երևում է Ասիական Թանգարանում գտնուած ցուցակներից: Գրուածների և ձեռագրների թիւն է 305:

4. Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքի գրադարանը հարուստ ժողովածու ունի պատմական և ուրիշ ձեռագրների, որոնց թիւը ինձ անյայտ է: Վերջին տարիների ընթացքում վանքի տպարանից մօտ 20 հին հեղինակութիւնների դուրս եկան, որոնցից մի քանիսը առաջին անգամ: Վանքի բոլոր հրատարակութիւնների ցուցակը տպուեցաւ 1875-ին:

5. Փարիզի Ազգային Մատենադարանի հայ ձեռագրների ժողովածուն: Այնտեղ կայ նոյնպէս այդ ձեռագրների մանրամասն ցուցակը, բայց դժբաղդաբար դարձեալ առանց այբուբենական ցանկի այն բոլոր գրուածների ու յօդուածների որոնք պարունակվում են ձեռագրներում: Ձեռագիր մատենաների թիւը 260-ի է հասնում: Ժողովածուն մեծ ընարութեամբ է կազմուած:

6. Մոսկվայի Լազարեանց ձեմարանի գրատան հայ ձեռագրների ժողովածուն, որ բաղկանում է 130 ձեռագիր մատենաներից, որոնց ցուցակը բերած է ձեմարանի գրատան ընդհանուր ցուցակի մէջ— Catalogue des livres de la Bibliothèque fondamentale de l'Institut Lazareff, Moscou, 1861. Ձեռագրների թվում գտնվում է մի Աւետարան մագաղաթի վրայ գրուած 888 թուականին:

7. Բերլինի Թագաւորական Գրատան ձեռագրների ժողովածուն, մօտ 80 հատ:

8. Միւնխենի Թագաւորական գրատան հայ ձեռագրների ժողովածուն, 40 ձեռագրից աւելի:

9. Սեւանայ վանքի գրատունը 180 ձեռագրից աւելի է պարունակում:

10. Նորիւրումն վախճանած Զալաբան Սարգիս Եպիսկոպոսի գրատունը 82 հազուադիւտ ձեռագիր է պարունակում ¹⁾: Սոցանից մէկի մէջ գտայ Մխիթար Անեցու կորած Պատմութեան սկիզբը, որ Սէբէոսի Պատմութեան հետ հրատարակեցի:

¹⁾ Այս ձեռագրները հանգուցեալի կամքի համեմատ ազատուելու են Ս. Էջմիածին:

11. Աւետիք Եւթիմաճեանցի ձեռագրների ժողովածուն, ընդա-
մէնը 100 ձեռագիր:

12. Պետերբուրգի Ասիական Թանգարանում 34 ձեռագիր կայ
մեծ մասամբ Պատմական գրութեան նորայայտն օրինակներ:

13. Մշուհ Ս. Կարապետի վանքում 130 ձեռագիր է պահ-
վում, որոնց ցուցակը տպուած է:

14. Հռոմի վատիկանի գրադարանում 13 ձեռագիր է գտնվում
որոնք 15. համուած են պարունակում: Նոցա ձեռագիր ցուցակը գտն-
վում է ինձ մօտայայտի վերնագրով: Elenehus, eo licum manuscrip-

torum armeniacorum e catalogo bibliothecae Vaticanae descriptus.

15. Տաթևայ վանքում 234 ձեռագիր է պահվում, ինչպէս որ
երևում է փարիզի գրադարանում եղած ցուցակից:

Բացի այս գրադարաններից հայ ձեռագրները ուրիշ շատ տե-
ղիւմէն էլ են պահվում: Բաղէշու և ուրիշ հայ վանքերի ու եկե-
ղեցիների հարուստ գրադարանների մասին վկայում են տեղականները:
Շատ մասնաւոր անձինք, որքան մեզ յայտնի է, ունին մէկ կամ աւելի
ձեռագրներ, որոնք անյայտ կամ անմատչելի են մնացել հետազօտող-
ների համար: Նոցա մէջ հիշտութեամբ կարող են գտնուիլ այն պատ-
մական գրութեան օրինակները, որոնք վերջին դարերում կորել են:
Շատ ցանկալի կը լինէր որ այդ ձեռագրների տէրերը լրագրութեան
միջնորդութեամբ յայտնէին իրանց մօտ պահուած գրչագրների թիւն
ու բովանդակութիւնը, կամ ներկայացնէին նոցա 1881-ին Թիֆլի-
սում գումարուելիք Հնագիտական Ժողովի հանգիսին, ուր հնաւէր
անձինք զոնեա կարձ ժամանակով կը կարողանային ծանօթանալ
նոցա հետ: *)

Ք. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

մի այլ ձայն պատմագրների երկաւորութեանց մանրամասն ցուցակը տես
սոյն համարի Յաւելուածում:

այլով . . .

Ծանօթ. խմբ.

այսպիսի մեծ և բազմամարդ քաղաքում, ինչպէս որ Պետերբուրգն է, առանց մահտարածամի էլ մեռնողներու թիւը շատ է, բայց թէ հետաքրքրութիւն անէիր և հարցնէիր ամէն մօտէդ անցկացրած հանգուցեալը ի՞նչ մահով է մեռել, համարձակ կարող եմ առել, որ յիսունից մէկը հազիւ բնական մահով կը լինէր մեռած, մնացեալները կամ զոհիով, կամ խօլէռայով կը լինէին բռնուած:

Երկու ամսուայ հասած էի քաղաքս, Եզոպոսի ծղրիդի նման՝ ձմեռուայ համար վաղօրօք չէի հոգս տարել. մի թեթիւ շուխայի վերարկու առանց աստառի, մի ուսանողական հին նշանազգեստ, — այս էին ահա իմ մրսոտ մարմնու պաշտպանները, միանգամայն պանդուխտ էի այս օտար տեղումս. բացի քանի մի չքաւոր հայ ուսանողներէ ոչորի հետ ծանօթութիւն չունէի, ոչ մէկի հետ գնալ զալ չունէի. ի՞նչ եմ ասում. կարօտութիւն ևս չունենալու չէի ոտս անէն դուրս կոխելու, եթէ բնակարանիս տաքութեան աստիճանը դրսի եղանակին չհաւասարէր. Բայց այնպիսի բնակարան, ինչպէս որ մերն էր (ես կենում էի Գեղարուեստից ձեմարանի աշակերտի հետ, անունը Յովհաննէս, ազգաւ Հայ), կոտկածելի է, որ հիւրասիրութիւն խոստանար նաև քուն հիւսիսումս ծնածին, այսինքն ցրտի սովորած մարդու: Եեղք է ասելը, որ հնոցը չէին վառում կամ վառելիքը խնայում էին, ոչ բայց երբ որ տանը չորս պատից, տափից և վերևից փչում էր քամին, երբ որ հնացած պատուհաններից ծեփը փչուել ցած էր ընկել և նոցա թողած ծակերից ցուրտը ազատ ներս էր մտնում ի՞նչ վառելիք կը դիմանար այդպիսի ակոռին: Ծարերս ի՞նչ էր. ոչ ես և ոչ ընկերս փող ունէինք, որ կարողանայինք բնակարաններս փոխել. բայց այս ուր կենում էինք՝ ձրի էր մեզ տուած մարդափրութեամբ մէկ բարերարի...: Ո՞վ գիտէ, գուցէ ասում կը լինէր մարդմբ զխեղճ Հայեր ինչ... տունը դատարկ կայ... թող կենան իրանց համար...: Ես մենք կրկնելով աւածը թէ անձաբը ուսում է բանջարը կենում էինք, վայ էն հալին: Ահա այն ձմեռն էր, որ անացայ հազը, որն որ մինչև այս օրս չարչարում է հորձաքրոյ...:

Ինչպէս ասացի, բոլոր այն ձմեռը զրեթէ շարունակ չորս ամիս պատիկ ցուրտը կայնել էր, ուրեմն և այն օրը, որ տեղից սկսում եմ փոքրիկ պատմութիւնս, նմանապէս ցուրտ էր:

Ծերեկուայ ժամը 11-ն էր, որ վազեվազ յոգնած տուն էի շտապում Դաբրիէլ Ա...ի մօտից: Նոր կամրջին որ հասայ՝ առաջ զննած

լը արդէն անհնարին էր. մի հարուստ հանգուցեալ էին տանում թաղելու. կառքերը, ոտով զննացողները այնքան ջատէին որ որ պէտք էր կէս ժամ սպասել որ մտքաւ անցնէին և ապա թէ անպատ կարողանայի առաջ գնալու. Գրեթէ կաթիջեալ փէսին էի հասել, մինչև տեսնեմ ետեւիցս վազէվազ մէկ ուրիշ մեռելակառք էր գալիս. Գրեթէ որ աղքատ հանգուցեալ էր որրա մէջիւնը որովհետև զբացի երկու պնուակէ և մի մատաղահաս աղջկանէ՝ ուրիշ ոչոք չէր յաղարկաւ որում նորան: Պնուակները իրար հետ պինդ պինդ խօսում էին ինչպէս կարծում եմ, իրանց առօրեայ ապրուստի վրայ, և որքան կառողմանային կանաչուն նոքա ամենեւին կարեկցող չէին. հանգուցեալին, այլ անկէ թէ անկամայ էին կատարում այդ սրբազան պարտաւորութիւնը: Գետնամանքովը բաւական վրէպ մտնում գրեթէ նոյնման

Բայց ուրիշ մտածողութիւն կանէր ուրիշ ինչէր թէ մէկ քան թակնայէր աղջկայ վրայ: Ճշմարիտ է, որ նա թաղողորմ ձայնով չէր լալիս, մազերը չէր փետփտում, երկինք, գետին, ծով ու քաղաքներ չէր կանչում կարեկց իր սրտի վշտին. բայց նորա արտաքին անհամար խիթար կերպարանքին, նորա արիւնիոյն աչքերի մէջ պարզ անկարած էին այն ներքին պատերազմը, այն կսկծեցուցիչ դարձը, որ նորա հոգին էին տանջում: Եւ այդպէս անկէ ցնեցաւ նա ինչպէս ինչպէս —

Զգիտեմ ինչո՞ւ գրաւեց սիրտս այս տեսարանը, որովհետև կիծ նախով Սմոլենսկու գերեզմանատան մօտերումը՝ պատուհանէս ամէն օր տեսնում էի հարկւրաւոր այդպիսի տխուր ծէսեր և աչքս արդէն տառապանք էր այդ բանին: Բայց մէկ զաղտնի ձայն առում էր իմէ՞նք ուրիշ գնաւ այդ մեռելակառքի ետեւից. կարեկցի որ այնքան հոգեւորացեալին, որ արդէն երկրաւոր օգնութեան կարօտ չէր որքան մայր վե՞ր նաւոր որբուկին, որ զուցէ փութ վերջին ապաւենել տանում էր հոգին աւանդելու: Եւ զանազան օրերով իմ խոր մտածումս շարունակում էր ինչպէս ինչպէս

Ինչո՞ւ տանում էր ինչպէս ինչպէս անկարողութիւնն էր արդեւք, թէ միայնակ մատաղահաս աղջկայ ներկայութիւնը, որ ստիպեց ինձ բայց ևս մտածեց ինչպէս ինչպէս հաշիւ տալու գնացի այդ աղքատ յուղարկաւորութեան ետեւէն: Ա՛յ աղջիկը ևս ոչ պնուակները ոչ ապրուստի թիւն դարձուցին վրաս. ամէնքն էլ իրանց մտքերովն էին փրկւում

Ժամանակ առ ժամանակ աչքերս ծածուկ դարձնելով աղջկայ վրայ, տեսայ որ նա գեղեցիկ էր. հասակը բարձր, իրանքը նաղուք և ճկուն, լեւիսի դժողութիւնը պարզ, խելք և բարի մազերը թուփաւ աչքերը սեւ (հիմա այն երկրումը հազուադէպ էր այդ) ունէր

կամարածն քնացքը յանձնապատան: Ն[թ]է նորա արտաքին հանգա-
մանքէն եղբակացու [թ]իւն անելու լինէի՝ աղջիկը աղքատահօր ու մօր
զաւակ պիտի լինէր, իսկ ե[թ]է նորա դէմքէն բան ուզենային՝ հասկա-
նալու՝ նա ազնիւ գերդաստանէ պիտի լինէր: Մի ան[թ]ափանցիկ զանգ-
տընիք կար, որ ես ՚ի զօր աշխատում էի մեկնելու, բայց անցնանք
քին ծայրը, որ ամէն ծանրակշիռ, պարագայում մարգարէաբար լսո-
սում է մէջս և որ երբէք չէ խաբել ինձ, ասում էր [թ]է՝ արդէն մէ-
կիս մէկի միճակը վճռուէ: Բայց դէպի բարին կամ մաշարն՝ ոչ ոք
չէր կարող նախագուշակելու այն միջոցին: Երբ ինձ հասնում է սիրտի
միայն **Այսպէս՝** չորս հողի լուռ ու անտէր հասանք մինչև մօթնակի

կամօւրջի մօտ. այս այն տեղն էր, որ Երանայարհը երեք ծիւղ է բա-
ժանվում, մէկը տանում է դէպի ռուսաց զերեզմանատունը, միւսը
Հայոց, իսկ երրորդը՝ կաթօրիկի և լուսնեքանանց: Առաւապանը — ե-
րկի [թ]է առաջուանէ խրատած չէր — մեռելակառքը ուղիղադէպի
ռուսացն էր տանում: Եւ չգտնելով շատիւ անի զէ զգրան տալ զէ
զնա՞ն **Պառաւնեքէն** մէկը ասաց միւսին՝ «կարծեմ որ չհասնուցեալը
ռուս չի պիտի լինի՝ խօսելից երեւում էր որ Նեմքա՞ն էր: Ինչո՞ւ անպա-
կառապանը դէպի Ռուսաց զերեզմանատուն էր տանում: Երբ մի մէկ

— **Չգիտեմ,** պատասխանեց միւս պառաւը, կարծել է որ կնքում
է մեր հաւատին: Երբ արտաքին պատգիս բնագրի մէջ Նեմքա՞ն
գտնվում էր Ռուսիայի լուռ ու անտէր հարցնենք: Իսկ, աղջիկի մեռելին
հաւատիս: Եւ մի գնէ՛ք գալիս միմիայն զօրագրի մէջ Նեմքա՞ն
այս **Աղջիկը** իւր ատենը մոռնա՞ծու [թ]իւն մէջ: Ընկղմած ու զննալի
դարձնում [թ]է ինչ էր կատարվում նորա չորս կողմը: Պառաւը իւր
հարցմունքը առաւել ալիսն էր կնքեց և ասաց անգամ միւս լուսնի զննհիկ
Ժողովուրդին սեպհական կոպտութեամբ զքաշեց նորա [թ]իկնոցի պիկը
և աւելացուց: «Սատանան զիտէ [թ]է ինչպէս յիմար ազգէն յայտնե-
մէց ազգը. զնոնքէն պարզ եմ ասում: Ինչո՞հասկանում եմ անի ծախքեր,
Տէր, զնոնքէն իմ մեղքը: Երբ մի մէկը տալիս ասում է իմ մեղքը»

Աղջիկը շուարած նայեցաւ նոցա երեսին և պատասխան չտուեց:
Ես հասկացայ իսկոյն, որ նա ռուսներէն է: Եւ ասում է՝ «Ինչո՞հարցուցի
զաղդիւնէն: Եւ միտքիս բնագրի մէջ մի մեղքի ասացի միւսին: Եւ մի
մէկը տալիս ասում է իմ մեղքը»

Սիւստեղի էր մինչև այժմ ռուսաց հասարակ Ժողովուրդի անտէր
Նեմքա՞ն էր կոչում: Եւ ասում է՝ «Ինչո՞հարցուցի զնոնքէն: Եւ մի
մէկը տալիս ասում է իմ մեղքը»

— Mademoiselle, ces dames ignorent la religion de la défunte et elles sont dans un grand embarras... (Օրհորդ) և այս կանայքը չգիտեն թե՛ հանգուցեալը ինչ ազգոն էր՝ զաւանու՜մս այդ պատճառաւ մեծ վարանաց մէջ են)։ ասն վճիռն ի՞նչ մասն յողորմարար

— Ma mère était luthérienne (մայրս լութերական էր), և նորից ընկաւ իւր առաջնայ հոգեկան թմբու թեան մէջ։ և՛ սփայնի իսկոյն հրամայեցի կառապանին որ ձիերը դարձնէ վեհապետէ հէտի լութերականաց գերեզմանատունը, որից փոքրինչ հեռացել էր։ Կառապանն էր հարբած անիւններն էին ծռու, թէ ձիերը շշկուած չգիտնէ, միայն թէ կառքը դարձնելիս մօզ մնաց որ զազաղը ցած ընկնէր, և եթէ ես աչքս անդադար նորա վրայ չունենայի՝ անշուշտ կառքը և նորա վրայի մեռելով զազաղը զեռնին պիտի աղարկէին։ Ժամանակ չկորսած, իսկոյն վազեցի, աջ ուսս դէմ տուի մեռելաւ կառքին և ձեռով զազաղը բռնեցի և այդպէս մնացի, մինչև որ կառապանը յաջորդ թեամբ դարձուց կառքը։ Բայց երբ որ վտանգը անցաւ և մենք մօտեց գերեզմանատան բակը՝ ինչպէս տեսնեմ, չտալաւ արիւնով թաթախուել էր. երեւի թէ զազաղը բռնելու ժամանակ՝ անզոհ շուրթեամբ ձեռքս սուր երկաթի էի կայցրել, որով հետեւ լայն խոցուած կար վրան։ ասի այժմեւ պարսպ մտածու ծաղ սխալմի

— Mein Gott, Sie sind verwundet! (Աստուած իմ, դուք վիրաւորուած էք) ասաց ինձ յաղջիկը գերմաներէն։ աստուծոյ զէջ զոյն ծաղ զերս — Մի վախեալք, թեթեւ քերթուած է, պատասխանեցի յաւաւից ատամներս կրճտելով. որովհետեւ խոցի բերանը ցրտին չբխմաւ նախով այնպէս կսկծում էր, որ ցաւը ուղեղս էր հասնում։ միջոցս տարի զրպանս, որ թաշկինակս հանեմ և փաթաթեմ խոցը բայց աւանդ, դաբրիէն առնն էի մտացել։ Աղջիկը հասկացաւ կարօտութիւնս, կարմրելով հանեց տուաւ իր բեհեգեայ թաշկինակը և ժաշմանակ չտուաւ շնորհակալութիւն անելու, իսկայն դնաց մինչև մեռելական քի կանգնած անդը։ Այս բոլոր անցքը այնպէս շուտ կատարուեցաւ, որ պատուները չնկատեցին նորա բացակայութիւնը, և երբ որ զլուսները դարձուցին աղջիկը արդէն նոցա մօտ էր։ Վիրաւորած ձեռքս թաշկինակով փաթաթելիս՝ տեսայ նորա վրայ M. V. անուաները աստիճանորձա՞ծ կարմիր թերթով։ Քիչ մնաց որ խեղքը Քզլիցցր թռչէր, այս ինչ անթափանցելի գողտիք է, մտածեցի. մի՞թէ իմ և նորա անուանց և մականուանց սկզբնատառերը միևնոյնն են։ մի՞թէ կոյր զիպուածը ուղում է ծիծաղել վրայս մի՞թէ նախախնաւ

մութիւնը անտիպանի ճանապարհներով իմ և այս աղջկայ վիճակը միաւորում է. ինչպէս մեկնեմ՝ կամրջի վրայ իրար հանդիպելու, իմ կարեկցելը այս աղջկան (որ ուրիշ անգամ կարելի է առանց տպաւորութեան կ'ընդունէի մօտէս անցնելու), իմ ասպետական անձնագոհութիւնը կառքը և դադաղը գլորուելէ ուղափոխ և վերջապէս՝ իմ անունը և մականունը պրոշմած այս չնաշխարհիկ աղջկայ թաշկինակի վրայ: Երկին և կրկին անգամ նայում էի տառերու վրայ, և աչքերուս չէի հաւատում. կարծում էի, որ այդ ամէնը երազ էին: Բայց ոչ. ամէն բան առաջուայ պէս էր. լիւթերականաց գերեզմանատունը, մեռելակառքը դադաղով, սիրուն աղջիկը տխուր դէմքով, ես՝ վիրաւորած ձեռքով, ցրտից սարսուած մարմնով...

Ուզում էի երթալ աղջկայ մօտ և այս տարօրինակ պատահմանքի մեկնութիւնը խնդրել. բայց յետոյ խելքս զուլիս ժողովելով զպեցի ինքս ինձի. մի՞թէ ներքեի է, կարծեցի, սոսկիսի հանդիսաւոր ժամանակ իմ անտեղի և տխմար հետաքրքրութիւնը լցնելու: և դիտաւորութիւնս թողի ուրիշ և առաւել յաջողակ ժամանակուայ:

Երբ որ մօտեցայ կանանցը՝ նոքա վարանաց մէջ էին, թէ ինչպէս ցած առնուն դադաղը մեռելակառքէն: Թէպէտ բակը մարդկով լիքն էր, բայց ամէնքը իրանց գործով և մտածմունքով զբաղած՝ ոչոք չէր շտապում վերջին պարտաւորութիւնը հատուցանելու անտէր մեռելին: Աղջիկը անհանգիստ աչքերը դարձուց իր չորս կողմը ու ես իսկոյն հասկացայ նորա մօքի խորհուրդը: Խնդրեցի կառապանին, որ բռնէ դադաղի մէկ ծայրը, միւսը ես առի ձեռքս և այնպէս դիւրութեամբ ցած դրինք. դադաղը այնպէս թեթեւ էր, որ եթէ կառապանն ևս չօժարէր օգնելու՝ ես մենակ կարող էի բարձրացնել: Երևի, կարծեցի մօքումս, երկարատև ծիւրախտով տանջուել է խեղճ հանգուցեալը: Յետոյ նորից բարձրացուցինք դադաղը, տարինք դրինք նոր փորած գերեզմանի մօտ: Այն օր գերմանացոց գերեզմանատանը տասնից աւելի մեռելներ կային թաղելու. պատտօրը զուլիս կորցրել էր, չգիտէի որքան առաջ թաղէր. ի՞նչ ասել կ'ուզէ, որ մեր անտէրունչ հանգուցեալը միանգամայն երեսէ ընկած մնացել էր:

Գնացի պատտօրի մօտ, ամէն բան մեկնեցի և խնդրեցի որ շտապէ մէկ վերահասութիւն անելու՝ կարեկցելով աղջկայ ցաւալի վիճակին: Պատտօրը կարճ և անհամբեր կերպով ասաց. «Ո՞ր մէկիդ հասնեմ... մի՞թէ աղքատութիւնը իրաւունք է տալիս լրբանալու»:

Համբերեցէք, կամ եթէ աւելի լաւը ուզում էք՝ ինքներդ առանց ինձ թաղեցէք, ես յետոյ կուգամ և կըկարդամ Հանգստեան աղօթքը. մի՞թէ չէք տեսնում որ ժամանակը ստիպողական է...

— Երևի զոցա սովորութիւնը այսպէս է, ասացի ինքս ինձի ու զինացի աղջկայ մօտ և կրկնեցի նորա առաջ պատտօրէն լսածս:

— Ինչպէս զիտէք՝ այնպէս արէք, ասաց աղջիկը:

Երկու պառաւը անհամբերութեամբ առաջ ու յետ ման էին գալիս և ամենևին միտք չէին անում այս դժուարութեանը օգնութիւն հասցնելու: Նոցա ճմռտած և դեղնած շուրթերից անորոշ և անկապ խօսքեր էին դուրս գալիս, և ես կարծում եմ որ շուտով անէծք լինէին, քան թէ Հանգստեան աղօթք խեղճ մեռելի վրայ: Արդէն զօրութիւն չունէի դիմանալու. սիրտս սկսաւ մղձկալ, արտասուքը պըլլաց աչքերէս և սառեցաւ երեսիս վրայ, ձայնս դողդողաց: Չգիտեմ, ինչ քարէ սիրտ պիտի լինէր, որ չշարժէր այսպիսի արտասուելի վայրկենին. խեղճ Հանգուցեալը հեռի ամենայն սիրելի բարեկամէ, (զուցէ) օտար երկրումը, մարդկային վերջի օգնութենէն զրկած և կամ որ առաւել վատթար է՝ այս երկու անգութ, անսիրտ պառաւների հոգսին ձգած. այս թշուառ որբուկը՝ իւր մօր առաջը կանգնած, թմրած հոգւով և մարմնով, նմանապէս հեռու կարեկից սրտէ, որի թեթեւ հաղուստը ամենևին չէին արգելում դառնաշունչ ցրտին նորա քնքոյշ մարմինը փէտացնելու... ան, քսամենի էր այս պատկերը, որ, տարաբախտաբար, շատ սովորական է մայրաքաղաքումս: Բայց պէտք էր վերջ դնել դորան:

— Օրիորդ, ասացի աղջկանը, տուէք վերջին մնաս բարեւը Ձեր հանգուցեալ մօրը, ժամանակն է արդէն թաղելու:

Կարծես թէ խորը քնից պարթեցաւ թշուառականը, կարծես թէ այս ամէնը երազումն էր տեսել: Մոլորած աչքերը դարձուց վրաս. Was wollen Sie? ասաց, չճանաչելով ինձ: Ես կրկնեցի ասածս և մատով ցոյց տուի նորան մօրը դագաղը:

— Und ist das wahr, dass meine Mutter gestorben ist!? (ուրեմն ճշմարիտ է, որ մայրս մեռած է) ասաց նա կողկողազին ձայնով, ընկաւ դագաղի վրայ, պինդ գրկեց և թալկացաւ:

Պառաւները առաջուայ պէս անշարժ և անզգայ մտիկ էին անում այս սրտաշարժ տեսարանի վրայ, - ոչ մի կարեկից խօսք, ոչ մի մարդասէր գործ: Էինդ բոպէի չափ մնաց աղջիկը այդ դրութեամբ: Ես արդէն սկսայ երկիւղ կրելու չլինի թէ աղջկան մէկ չար դիպուած

պատահի. ոյժս մէկ արի, մօտեցայ և սկսայ մխիթարական խօսքեր ասելով՝ կամաց կամաց ուշկի բերելու:

Առանց մէկ դիմադարձութեան աղջկը յեցաւ ուսիս վրայ և ոտքի կանգնեցաւ. արդէն երեսի վրայ չէր երևում այն յուսահատ տխրութիւնը, որ քանի մի ժամանակ տուած երևել էր:

Իմ բախտից գերեզմանը խոր չէր փորած, մօտայ մէջը և նորից խնդրեցի կառապանին, որ ինձ օգնէ դադաղը փոսի մէջ իջեցնելու: Երկար ժամանակ ցրտումը կենալով՝ մատերս փէտացել, անզգայացել էին. և երբ որ դադաղի օղակը բռնեցի՝ քիչ մնաց որ ձեռքէս բաց էի թողնում, այնքան անզօրացել էին մատերս: Այս անգամ գերեզմանի մէջ աւելի դժուարութեամբ իջեցրինք դադաղը, քան թէ փոքր առաջ՝ մեռելակառքից. բայց ինչ և իցէ՝ երկու հոգի արինք այն, որ ուրիշ և առաւել յաջողակ դիպուածներումը տասը — քսան հոգի են կատարում: Նեղ փոսի մէջ հազիւ հազ տեղաւորվում էր դադաղը, բայց և այնպէս ես ստիպուած էի նորա մէջ առաջ ու յետ շարժիլ, որ դադաղին վայելուչ դրութիւն տամ. ինչ որ ես այն ժամանակ քաշեցի՝ արիւնածարաւ թշնամիիս չեմ ցանկանում...

Վերջապէս ամէն բան կատարելուց յետոյ՝ դուրս եկայ փոսէն, եռանկիւնակա (այն ժամանակ տակաւին սաստիկ արգելած էր ուսանողներուն գլխի հագնելը) լցրի հողով և առաջարկեցի աղջկանը, որ մօր վրայ հող ածէ: Աղջկը հանեց ձեռքի թաթպանները և երեք անգամ լիքը ապուռով հող ցանեց մօրը վրայ. Auf Wiedersehen, meine gute Mutter! տալիս հազիւ լսելի ձայնով, ծունր դրեց փոսի մօտ, դուրսը դրաւ գետնին և սկսաւ աղօթք անելու: Քամին, որ անդադար փչում էր, այն բոպէին այնպէս սաստկացաւ, որ հարիւրամեայ եղևինները սկսեցին շարժիլ, և նոցա ճիւղերից շատ եղեամբ թափուեցաւ և կիսով չափ ծածկեց աղջկանը. երանի չէր լինիլ որ մի անգամով թաղել էի այս երկու թշուառականիներն, որոնցից մէկը մեռած էր, միւսը կիսամեռ: Ա՛խ, կան ուրեմն մարդուս կեանքումը այնպիսի բոպէներ, երբ նա մահը առաւել մեծ երջանկութիւն է համարում, քան թէ կեանքը..... Կարգացող, ինչո՞ւ դարմանում ես դու, որ ես այս աղջկանը մահ էի ցանկանում, դու որ արդէն սկսել ես նկատել իմ սէրը դէպի նա, մի՞թէ չես կարծում որ այդ ցանկութիւնս խելացնորութիւն էր: Լսէ՛ ուրեմն իմ արդարանալը: Ես՝ որ աչքէս չէի բաց թողնում աղջկայ ամենափոքրիկ շարժմունքը, մօրը վրայ հող ածելու ժամանակ տեսայ նորա

մատին մի ոսկեայ մատանի, որ պարզ նշան է ընորա հարսնախօսու-
թեանը: Չգիտեմ ինչո՞ւ, բայց այն բուլեին եթէ աղջկը տեղն ի տեղ
մեռել էր՝ ես ինձի ամենաներջանիկ մարդը կը համարէի աշխարհիս
երեսին: Յանկարծ թուլացաւ կարեկցութիւնս զէսի նա. նախանձը
արդէն սպրդել էր հոգուս մէջ. քանի մի ժամանակ առաջ ես կար-
ծում էի որ նորա միակ տէրը և պաշտպանը ես եմ: Բայց ոսկէ մա-
տանին ցոյց տուաւ, որ կայ մէկ ուրիշը, որ առաւել իրաւունք ու-
նէր նորա նրախօսողիտութեան. թերեւ (կարծում էի) այս բուլեիս
ծուներ դրած մօրը գերեզմանի առաջ՝ նա սոսկալն երդումներ է տա-
լիս հաւատարիմ մնալու իւր սրտի ընտրածին..... Այսպիսի անհիմն
կասկածներով թունաւորում էի հոգիս և պղծում էի այս վեհ թո-
պէներու մեծահանդիսութիւնը:

Աղջկը տեղէն վեր կացաւ, արտասունքը սրբեց թիկնոցի փէ-
շով, բայց զուլսը քարշ արած անդադար նայում էր ձիւնաթաղ
դագաղի վրայ և մաքով մնաս բարև էր անում իւր մօրը: Նորա
երեսը նայելիս՝ միանգամայն ցրուեցան իմ սև կասկածանքը. մի՞թէ,
կարծում էի մաքումս, այս անմեղ հոգին թագցնել զիտէ հոգու-
շարժմունքը. մի՞թէ բացի այդ օրհասական մատանիէն ուրիշ ապացոյց
չէի կարող նկատել նորա վրայ, եթէ դա սիրում է՝ ուր է ապանորա
սիրոյ առարկան, ինչո՞ւ թողել է իր նազելիին բաղդի կամացը և այս
երկու ջատուկներու հոգացողութեանը. եթէ դա փեսայ ունի՝ ինչո՞ւ
ապա այս ցուրտ եղանակին այսպէս աղքատ հալաւ է հաղած.....
այս անհիմն եղբակացութիւնները բաւականին մխիթարեցին վրդո-
ված երևակայութիւնս ու ես նոր եռանդով սկսայ հոգս տանել
աղջկայ վրայ:

Փոսի մօտ կ'ար մէկ թի ու մէկ բահ. բահը ես առի, թին
տուի կառապանին և միասին սկսանք գերեզմանը հողով լցնել:
Անհամբեր պառաւները կամենալով շտապեցնել այս տխուր ծէսի
վերջը՝ ոտերով հողը շարտում էին գերեզմանի մէջ: Ամբողջ կէս ժամ
հազիւ կարողացանք փոսը լցնել: Պառաւները չսպասեցին պատուրի
զայլուն և հեռացան մեզանից. կառապանը նմանապէս զլխարկը հա-
զաւ ու գնաց իր բանին: Մնացինք ես և աղջկը:

Եկաւ պատուորը, իր ձեռքը բռնած գրքից ինչ ասես կարդաց,
փոքրիկ մխիթարական ճառ ասաց ժողովրդին (այսինքն՝ ինձ և աղջ-
կանը) իբր թէ՛ մահը անհրաժեշտ ամենիս հասնելու է. առաքինին
համբերում է, միայն ցնորամիտը յուսահատում է, և այն և այն, և

կարծելով որ աղջկայ հոգու մէջ լիովին թափեց հոգեշահ բալասանը՝ ինքն իրմէն բաւական, զնաց շարունակելու իւր կոչումն ուրիշ հանգուցեալներու վրայ:

Քամին սաստկադին փչում էր, ղեանին նոր բնկած ձիւնը հաւաքում էր ու բարձր դէպի երկինք էր ձգում, ղերեղմանատան շերիմներու և ծառերու մէջ պտուտուելով՝ հապար կերպ անձոռնի նուազներ էր յօրինում, որ խիստ յարմար էր այսպիսի տխուր ժամին: Արդէն ժամը երեքի մօտ էր. այլ ևս զօրութիւն չկար վրասցրտին ղիմանալու. երեսս անդացուցի ու տասցի աղջկանը.

— Օրիորդ, այսուհետեւ ոչինչ օգնել չէ կարելի ձեր ցաւին՝ լալով և յուսահատուելով այստեղ. սէտք է ձեր վրայ ևս փոքր ինչ հոգս անէք. եղանակը անտանելի ցուրտ է. ձեր վրայի թեթեւ հալաւը հիւսիսի դաւնաշունչ եղանակի համար կարած չէ... և միտս չէ՝ էլ ի՞նչ դորա նման բաներ ասացի, որոնք խիստ անտեղեկին այսպիսի սրտաշարժ պարագայում:

Աղջկեր աչքերը ցած խոնարհած պատասխանեց.

— Այժմ ես չեմ կարող զտնել իմ կեցած տունը. տանալի կինս թողուց ինձ այստեղ և միտք չարաւ որ ես ամենեւին չեմ ճանաչում Պետերբուրգի փողոցները. ամիս աւել չկայ, որ ես այստեղ եմ:

— Գոնէ գիտէ՞ք որ փողոցումն է ձեր բնակած տունը:

— Ո՛չ:

— Ունի՞ք որ և է՝ ծանօթ կամ բարեկամ:

— Ո՛չ:

Ի՞նչ անէի, որ քարին տայի զլուսս, ո՞ր տանէի, որի՞ն յանձնէի այս որբուկ թշուառականին այնպիսի ապականած տեղումն, ինչպէս որ Պետերբուրգն է, որի պիղծ շնչեց խամրում, թառամում է ամենայն դաւար հոգի:

Ինչպէս վերը ասացի, իմ բնակարանը Սմոլենսկի ղերեղմանատան մօտերումն էր, ուրեմն շատ մօտ էր մեր կեցած տեղին:

— Երթանք, ասացի աղջկանը. դուցէ՛ Աստուծոյ օգնութիւնով մէկ բան կարողանամ մոտձելու այս դժուար հանգամանաւ քուսմն:

Ուսանողին պատշաճ քաղաքավարութեամբ՝ աջ կուռս առաջարկեցի աղջկանը՝ խնդրեցի որ փոքր ինչ շուտ ման զայ և միտնին զնայինք դէպի իմ կեցած տունը: Երբ որ հասանք դրան մօտ՝

խնդրեցի նորան, որ փոքր ինչ սպասէ, խոստանալով որ շուտով այն կը դառնամ:

Մայ ներս: Ընկերս մէջքի վրայ պառկած անկողնակալի վրայ, ձեռքերը զլիւի տակ դրած, աչքերը դէպի վեր դարձուցած՝ աշխատում էր թուրք առիւթին հասցնելու:

— Էդ ի՞նչ ես անում, Օհանէս, ասացի՝ նորա տարօրինակ պարապմունքի վրայ ծիծաղելով:

— Ո՛չինչ. մէկ սահաթ է որ՝ էս անպիտան տառաքանին ուղում եմ թքով ցած ձգել:

— Մէկ պահ թող որսդ, լսէ, բան ունիմ՝ քեզ ասելու:

— Ասա՛ ելի, որսս քեզ ի՞նչ զարար է տալի. ու նորից սկսաւ թքերը բերնէն դէպի առիւթ արձակելու:

— Մօտք քսան կօպէկ չունի՞ս, ասացի թէ եւ առաջուանէ հասնաւ զիտէի, որ «չէ» պիտի ասէր:

— Ո՞ր քսան կօպէկն է քու ասածը, պատասխանեց Յովհաննէսը դարմացած. ես կարծում էի, որ հետզ հոնէ վեց կօպէկ կը բերես՝ երեքը ծրագրի համար և երեքը՝ երկու գրուանքայ սև հացի մի թէ չգիտես, որ երեկուանէ մէկ կտոր հաց էր մնացել, որ այսօր առաւօտը թէյի հետ կերայ. ժամը 11-ից բերանս բան դրած չեմ. ես քու զայուն սպասում էի, ինչպէս ջհուհները Մեսսիայի զայուն, շաբար էլ չունինք. վերջի ծխախոտն էլ երկու ժամ առաջ քաշեցի պրծայ:

Աչքս դարձուցի դատարկ սենեակի չորս խորշերին, բացի քանի մի գրքէ և համալսարանական ձեռագիրներէս ոչինչ չանգայ: Աչքս դարձուցի վրաս... ո՛վ սքանչելեք... խեղանորի պէս դուրս թռայ սենեակէն:

— Միքայէլ, սպասի՛ր, բան եմ ասում, ասաց ետեւէս Յովհաննէսը. բայց ես չսպասեցի նորա ասելու բանին, և երբ որ դուրսն էի՝ ականջիս հասնում էին խեղճ սոված ընկերոջս կողկողազին աղաչանքը, որ յետ դառնամ և լսեմ նորա խնդիրք, որ ըստ երևութին այս պիտի լինէր «ինչպէս ճարենք փոքր ինչ ծրագր, փոքր ինչ հաց և փոքր ինչ ծխախոտ» ուսանողի և ուսանողի-նման մարդոց չափաւոր պիտոյքը աշխարհիս երեսին:

Աւաղ, իմ ականջը խլացել էր ու սիրտս փակուել էր ընկերոջս համար: Ուրիշ հոգացողութիւն ծնել էր մէջս, որ մինչև այն օր ինձ միանգամայն չէր յայտնի: Եթէ իմանայի, որ Նեվայի խոր

յատակումը քանի մի ռուբլի փող կայ՝ առանց երկար մտք անելու, մահը զլիտվա առած, կը վաղէի ու կը հանէի...

Գուցէ՛ կարգացողը կը հարցնէ, թէ ի՞նչէ՛ պատճառը, որ ես խելագարի պէս սենեակէս դուրս փախայ. ի՞նչ յոյս ունէի ցաւիս ճար ու զարդիս զարման անելու: Ահա, կարճ խօսքով մեկնեմ շտապով տնից դուրս վազելուս պատճառը:

Գարրիէլի մօտ որ էի՝ դուրս գալիս սխալմամբ իմ հին կրկնակօշկի տեղ՝ նորա նորը հազայ ոտիս, և երբ որ աչքս ընկաւ նորա վրան՝ զլիտման բան ծագեցաւ: Հիմի հասկացա՞ք միտքս: Կարծում էք թէ ծախել էի ուզում. ոչ: Առանց ծախելու ևս կարելի էր նորան դէպի բարին գործածել: Այս տեղումը մէկ առօրեայ սովորութիւն կայ, որ ընդհանրապէս տարածուած է ուսանողաց և ուսանողի-նման՝ մարդոց մէջ. այդ սովորութեան անունը գրաւ դնել է. գորօրինակ, եթէ գիտես որ ծանօթիդ մէկը ունի ժամացոյց, մատանի, կրօքի քորոյ, և այլն, եթէ մէկ օր տեսար այդ ծանօթիդ առանց այդ իրեղէնների՝ հէնց իմացիր որ հարցմունքիդ՝ թէ ո՞ր է՝ այս կամ այն ինչ առարկադ՝ պատասխան ստանալու ևս «ուսում առնելու» եմ տուել, որ ուրիշ խօսքով նշանակում է «ջհուղի մօտ գրաւ եմ դրել»: Հիմի հասկացա՞ք, որ ոտիս նոր կրկնակօշկները միեւնոյնն էին, եթէ զըրպանումս մանէթ կամ կամ մանէթուկէս ունենայի:

— Գնանք, ասացի աղջկանը. Աստուած մեզ օգնեց. այժմ ա՛մէն բան դէպի լաւը կ'երթայ:

— Անմեկնելի շնորհակալ եմ ձեզնէն. ինչով արժանացել էի ձեր այրալիտի մեծահոգութեանը, ասաց նա այնպիսի քաղցր ձայնով, որ ես միանգամայն մոռացայ այն չարչարանքը, որ կրել էի ամբողջ չորս ժամ՝ այս ցուրտ եղանակին բաց օդի տակ մնալով:

— Կառնապան, շնորհ, ասացի այնպիսի հրամայական ձայնով, որ ո՞վ զիտէ ինքը հարուստ և... Մ...քը արտասանած չլինէր իւր կեանքումը:

Մէկ ակնթարթում չորս հինգ կառնապան վաղէվազ եկան, մէկը միւսի ձին պարսաւելով և իւր ձիուն արագոտնութիւնը զովեւով՝ առաջարկեցին իւրեանց ծառայութիւնը:

Արդէն մէկ ոտս սահնակի մէջն էր և միւսը գետնին, որ ես տւէս մէկ ծանօթ ձայն կանչեց:

— Միքայէլ, էս ո՞ր. քանի վախտ ա հառայ եմ տալի՝ չես լսում. էս ինչա իլել քեզ, հմարտացել էս... էս զուշը հօրան զան էս խփել:

—Ա՛, Ալէքսան, դու ես....

—Ախպէր, տրիստն ասեմ՝ հօրսդ լաւ էս արել....

—Խնդրեմ, թող էդ խօսքերը, զրա վախտը չէ՛. քեզ մէկ ասելու բան ունեմ:

—Հրամայի՛ր, մատաղ:

—Ա՛սան, պաժաղտա, (խնդրեմ) մօր ա կենըմ էն ջհուղը, որ զրաւ ա վերառնըմ, ասացի, նորա Հաժտարխանի ոճին նմանեցնելով խօսակցութիւնս:

—Վա՛հ, մեռացել է՞ս. БОЛЬШОЙ МЫЩАНСК ումը ВЪ ДОМѢ ГЛАВУНОВА. Էնտեղ դժօրնիքը շանց կը տայ: Ի՞նչ ա, զրաւ տինելի պան ունես, ի՞նչա:

—Հա՛, կօլօշներս ուղումեմ զրաւ տինել:

—Հէ՛ր էս էնտեղ տանըմ. էս պօռտեռնի չէ՞ (ասաց ցոյց տալով դարեջրի խանութը). նրա տէրը իմ ճանանչն ա, ուղումես տանեմ, զրաւ տինեմ նորա մօտ: Ի՞նչքան ա պէտք:

—Ինչքան շա՛տ էնքան լաւ, պատասխանեցի՝ ոտէս կրկնախօշիկները հանելով և նրան տալով:

—Էս խօմ թափ թազա կօլօշներ էն. ո՛վ ա խաբար, բաղքամ երկու կօլօշ (մանէթ) տայ. ի՞նչ էս ասում:

—Լա՛ւ. էնքան ա որ շուտ արա. վախտ չունիմ սպասելու:

—Էս դուշին ո՞ր.... ես տանըմ, ասաց եղալի աչքերով:

Գարշելի թուեց այս լիբը և անպարկեշտ հարցմունքը և մասնաւոր այն կասկածը, որ առանց մէկ հիմնաւոր պատճառի ընկաւ խեղճ որբուկի վրայ:

—Գնա՛ դնա՛, խելքիդ շատ զօռ մի՛ տալ. բան էս անըմ՝ բան արա, թէ չէ խօ՛ղլուխդ քարը՝ առանց քեզ էլ եօլա կ'երթանք:

—Ինչ փախնդ վէր քցար. քեզեւ խօշտապ անել չի՞ կարելի, ինչա: Գա խօ սոխ ա, պան չի հասկանըմ. քու գօրա ի՞նչ:

Բայց ես նորա փիլիսոփայութիւնը ընդմիջեցի՝ փոքր ինչ անքաղաքավարի քռուշ տալով և շտապեցնելով դէպի դարեջրի վաճառանոցը:

Քանի որ նա այնտեղումը զրաւի համար հողացողութիւն է անում՝ ես կ'աշխատեմ ընթերցողներին կարճառօտ կերպով իմօտոյ ծանօթացնել այս շնաշխարհիկ արարածի հետ, որի տեղական անունը ա ե ս ն ա տ ա է, որ կը նշանակէ նեղութիւն: Ի՞նչ մարդ է այս մարդը, ինչո՞ւ նորա մականունը այդպէս է՝ կ'իմանաք յետագայ առդերէս:

Բ.

Օրէս տասը-տասնմէկ տարի առաջ՝ չգիտեմ որ քամին, որ տեղեց և ի՞նչ նպատակաւ բերել ձգելէր Պետերբուրգումը այս հայ աղին: Եթէ նորա խօսքերին հաւատաս՝ դա առուտուրի մոքով, իբր թէ, եկել է այստեղ. բայց ես, որ ՚ի բնէ այնքան դիւրահաւան չեմ, ճշմարիտը ասեմ՝ չեմ հաւատում որ նա միայն այդ բարի գիտաւորութեամբ եկած լինէր, առաւել հաւանականը այն է, իմ կարծիքով, որ այս պարոնը լսած կը լինէր մայրաքաղաքի անթիւ անհամար զբօսանքը, որ հայաբնակ քաղաքներումը, ծանօթ բարեկամներէ ամօթ քաշելով՝ զրեթէ անհարին է արձակ համարձակ վայելելը. լսել է, ո՞վ իմանայ, թէ ինչ զուարճութիւն է ազատ գլուխ մարդու համար, մանաւանդ երբոր փոքր ինչ էլ փող կայ զրպանումը, Պետերբուրգի բազմաթիւ և բազմապիսի պանդոկները, հիւրանոցները, սրճանոցները և շատ ուրիշ անուանի և անանուն տեղեր քաշ դալը. լսել է, ո՞վ իմանայ, Նեւսկի պրօսպեկտի հռչակաւոր անուներ, նորա լուսաւորած սալարկները (Թռօթուտ), ուր գիշեր ցերեկ ժվժվում է ժողովողի բազմութիւնը:.... լսել է վերջապէս, թէ ինչպէս շատերը եկել են այստեղ զրեթէ մէկ շապիկով և քանի մի աբախով զրպանումը և յետ են դարձել իւրեանց տեղը՝ հարստացած, փառք ու պատուի հասած, (օրինակները քիչ չեն). աւանդ, Պետերբուրգի հռչակը շատ բախտախնդիրներու գլուխ է պտըացրել, ուրեմն ի՞նչ զարմանք, որ մեր պարոնն էլ նոյն փայլուն յոյսերը աչքի տակ ունենալով, ճաշկը ձգած կը լինէր քանի մի թուման ու վաղէվազ եկած հասած այստեղ՝ իր բաղդը որսալու: Բայց խեղճը մոռացել էր, որ Պետերբուրգը ամենի համար միատեսակ յաջողակ չէ. նա չէ իմացել առաջուանէ, որ բախտախնդիրները այս երկու յատկութիւններից մէկը պիտի ունենան, որ մայրաքաղաքում բաղդ կարողանան որսալու, որ է՝ ուստ այլութիւն և շնորհալի դէմք. տարաբախտաբար իմ գիւցաղնը (?) երկուսիցն էլ զուրկ էր: Երեւակացեցէք այսպիսի մի հրէշ. հասակը ոչ աւել ոչ պակաս՝ երկու դադ ու մի քառորդ, մարմինը չոր չոր, բրդոտ, սև, մնկերը նմանապէս սև, բայց այնպէս սև որ առաջին անգամ տեսնողը դժար կ'իմանայ՝ բօշա՞ն է դա, թէ հայ. քիթը այնչափ մեծ, որ զրեթէ գլխու երկայնութեան կէս մասն է բռնում, ոտերը ծուռ ծուռ ու կարճիկ, բերնի տամբերից շատերը մնացել են մոռալի կռվումը, ուրեմն խօսելիս

դժուար է նորան հասկանալը, եթէ սովորած չլինէր նորա արտասան-
նութեան. զորօրինակ շ, ժ, չ, ճ, ջ, ծ տառերը անտարբեր «, ղ է
արտասանում: Գիտէ փոքր ինչ ռուսերէն, հայերէն էլ խօսում է,
վայ էն հալին, թուրքերէնիցն էլ միանգամայն անտեղեակ չէ. բայց
խօսակցութեան ժամանակ բոլոր այդ լեզուները իրար հետ խառ-
նելով՝ կենդանի պատկերացնում է բաբելոնի լեզուախառնութեան օրը:
— Տարիքը 30-35 է. ուղիղը չգիտեմ:

Դորա բարքն ու վարքը երկու կողմ ունին՝ լոյս և մութ. լոյս
կողմը այն է, որ մենք ճանաչում էինք դորան ինչպէս մի խելճ՝ ու
անբախտ հայ. երբեմն խղճալով վրան՝ ընդունում էինք մեր տուն մի
գաւաթ թէյ խմելու կամ մի կտոր հաց ու պանիր ուտելու: Մութ
կողմը այն է, որ դորա մասին շատ դանաղան կասկածելի լուրեր էր
ման գալիս քաղաքի մէջ. չկարծեմ որ մէկ մարդ զանուի, որ ճա-
նաչում չլինի դորան: Բայց դա մի գովելի սովորութիւն ունի, զորօ-
րինակ երբոր մէկ տեղումը մի վատ դործ կատարեց (իսկ այդ շատ
յաճախ է պատահում), որի համար անպատճառ պիտի պատժուի,
թէկնուզ սպանէ՝ չի ասիլ որ հայ է, այդպիսի ձախող զիպուած-
ներում իրան կնքում է (չկարծէք ջրով ու միռոնով) յոյն վրացի,
բօշա, նաև ջհուգ: Շատ անգամ ծիծաղելով հարցնում ենք «Մայ
հէր ես ազգի ուրանում: — «Վահ, քու մատաղը կիսամ ախր ինչո՞ւ եմ
իմ ազգի անումը խայտառակը: Լաւն էն ա գռէքին ուշուց տան,
նեժելի հային»: Վրայի հազածը սովորաբար միւսնայնը չէ. այսօր եւ-
րոպական շրթեր է նորա հազածը, էգուց ասիական. մին էլ
տեսար թէ՛ եւրոպականը և թէ՛ ասիականը մի ծիծաղելի կեր-
պով խառնած, զորօրինակ՝ Փռակ, տակից առխտլուի, քաղքի լէն
փոխանների, գլխին չէրքէզի փափախ, և ամենի վրայից՝ ռուսի գռե-
հիկի մուշտակ. ուր տեղեց էր ճարում՝ միայն ինքը գիտէր: Եթէ
հարցնէիր՝ կարճ պատասխանում էր «Մայ, պանդ տես, օգի գէլի
ապրանք ա: (Նորա ծիծաղելի հազուստը տեսնելիս միշտ միտքս էր ընկ-
նում ռուսին յատուկ ասացուածքը Доброу всего въ пору...)
Զգիտեմ՝ ինչ խաղ էր խաղում ուրիշներու հետ, բայց ուսանողներու
համար մի հարկաւոր անձն էր. փող չեղած ժամանակը՝ թէյ, շա-
քար, հաց, երշիկ, ծխախոտ այնպէս զիտէր ճարել, որ մենք միշտ
զարմացած էինք մնում: Նմանապէս զրաւ. գնելումը, բաներ ծախս-
լումը մեծ հունար էր ցոյց տալիս. բայց ճէրը փրկէ, եթէ լսել էր որ
մէկիս մէկը փող ունի. — մինչև որ երեք չորս մանէթ չի պոկէր՝

ձեռք չէր վեր առնում: Ասացի որ դորա տեղական անունը տեսնա
նա տա է: Բայց այդ դիպուածը թող ինքը պատմէ և դորանով
կըպրծնի մեր թեթեւ գծադրութիւնը այս շնաշխարհիկ հայի վրայ:

« Ա'խպէր ջան, մէկ օր կալիս եմ Գաբրիլ Բաղդանիչի տուն
« (էն վախա նա հալած Միխակի հետ էր կենրմ), վանեան էլ էն
« տեղէր: «Հը՛, ասըմ'իմ, հէ՛ր էք զուխներդ քաշ արել, հալըթ
« որ պաներդ պուրթ ա, պլիկ (փող) չունէք: Մէն չեն տալի: «Մէ
« խաի, ասենք թէ վանեան վանեան ա, մէկ քասիբ տղայ ա. Գալ
« ըի՛ն էլ օղի գէլըն փողովա ապրըմ, էսօր կայ՝ էքուց չէ. դու
« հէ՛ր էս անփող նստած.... էնա դա, ախր ասըմ էիմ քեզ՝ թող
« էտ քածին, ումր արեդ Կ'ուտի նա. չէ, չէիր հաւատըմ հիմի
« տեսնոր որ Ալէքսանը տուտ չէր ասըմ: Ախր, մատաղ, ես զիտեմէդ
« քածերի խասիթը. մինչու որ վերջն շապիկդ չի պուկել՝ Կ'ասի
« թէ սիրըմ էմ, մեռնըմ էմ քեզ համար. յետովան, անձէն փէ
« շերը կըհաւաքի ու պօմինայ կակ զվալի..... էտ քու տգրայիլ
« շնորքը, էտ քու սիրուն պատկերքը իմն իւէր՝ կ'իտե՞ս թէ ինչ ուօլ
« կը խաղայիմ էստեղըմը: Էնա, չես հասկանըմ քու զինը: Մեխակ—
« ու քածին փող տա՛. էդ խօմ իստակ զիթութուն ա.....» — Է
« է՛հ, զահլաներս տարար, էն կըմանից ծէն տվեց վանիէն. տէր
« տէ՛ր ես ինչա, որ մեր կլխին աւետարաններ էս կարթըմ տեսնըմ էս
« որ ոչոք մեզանից փող չունի, ամէնքս էլ էսօր սաղ օրը պան
« չենք կերել, թամբաքուի հոտ էլ օթախըմը չիկայ. քանց թէ եր
« կար պարակ քարոզ էս կարթըմ՝ լաւ չէ՞ կընաս ուտելի պան ճա
« ըս մեզ համար: — «Էտա դա՛, ասամ, հորվախտ փող կայ՝ Ալէք
« սանին թափուկով էք տամ, տանից դուս էք անըմ, փող չելած
« վախտին՝ Ալէքսանը լաւ մարթ դառաւ: Շուն էին, գէլ էին, Կ'մա
« էլի իմ հայ քրիստոնեաներն էին. կընացիմ, ախպեր, մեր տղերանց
« համար ուտելի պան ճարեմ: Կէս սահաթ անցկացաւ, ես չէ՛ տուն
« պերամ երեք զրվանքա հաց, եռասունատ էփած ծու, օսմուշկէ
« չայ, էրկու զրվանքա շաքար, սուճուղ, էլ միտս չէ ինչ պերամ...
« հա՛, թամբաքու էլ պերամ: Մեր տղերքը քաղցած գէլերի նման
« ընկան վերէս. մունչու ես կ'երթայիմ ու սուփրէն կըպէրէիմ որ
« աղավարի ստօլն վրէն փուեմ որ մարթավարի նստենք ուտենք...
« կամ ի՞նչ տեսնեմ— ոչ հաց կայ մէյդանըմ, ոչ սուճուղ. տաա,
« ծուն չը կճպած էին կերել, ա՛յ սլան: Ատա՛, էսպէս շշկած մնա
« ցել էիմ: Էտ խօ էտ. որ փորերի ճճուն մէքիչ հանդարանցրին,

« Մեխակը հարցըմ ա, թէ որդանց ճարեցիմ էտքան պանր: Հորտե-
 « ղան հորտեղ միտս էկաւ ու տասցիմ «Գուքանդարի հետ տէս-
 « նատա ¹⁾ սարքեցիմ: Ախպէր, մեր տղերքը մէկ ծրծաղ էն ծր-
 « ծաղըմ, մէկ ծրծաղ էն ծրծաղըմ որ փորերը ուզումա սուաքի,
 « տէսնատա... խա խա խա խա... տէսնատա... խա խա խա խա,
 « տէսնատա... տէսնատա... Էնքան ասացին, Էնքան ծրծաղան, որ
 « էդ օրվայ օրից անումս մնաց ա էսնատա»:

Քանի մի բուլէից Ալէքսանը եկաւ ու տուաւ ինձ երկու մա-
 նէթ և ասաց որ խոնութպանը շատ թեթեւ տոկոս նշանակեց, այ-
 սինքն ամսական մանէթի զուլս տասնհինգ կոպեկ: Ես շտապով շնոր-
 հակալութիւն արի նորան ու հրամայեցի կառապանին, որ հա-
 ց էի ա տե անը տանէ:

(Հասցէի ատեան ասելով ես ուզումեմ ձեզ հասկացնել այն
 կառավարութիւնը, որ ռուսերը կոչումեն Адресный стол: Ռու-
 սաստանի մանրաքաղաքներումը չիկայ այդպիսի կառավարութիւն.
 ուրեմն դարմանալու է՛, որ իմ կարգացողներէն քանիսը, որոնք եր-
 բէք չեն եղած մայրաքաղաքումը, չիմանան դորա ինչ լինիլը: Հա-
 ց էի ա տե ան նշանակումէ այնպիսի կառավարութիւն, ուր կա-
 րելի է գտնել մայրաքաղաքումս բնակող ամէն մի մարդու կեցած
 տեղը՝ եթէ միայն գիտես այդ անձին անունը և մականունը:)

Երբոր հասանք հասցէի ատեանը՝ հարցուցի աղջկանը ինչպէս
 է անունը և մականունը:

— Մարի Վեռդէն է, պատասխանեց նա:

— Այս բուլէիս կ'իմանամ, ասացի, ձեր բնակած տեղը և յետ
 կուգամ:

Վազէվազ զնացի բարձրացայ մինչի չորրորդ դատիկոնը (ուր է
 ատեանը) և խմացայ որ աղջկայ կեցած տեղը Օֆիցերսկի փողոցումն
 էր Գամնի տանը, № 16. և որովհետեւ մեր այժմուայ կայնած
 տեղէն շատ հեռու էր և մանաւանդ որ երկուսիս ոտերն էլ ցրտից
 փէտացել էին, առաջարկեցի աղջկանը մինչի նորա տունը ոտով (հե-
 աի) երթալու: Կառապանին արձակեցի. նորից կուռ կռի տուիւք ու
 զնացինք: Արձանոցի մօտից անցնելիս խեղճ միտքս եկաւ որ՝ ոչ ես

¹⁾ Տէսնատա խօսքը, որ ռուսերէն նշանակում է նեղուածք, նեղու-
 թիւն, մայրաքաղաքիս մազուրիկներին (քսակահատ) լեղով նշանակում է
 խեղացի հնար:

և ոչ աղջիկը ամբողջ 7-8 ժամ շարունակ բերաններս բան չէինք զրել. անօթութենիցս վրաս պորութիւն չէր մնացել ման զալու, անդամներս միանգամայն թուլացել էին, խօսել անգամ դժուարանում էի:

— Կարելի է դուք մէկ բան կրկամենայիք՝ անուշ անելու, ասացի աղջկանը, քայլերս պինդ պինդ դէպի սրճանոցը ուղղելով:

— Ուտելու այնքան ախորժակ չունիմ, ասաց նա, բայց սաստիկ ծարաւ եմ, ինձ շատ կը պարտաւորէիք, եթէ մի բաժակ ջուր ճարէիք խմելու:

Մտանք սրճանոցը *): Սպասաւորին հրամայեցի որ նախ և առաջ մէկ բաժակ լիմոնաժ բերէ և ապա մէկ մէկ զաւաթ սուրճ և մի հատ ծխաթուղթ: Երբ որ սպասաւորը բերեց զրաւ այդ ամէնը սեղանի վրայ ու ինքը զնաց, խնդրեցի աղջկանը որ նստէ բազմոցի վրայ և ինքս նորա մօտ աթոռի վրայ նստայ:

— Ներեցէք համարձակութեանս, օրիորդ, ես կամենում եմ մի քանի բան հարցնել ձեզանից, ասացի նորան զերմաներէն (սենեակի մէջ ոչոք չի կար):

— Հարցուցէք, պարոն, ասաց աղջիկը ամօթխածութենէն աչքերը ցած խոնարհած:

— Դուք, ինչպէս նկատում եմ, այս տեղացի չէք. կարող էք ինձ ասել ո՞րն է ձեր մայրենի երկիրը և դուք ո՞վ էք...

— Ես Շվեյցարացի եմ. ամիս աւել չի կայ, որ ես և մայրս այստեղ էինք եկել:

— Ինչո՞ւ թողեք ձեր երկիրը ու այստեղ եկաք:

— Հայրս կանչել էր մեզ:

— Ո՞ր է այժմ ձեր հայրը:

— Մեր Պետերբուրգ հասցենից ու թ որ առաջ մեռել էր նա այստեղ, նոյն իսկ սենեակի մէջ, ուր մայրս վախճանեցաւ, ասաց նա խորը յոգոց հանելով:

*) Խնդրեմ մեր պարկեշտ և անասէր հայ կանանց չմեղադրեն իմ զիւցազնուհուն, որ նա նոցա աւանդութեանը հակառակ է շարժում. այս տեղի սովորութիւնը այնպէս է, որ կանայք (մանաւանդ զրսեցիք) ազատ ել ու մուտ են անում սրճանոց կամ հիւրանոց, առանց կանկաժանքի ստուեր ձգելու իրանց անբիծ վարուց վրայ: Սովորութիւնը— բըռնաւոր է):

— Ի՞նչ գործի էր այստեղ ձեր հայրը:

— Նորան մէկ հարուստ ռուս իշխան՝ անունը՝ Վ... հրաւիրել էր կալուածքը կառավարելու: Հայրս կէս տարի չափ մնաց այստեղ, իշխանը շատ սիրեց հօրս նորա հաւատարմութեան և բանիբունութեան համար, և վերջապէս առաջարկեց որ իւր զերդաստանը ևս բերել տայ և խոստացել էր ապահովացնել մեր ապագան: Հայրս նամակ գրեց մեզ, շատ զովեց Ռուսաստանը և նորա կառավարութիւնը, մանաւանդ այն հակամիտութիւնը, որ ռուսերը ունին զէպի արեւմտեան ժողովուրդը: Թէպէտ հօրս հրաւիրական նամակը ստանալով մենք շատ ուրախացանք, բայց ոչ առանց փոփոխութեանք մեր սիրական հայրենիքը. ինչու որ մենք շատ մարդոցմէ լսել էինք, շատ գրքերու մէջ կարդացել էինք Ռուսաստանի ցուրտ օդի, անպտուղ երկրի և անկիրթ ժողովրդի մասին անյաջող լուրեր, և միայն այն միտքը, որ մեր սիրուն հայրենիքը պիտի փոխենք այդ օտար, անհիւրընկալ երկրի հետ, միայն այդ միտքը, ասումեմ, սոսկացրնում էր իմ և մօրս կանացի երեւակայութիւնը: Այս յիշուի, իմ պիտի տար մեզ մեր կանանչազարդ դաշտերը, մեր ազատ սարերը, մեր խոխոնները, մեր անամու և կապուտակ երկիւնքը և վերջապէս՝ մեր հիւրասէր և մարդասէր ժողովուրդը (այս խօսքերը լսելիս միտքս եկաւ մեր սիրուն Հայաստանը, որ միայն գրքերից էի ճանաչում). իմ կուտար, ան... խօսքը չկարողացաւ վերջացնել, սիրաւ մղձկեցաւ, աչքերը կարմրեցան և լցուեցան արտասուներով... ան, ինչո՞ւ չի լսեցիք մեր սրտի նախազգացմանը, ինչո՞ւ թողնեք մեր հայրենիքը... Ի՞նչ էինք պտրում անյայտ երկրումը պանդխտութեան մէջ: Պարոն, ներեցէք ինձ, որ ես չկարողացայ զսպել հոգուս կակիծը, հասկացէք իմ դառն վիճակը և ներողամիտ եղէք փոքրոգութեանս, որ ես ցոյց եմ տալիս այս յուսահատ դրութեան մէջ: Խելքս թռնում է գլխիցս, քանի որ միտք եմ անում՝ թէ ի՞նչ պիտի լինի իմ վիճակը այսուհետեւ:

— Դուք ազգական ունի՞ք ձեր տեղումը:

— Ո՛չ, իմ հայրը զաղղիացի վարատական էր *). 1830 թուականի յեղափոխութեան ժամանակ նա փախաւ իւր դահլիճներու ձեռքէն. բոլոր ինչքը ու կալուածքը թողաւ Վաղղիայումն ու գնաց

*) Վարատական (էմիգրան, գղ.) ասում է այնպիսի մարդ, որ մի քաղաքական յեղափոխութեան պատճառաւ թողնում է իւր հայրենիքը և գնում բնակվում է օտար երկիր:

բնակեցաւ Շվեյցարիոս Բաղէլ քաղաքումը: Այնտեղ առաջին անգամ ծանօթացաւ մօրս հետ, որ մի աղքատ բայց համեստ որբուկ էր, որ իւր օրական ապրուստը կար ու անդովն էր ճարում: Ինչպէս տեսնում էք՝ ես աշխարհիս երեսին անտէր որբ եմ. երեք օր առաջ վերջի նեցուկս կորցրի այս անծանօթ տեղումն: Հիմի հաւատում էք որ ես իրաւունք ունիմ ինքս ինձի ամենաթշուառ մարդը կարծելու:

—Մի այդքան յուսահատուիք, ասացի նորան, ամէն տեղ կան բարի մարդիկ. Աստծու աչքը որբերու վրայ միշտ հովանաւոր է: Ես չեմ ասում որ ձեր ներկայ վիճակը թշուառ չէ, արտասուալի, սոսկալի չէ. ոչ. բայց միտք բերէք ձեր մօրը, քանի որ նա ձեր սիրական հօրը չէր ճանաչում, ի՞նչպէս էր ճարում նա իւր ապրուստը.... Ի հարկ է, դուք էլ նոյն համեստ հնարով կարող էք պարկեշտ վիճակ վայելելու: Գուցէ դուք ես կարողանաք... ասացի, բայց խօսքս վերջացնելու չհամարձակեցայ. աչքիս տակով նայեցայ թղթիկայ երեսին, երկուսիս աչքերը իրար հանդիպեցան, երկուսս էլ շփոթուեցանք ու աչքներս խոնարհեցինք:

—Անուշ արեք ձեր գաւաթով սուրճը, թէ չէ՝ կը սառի, ասացի նորան, կամենալով այդ շփոթը փարատելու, ու ինքս կպցրի ծխաթուղթը ու սկսայ քաշել ու խմել: Փոքր ինչ լռելից յետոյ՝ աղջկը հարցուց ինձ.

—Դուք որտեղացի էք. ներեցէք հետաքրքրութեանս, բայց ինձ երևում է որ չի պիտի ունս լինիք:

—Ձեր կարծիքը ուղիղ է. ես էլ ձեզ պէս պանդուխտ եմ այս տեղումը. ես ազգաւ հայ եմ:

—Ուրեմն մենք երկուսս էլ մի կրակով ենք այրվում, ասաց նա ժպտալով, յետոյ աւելացուց. ձեր անունը ի՞նչպէս է:

—Միբայէլ է անունս, մականունս Վայելչեան, պատասխանեցի ու վերաւորած ձեռքէս յետ արի նորա տուած թաշկինակը և առանց մէկ խօսք ասելու մատով ցոյց տուի ասղնեգործած Մ. Վ. տառերի վրայ: Դուք չէք զարմանում, որ իմ և ձեր անունն և մականունն սկզբնատառերը մի և նոյնն են. չէք կարծում որ այստեղ մի գաղտնիք կայ, որ նախասահմանութիւնը առ ժամանակ մի թաղցընում է մեզանից:

—Ինձ էլ այդ տառերը միշտ առեղծական ու խորհրդաւոր են երևել. ես միշտ աշխատել եմ այդ երկու տառերի մէջ իմ վիճակի

որոշումը գտնելու: Մէկ բան ասեմ՝ չէ՞ք ծիծաղել վրաս: Մի օր (դեռ ևս այստեղ չէինք եկել) մայրս եկեղեցի էր գնացել, տանը մնացել էի ես ու մեր պառաւ աղախինը, այսպէս մենակ նստած սենեակումը աչքս երկու տառերի վրայ դարձուցած՝ ըստ սովորութեանս աշխատում էի զանազան յարմար բառեր պտրտելու: շատ կերպ համառօտ նախադասութիւններ կազմեցի այդ երկու տառի վրայ, բայց ոչ մինը ինձ հաւան չեկաւ, վերջապէս երկու խօսք միտքս եկան, որ պի՛նդ տալաւորուեցան երեւակայութեանս մէջ և այդ օրհասական ժամէն միտքէս դուրս չեն գալիս, և ասես թէ սարսափելով, բայց անհամբերութեամբ սպասում եմ նոցա կատարուելուն:

— Ի՞նչպէս են այդ խօսքերը, հարցուցի:

— Այդ խօսքերը Ֆրանսերէն են՝ Mort par Venin (Մահ թոյնից), ու այնուհետեւ խելքս մտել է, որ իմ կեանքը թոյնով պիտի վերջանայ:

— Թողէ՛ք, ՚ի սէր Աստուծոյ, այդ ցնորական նախազգացմունքը, որ կարող էր դալ միայն երեխայի գլուխը, և ոչ ձեզ պէս կրթուած աղջկայ... Բայց ի՞նչ է՛իտէ՛ք ինձ, եթէ ես այսպէս մեկնէի՝ մաղամ կամ Մարի Վայելչեան, ասացի ծիծաղելով:

— Այժմ իմ հերթն է ձեզ ասելու՝ Թողէ՛ք խնդրեմ այդ ցնորական դուշակութիւնը, որ կարող էր դալ մի հաճոյախօս երիտասարդի գլուխը և ոչ ձեզ պէս կրթուած ուսանողին, ասաց նա մինչև ականջները կարմրած. յետոյ աւելցուց, նայելով պատուհանին. Ա՛խ, Տէր Աստուած, արդէն մութը կ'ոխել է. պէտք է տուն երթալ. ի՞նչ կը կարծէ տանտիկինս, որ ես այսքան ուշացայ. խնդրեմ, պարոն, ինձի ճամբայ ձգէ՛ք մինչև բնակարանս. ասաց ու վեր կացաւ. տեղէն: Աս, թէ և ավսոսալով, բայց նմանապէս տեղէս վեր կացայ, զանգակը խփեցի, ծառան եկաւ, ինչ որ հարկն էր տուի իրան ու աղջկայ հետ միասին դուրս եկանք նրճանոցէն:

— Օրիորդ, ասացի աղջկանը, երբոր արդէն փողոցումն էինք, ի՞նչ միտք ունիք անելու:

— Ես ինքս էլ մոլորուած եմ այդ մասին և չգիտեմ թէ էզուցուայ օրը..... խօսքը չարժաւ: Բայց ես հասկացայ նորա ասելուն ու մտքիս մէջ շարունակեցի. «չգիտեմ թէ ի՞նչ ուտեմ և ո՞րտեղ բնակուիմ»:

— Եթէ այդպէս է՝ ուրեմն կ'ընդունի՞ք իմ փոքրիկ օգնութիւնը, որ ես ՚ի բոլոր սրտէ ձեզ առաջարկում եմ: Ահա ձեզ մէկ մանէթ.

մինչև էգուց ցերեկուայ 12 ժամը ինչպէս և իցէ բաւականացէք դորանով. ֆնացածը, Աստուծով, մէկ կերպ կը կարգադրենք:

—Այս պարոն, ի՞նչ իրաւունք ունիմ ձեր վերջին կօպեկը առնելու ձեզանից. ես գիտեմ որ դուք ինքներդ չքաւոր էք. տանն ևս ոչինչ չունիք. կարծում էք ես չնակատեցի՞, որ դուք ձեր ոտքից հանեցիք կրկնակօշիկները ու ծախեցիք այն բօշային, որ ինձ օգնութիւն անէք: Ես չգիտեմ՝ կարող եմ արդեօք երբեկցէ յետ դարձնել ձեզ նաեւ այն լաւութիւնը, որ դուք ինձ արիք արդէն՝ ձեր կարողութենէն վեր զոհ բերելով:

—Օրիորդ, եթէ այդպիսի խօսքեր կ'ասէք՝ այդ կընշանակէ, որ դուք իմ վրայ շատ վատ կարծիք ունիք. մի՞թէ դուք կարծում էք, որ ես մի թէթեւ և չնչին զոհի ևս ընդունակ չեմ, և վերջապէս՝ ո՞ր տեղից գիտէք որ իմ ունեցած չունեցածը այդ կրկնակօշիկն էր. փնփնք Աստուծոյ, ես այնքան..... ուզում էի ասել՝ հարուստ եմ, բայց չհամարձակեցայ այդպէս լրբաբար ստելու և խօսքս կուլ տուի:

—Եթէ ինձ պատուում էք՝ մի՛ համոզէք ձեզանից զոհեր ստանալու:

—Եթէ իմ առաջարկած օգնութիւնը չընդունէք՝ այդ ասել է, որ ինձ հետ առյապա՛յն ծանօթ մնալ չէք ուզում. կամքը ձերն է, ասացի ձեռնալով իբր թէ սիրտս սաստիկ ցաւել է նորա խօսքերէն:

—Այ, ո՛չ, պարոն, ես չէի ուզում այդ ասել... բայց դուք դուք էլ լսօ էգուցուայ համար ուտելու բան չունիք, ասաց նա այնպիսի հրեշտակական կարեկցութեամբ, որ քիչ մնաց՝ մոռանալով նորա սուգը և ցաւալն ներկայ վիճակը՝ տեղն 'ի տեղ առաջարկէի սիրտս և ձեռքս (մի՛ զարմանաք և մի՛ զատապարտէք, իմ պատուական կարգացողներ, որովհետեւ այն ժամանակ ես տասնեւի՛ն տարեկան էի):

—Խնդրեմ ինձ համար հոգս մի՛ անէք. եթէ կամենում էք, որ ես ձեզ հետ սրտաբաց խօսիմ, ահա՛ լսեցէք: Զշմարիտ է որ ես հարուստ չեմ. ո՛չ ոռճիկ և ո՛չ արդիւնք ունիմ. ծնողքս նմանապէս այնքան ունեւոր չեն, որ կարողանային ինձ օգնել. բայց փոխարէն այդ ամենին՝ ես այնպիսի գանձ ունիմ, որ համարձակ կարող եմ անհատական անուանել, այդ գանձը — իմ բարեկամներն են, որոնք թէև այստեղ չեն, բայց մէկ տող որ զրեցի՝ իրանց վերջին ունեցածը ինձ կուտան: Այժմ հաւատում էք, որ ես այնքան աղքատ չեմ, որքան որ երևում եմ արտաքին հանգամանքովս:

—Այս, պարոն, դուք ինձ ստիպում էք մինչև կեանքիս վերջին շունչը ձեզ երախտապարտ մնալու. դուք ինձ ստիպում էք մեր ծանօթութեան հէնց առաջի օրէն ձեզ ինչպէս իմ հարազատ եղբայրը, ինչպէս իմ մտերիմ բարեկամը ճանաչելու: Բայց և այնպէս՝ ձեր օգնութիւնը ես միայն այս երկու պայմանաւ կ'ընդունիմ, նախ՝ որ ինձ ցոյց տաք ձեր բոլոր գումարը, երկրորդ՝ երբ ինձ կը խոստանաք որ երբ ինքե՛րդ կարօտութեան մէջ լինիք՝ տուածներդ դէպի ինձ կը դառնաք:

—Ահա իմ ձեռքը, այս րոյի 'իշխան համաձայնութեանս: Այժմ մտիկ արէք. գրպանումս կայ մանէթ ու տասնհինգ կօպէկ. այս տասնհինգ փօպէկով ես ինչպէս որ լինի՝ գիշերս կը լուսացնեմ: Էգուց եթէ ստացայ փող՝ լաւ, թէ՛ չէ՝՝ կուգամ ու ձեզանից երեսուն կօպէկ կ'առնում. յօժար էք:

—Յօժարեմ, պատասխանեց աղջիկը:

Այս վերջին խօսքերը գրեթէ նորա տան մօտ աւարտուեցաւ:

—Կամենա՞ք մօնել իմ բնակարանը, հարցուց աղջիկը այնպիսի անմեղութեամբ և միամտութեամբ, որ ամենակասկածոտ և բժաշկանդիր մարդու երկմտութիւնը կարող էր փարատել:

—Այս, շատ կը ցանկայի տեսնել ձեր ապրուստը, ասացի նորան, նմանապէս հեռի ամենայն պարսաւելի մտքերէ:

Երեկոն արդէն վրայ էր հասել. մութ և ցխոտ ցանդղիները չէին լուսաւորած, ու մենք պատէ պատ խարխափելով հազիւ գտանք նորա բնակարանը: Ինձ արդէն ծանօթ պառանքներէն մէկը բացեց դուռը և ճրագը երեսիս մօտեցնելով՝ ուղեց իմանալ թէ ես ո՞վ եմ: Աղջիկը երկչոտութեամբ բարեւեց նորան, բայց պառաւը սառը կերպով ընդունեց նորա ողջոյնը ու հեգնութեամբ փնթփնթաց.

—Այ քեզ տրաքոց. մօր մարմինը դեռ ևս չի սառել դետնի տակ՝ աղջիկը արդէն սկսել է փողոցէն մարդիկ ներս բերելու:

Փոխանակ պատասխանի ես խստութեամբ մատով սպառնացի պառաւին ու հազիւ կարողացայ զսպելու բարկութիւնս. բայց մօտեցայ նորան ու կէս ձայնով ասացի ականջին. թէ միւս անգամ լսելեմ՝ այդպիսի խայտառակ խօսքեր՝ իմացած լինիս որ բերնումդ մնացած երկու ատամն էլ դուրս կը հանեմ: Ըսում ես թէ չէ՛. բախտաւոր համարէ՛ քեզ, որ աղջիկը չհասկացաւ քոյ ասած լերբ խօսքերը, թէ չէ՛ հէնց իմացի՛ր որ պատուհանէն դուրս պիտի գլորուէիր....

Ո՛չ, այնքան խիստ խօսքերս, որքան փայլուն կոճակներս ահ ձգեցին այս ռամիկ ռուս քաւթարի սրտի մէջ: Ասացի ու իսկոյն մտայ աղջկայ սենեակը: Մենեակը վայ էն հալին լուսաւորած էր մամի աղօտ լուսով. երեք թէ չորս կոտրատած աթոռ, մէկ հին սեղան, խորշումը մէկ պայուսակ. այս էին տհա՛ս նորա բնակարանի կահ կաւրակքը: Բայց այս աղքատ կեցութեան մէջ ինձ դարմանալի թուեց մի պատուական ընկուզի փայտէ շինած դաշնամուր՝ երևելի Վիոլի ձեռագործը:

Հանեցի թիկնոցս ու նստայ աթոռի վրայ: Եղջկն ես նստաւ փոքր ինչ հեռու ինձանից: Սկսայ աչքս պտտեցնել սենեակի չորս պատին: Աղջկը կամենալով խզել այս լուսթիւնը, ասաց.

— Դուք զարմանում էք, կարելի է որ այստեղ չէք տեսնում ոչ մահճակալ, ոչ անկողին, ոչ բարձեր և շատ ուրիշ առարկաներ, որոնք ոչ միայն հարկաւոր, այլ և կարեւոր են ամենաթշուառ մարդուն. մի՛ զարմանաք. դուք արդէն ունիք իրաւունք իմ ամէն հանգամանքը տեղեկ իմանալու. ես ձեզ, ինչպէս իմ հարազատ եղբորը, ամէն բան մանրամասնաբար կը պատմեմ: Այսօր առաւօտ այդ ամէն բաները կային այստեղ, բայց դաժադադորձը մինչև որ վեց մանէթը չառաւ չլօժարեցաւ մօրս դագաղը տալ. նոյնպէս մեռելակառքի տէրը մինչև առաջուանէ չի ստացաւ ութը մանէթը՝ չլօժարեցաւ մօրս թաղել տանելու: Մօրս մահից յետ մնացած ամէն բաները նոցա տուի, միայն թէ ինձ օգնեն վերջին պարտքը հատուցանելու խեղճ ծնողիս:

Յետոյ իմացայ որ առաւել քան թէ հարիւր մանէթի բաներ առել էին գաւառ փաճուռականները այս անփորձ աղջկանէն. բայց ի՞նչ կ'անես, անցածը չէր կարելի յետ դարձնել:

— Ի՞նչ պատահմունքով ապա մնացել է այս գեղեցիկ դաշնամուրը, հարցուցի աղջկանը:

— Ա՛խ, պարոն, մի՛ հարցնէք. այս օտար տեղումն որ բնակում էինք ես և մայրս՝ դա մեր միակ մխիթարութիւնն էր աշխարքիս երեսին. ես չի խնայեցի ոչ հարաւներս, ոչ զարդերս, ոչ զրքերըս, ոչ անկողինս, բարձս, վեմակս, վրայիս տաք թիկնոցը տնգամ տուի առանց ախոսալու, միայն որ քանի մի օրով ուշ երթայ ձեռքէս այս սիրական դաշնամուրս, ի հարկէ՛ վաղ կամ ուշ դա էլ զնայում է ձեռքէս, երբ որ կարօտութիւնը կըստլալէ. բայց ես ինքս ինձի խօսք եմ տուել որ այս ոսկէ մատանին—որ մայրս մեռնելու

րոպէին մափից հանել ինձ էր. տուել — առաւել շուտ ծախեմ, քան թէ այս դաշնամուրը... Տէր Աստուած, մի՞թէ պիտի հասնէ այն թշուառական օրը, երբ մօրս վերջին յիշատակը պիտի.....

Երբ իմացայ որ մատանին իւր մօրը տուած յիշատակն էր և ոչ նորա հարսնեկամութեան նշանը՝ այնպէս հանդարտեցայ մաքով, որ ասես թէ մէջքիս վրայէն մէկ ծանր բեռ ցած զրի:

— Մի վախենաք, ասացի, Աստուած մինչև այդ աստիճան չի հասցնիլ, իմ սիրտը վկայում է, որ դուք շուտով պիտի ազատուիք այդ թշուառ վիճակէն, և պիտի ազատուիք՝ ազնիւ ու զովելի հնարով:

— Աստուած տայ, որ ձեր սրտի վկայութիւնը կատարուի: Պարոն Միքայէլ՝ եթէ ես այսուհետեւ էլ Աստուածանից զոհունակ չըլինիմ, երբ ապա պիտի կարողանամ նորա ողորմութիւնը ճանաչել. կարող էի ես կարծել որ այս անծանօթ երկրումը, ծնօններէս զբոս կուած, աղքատ, անտէր, որբ մնացած՝ յանկարծ կըգտնեմ ձեզ պէս անձնանուէր բարեկամ. ասաց ու ձեռքը դէպի ինձ ձգեց: Շնորհակալ եմ պարոն Միքայէլ՝ իմ ազնիւ բարեկամ. հաւատացէք որ այսուհետեւ եթէ սար ու ծովեր էլ բաժանէին մեզ՝ ձեր բարի յիշատակը մինչև 'ի մահս անթառամ պիտի մնար սրտիս մէջ:

Այս խօսքերը ինձ միանգամայն շփոթեցրին, պապանձեցրին, շնորհակալութիւն անդամ չկարողացայ անել. խելացնորի պէս շշկըլուել մնացել էի: Եւ ի՞նչ դարմանք. այս առաջին աղջիկն էր, որ բացեց իմ առաջ իւր անբիծ և կուսական սիրտը, առաջին անգամն էր որ հետս խօսեցան այն անխարդախ լեզուաւ, որի ամէն մի խօսքն առանց երկմտութեան, առանց գննելու հաւատում է մարդս: Անիծերով անիծեցի և՛ ինքս ինձի, և՛ իմ բախտը և հազարումէկ դիպուածներ, որ պատճառ էին եղել ինձ՝ սիրտս բանալու. անարժան սիրու և անգոսնելի ախտերի համար..... Անագան, բայց արդիւնաւէտ ստորջանք:

Յանկարծ վրաս մահագուշակ արտմութիւն եկաւ. հողիս, ասես թէ, դժոխքի մէջ այրվում տանջվում էր. խղճմանքը բարձրաձայն աղաղակում էր մէջս: Այս աղջկայ սենեակումը այլ ևս մնալը՝ նշանակում էր ոտնակոխ անել նորա կուսական սրբութիւնը... Առի եռանկիւնակս, մօտեցայ աղջկանը, աչքս չհամարձակելով նորա երեսին բարձրացնելու՝ սկսայ մնաս բարով անել: Աղջիկն էլ վեր կացաւ.

գումարով, որ Աստուածաշունչ զիրքը «Հին և դժուար հասկանալի և լեզուից (գրաբանից) ամենայն զգուշութեամբ թարգմանէր. նոր «աշխարհաբառ» և երեք կամ չորս հազար օրինակ տպելով ունեւորների վրայ վաճառել, իսկ աղքատներին ձրի տալ:

Աւելի արժանի է ուշադրութեան Նազարեանցի երկրորդ յօդուածը նոյն առաջի տետրակում «Պատմութիւն հայոց ազգի» անունով: Նախընթաց յօդուածում աշխատեցինք ապացուցանել, որ Նազարեանցի Հայաստանի աշխարհագրութեան մէջ գիտնական հմտութիւն չունէր և ռուսաց մի ամսագրից աղծատելով թարգմանած Հայաստանի տեղագրութիւն քաջութիւն ունէր կոչել իւր սեփական գործ, ամենևին չլիշելով Տուրունովի՝ բուն հեղինակի անունը: Այժմ՝ Նազարեանցի այս երկրորդ յօդուածը նորից ապացուցանում է, որ Հայաստանի վերաբերութեամբ նա զուրկ է եղել մինչև անգամ սկզբնական տեղեկութիւններից: Մենք յառաջ չենք բերում այստեղ Նազարեանցի դրած պատմութեան յառաջաբանը օտարազգի դաղթականութեանց մասին ի Հայաստան, որովհետև այդտեղ ոչ մի տող չկայ իւր՝ Նազարեանցի սեփականութիւն, այլ մասամբ թարգմանութիւն է Ա. Պետուշարի ռուսական էնցիկլոպէդիայից (հատոր III. եր. 130—139) և մասամբ առնուած է ինճիճեանի հնախօսութիւնից և որ գիտաւորն է, պատմական անունները և կապը այն աստիճան աղաւաղած է, որ ամէն մի տողը քննելու համար ամբողջ երեսներ չեն բաւիլ: Թարգմանութեան լեզուն էլ այնքան անձուռնի է և ստրկական, որ՝ օրինակ՝ ռուսերէն Шапуръ не выдаѣтъ дѣтелеца Мамкона, Նազարեանցը թարգմանում է «Շափուրը դուրս չտուեց փախստական Մամկոնին (եր. 25.), կամ թէ пришли թարգմանած է «եկաւ որ եկն» և այլն:

Գիտնալով, որ մեր ժամանակներում անկարելի է զրել մի երկրի պատմութիւն, նախ քան նորա աշխարհագրական նկարագրութիւնը, Նազարեանցը պարտք է համարում իւր աշխատութեան սկզբում յառաջ բերել Հայաստանի հին և նոր աշխարհագրական տեսութիւնը: Այստեղ Նազարեանցը նորից միտն է բերում իւր սիրած պ. Տուրունով ռուս հեղինակին և, դարձեալ սորա՝ անունը չտալով, շարունակում է իւր առաջուայ վարմունքը: Նորից ապացուցանելու համար թէ ինչպէս սիրուն օգուտ է քաղում Նազարեանցը Տուրունովի գրուածքից, ահա քանի մի կտորներ:

« Հին Հայաստանը սահմանակից էր հիւսիսի կողմից Կիւրոս (կուր) գետին և Մսրեան սարերին, արևմուտքի կողմից Կապադովկիային և Տաւրոսի սարերին, հարաւից Նիփատ և Մասիս սարերին և այլն: (Հիւս. 1860 № I եր. 27):

Կամ թէ՛
« Աստուածաշնչի մէջ ոչինչ տեղ չիշատակվում է անուանակոթիւնս Հայաստան, բացի նորա զիտաւոր մայր գաւառից Արարատ և այլն (եր. 27):

Այլ և՛
« Հայերի բարբ ու փարբի պարզութիւնը և նոցա գրեթէ նահապետական հիւրասիրութիւնը դարձել էր հնութեան դարերի մէջ որպէս մի առակ ու օրինակ: Հայերը այն միջոցներին դեռ ևս չէին լցուած փաճառականութեան հոգով և տակաւին սովորած չէին այն հիւստի փաճառական ճանապարհորդութիւններին, որ յետոյ և ներկայումս օտարացը նուազէն նորանց հայրենի աշխարհից: Բայց արդէն Պարսից ժամանակներում երևում են այդ փաճառականութեան առաջին հետքերը և այլն (եր. 29):

Границами древней Арменіи были: на сѣверѣ Куръ или Кура (Cyrus) и Мосхійскія горы, на западѣ Тавръ и Каппадокія, на югѣ хребетъ Масисскій и т. д. (Библиотека для чтенія, 1855 № 12, стр. 102).

Въ Библии нигдѣ не упоминается объ Арменіи подѣ этимъ названіемъ, но отдѣльныя области ея можно отыскать подѣ наименованіями Арарата и проч. (стр. 103).

Простота нравовъ армянъ и ихъ почти патриархальное гостепріимство славились въ древности до такой степени, что вошли въ пословицу. Хотя армяне и не были проникнуты въ древнія времена, духомъ торговли и не предпринимали такихъ далекихъ странствованій по торговымъ дѣланъ, какъ нынѣ, однако уже въ персидскомъ періодѣ обнаруживаются у нихъ слѣды коммерческаго направленія и проч. (стр. 104).

Այս յօդուածի մէջ Նազարեանցը երբեմն էլ աշխատում է դուրս գալ ռուս հեղինակի լծի տակից և իւր սեփական գիտութիւնն է յառաջ բերում: Օրինակի համար՝ հայոց արքայանիստ քաղաքների հաշուով Նազարեանցը դնում է «Տիֆլիս փայտափրանուէր» (եր. 28), յետոյ՝ «Կարին (Թէոդոսիոպոլիս, այժմուս Հասանկալան) և այլն: Ուրեմն մեր յարգոյ Նազարեանցը չզիտէ որ Տիֆլիսն

ու կարինը հայոց արքայանիստ քաղաք երբէք չեն եղած. նա չգիտէ, որ կարինը այժմուս Արզրումն է և ոչ թէ Հասան-Կալան, որ Արզրումից մօտ 35 վերստ դէպի արեւելք է գտնվում: Բայց այդ՝ Նազարեանցը հինաւանդ սխալ կարծիքին հետևելով, նա այժմեան Արզրումը համարում է հին Արզն քաղաքը, այն ինչ վերջինիս աւերակները 20 վերստից աւելի հեռու են գտնուում կարին քաղաքից: Եւ մինչդեռ մեր օրերում հայք վրդովւում են, որ անգլիացիք Հայաստանի անունը ֆիւրդստան են փոխել, Նազարեանցը աւելի լաւ անուն ունէ հնարած մեր երկրի համար. «Հին Հայաստանը, ասում է նա, ասվում է այժմ Թ ու ւ ր ք մ ա ն ի ա (?)» և պարունակում է իւր մէջ... Երզրում, Կարս, Վան... գաւառն Երևանու...» (եր. 30): Այնուհետև հետևեալ հրաշքներն է պատմում մեզ Նազարեանցը. 1828 թ-ի Սամանեան պատերազմից յետոյ, ասում է նա, ռուսաց սահմանը եղաւ «ձորոխ գետը». (եր. 30) 1827 թ-ին Պարսից ձեռքից խլած Հայաստանի մի մասը ռուսները անուանեցին «Հայոց դաւառ (Армянская область)» որի «առաւել նշանաւոր քաղաքներն են թիֆլիս (?) Կուր գետի ափումը և Երևան մօտ (?) Արազին». (եր. 31): Բայց սորանով չբաւականացած, նա յիշեալ «Հայոց դաւառի» մէջ (որ ինքն ըստ ինքեան այժմեան Երևանու գաւառն է սահմանները թեթեւ կերպիւ փոփոխուած) շարում է հետևեալ «արժանի ուշադրութեան» քաղաքները՝ Շաքի, Շիրվան, Շամախի... Լօռի (Ալեքսանդրօպօլ), Գանձասար, Գանձա, Բերդէ... անառիկ Շուշան... այստեղ (Շուշի) հին ժամանակներում որոնած են պաշտպանութիւն Հայոց իշխանքը, երբ որ Պարսիկք կամ Արաբացիք յարձակում էին Հայաստանի վրայ: Աշխարհի այս մասնումը գրած են երեք շատ հռչակաւոր վանքեր. Էջմիածին... Հաղպատ և Սանահին...» (եր. 31): Այսպէս ահա Նազարեանցը չգիտէ, որ 1828 թ-ից յետոյ ձորոխը ռուսաց սահման չէ եղած, որ թիֆլիսը «Հայոց դաւառին» երբէք չէ պատկանած, որ Երևանը Արազի մօտ չէ, այլ 20 վերստի չափ հեռու, որ Շամախին, Գանձան և Շուշան նմանապէս չեն պատկանած «Հայոց դաւառին»: Նազարեանցը չգիտէ որ Շաքի և Շիրվանը քաղաքների կարգում անկարելի է դասել, որովհետև դրա գաւառների անուններ են. նա չգիտէ որ Լօռին Ալեքսանդրօպօլը չէ և ոչ էլ քաղաք է. նա չգիտէ որ Գանձասարը, մի խեղճ վանք է և ոչ եղած է և ոչ է քաղաք. նա չգիտէ որ Բերդան այժմ մի կիսաւերակ գիւղ է և ոչ թէ քաղաք: Նազարեանցը չգիտէ,

որ արաբացոյց ձեռքից հին ժամանակներում հայ իշխանները Շուշուայ մէջ չէին կարող պաշտպանութիւն գտնել, որովհետեւ արաբացոյց արշաւանքները վերջացել են մօտ ութ դար առաջ, իսկ Շուշին շինուած է միմիայն անցեալ դարու կէսին: Նա չգիտէ որ Ռուսական Հայաստանում «երեք շատ հռչակաւոր վանքերի» հաշւում անկարելի է դասել Սանահինը և Հաղպատը ու բաց թողնել աւելի հռչակաւորները և այլն և այլն: Այսպիսի կոպիտ սխալները յիշեցնում են մեզ այն տէր բաբայի քարոզը թէ «Ն եր ս է ս մարգարէն երբ որ ի սպանիա քաղաքում և այլն»: Չարմանալու չէ այնուհետև իւր հայրենիքը այս տեսակ ճանաչողի բերանից լսել, թէ աշխատութիւնը սիրելի «չէ» հայ գիւղացիներին (եր. 32): Սակայն չենք կարող չգարմանալ, որ այդպիսի գիտութեանց տէր մարդը յանդգնում է ոտի տակ տալ «Ալեքսանդրեան մատենագիր վարդապետներին», Չալեանին, հայոց պատմիչներին (եր. 33—35), բոլորովին մոռանալով, որ այդ «աբեղայքը» իւրեանց թէ պատմական և թէ աշխարհագրական գրուածքներում երբեք վերոյբերեալ աղիտութիւնը չեն ցոյց տուած: Ինչ և իյէ, Նազարեանցը հասցնում է իւր յօդուածը այն կէտին, որ պիտի սկսի հայոց պատմութիւնը «Հայկազունեաց իշխանութիւնից» սկսած, բայց այստեղ կանգ է առնում, խոստանալով շարունակութիւնը յետոյ, թէ և այդ շարունակութիւնը այնուհետև չերևցաւ Հիւսիսափայլի մէջ:

Նոյն 1860 թուի Հիւսիսափայլի փետրուարի տետրակում արեւած է Նազարեանցի մի այլ յօդուած «Սուրբ Թարգմանիչների դարը» անունով: Ընթերցողը կարծում է, որ գոնէ այս գրութիւնը հեղինակի անձնական քննութեան արգասիքը պէտք է լինի: Դժբաղդաբար այստեղ միևնոյնը ունինք կրկնելու, ինչ որ վերևը Հայաստանի աշխարհագրութեան և պատմութեան մասին ասացինք: Նազարեանցի այս գրուածքն էլ, ըստ սովորականին, երկու կտորից է բաղկացած անձնական կամ սեփական գրչի պտուղից և մի օտարազգի հեղինակի թարգմանութիւնից, առանց վերջինիս անունը յիշելու: Այստեղ դարձեալ անձնական դատողութիւնները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ վերաբերեցուցիչ յարձակմունքներ ազգի և նորա հոգեւորական դասի վրայ: Օրինակի համար, Նազարեանցի կարծիքով «դժոխամի» «Փանատիկոսութեան թունաւոր վեշապը, մեր օրերում ապականեալ լով (հայ) հոգեւոր մարդերի սիրտը և հոգին, թոյլ չէ տալիս «մօտենալ և բողոքական ազգերի լուսաւորութեանը» (եր. 129): Յետոյ «Մեր դարու Հայոց հոգեւորքը փախչում են (?) և բողոքական

« լուսաւորութիւնից, որպէս թէ օտար ազգերի ուսումը հերձուա-
 « ծողական էր, քնասակար ազգին և եկեղեցուն » (եր. 130): Եւ ահա,
 այսպիսի մի ծուռ, սխալ կամ, աւելի լաւ է ասել, բոլորովին սուս
 միտք յայտնելուց յետոյ, Նազարեանցը ասպետական քաջութեամբ
 անխնայ հարուածում է իւր ստեղծած թշնամուն (աբեղաներին),
 տեղադրով նոցա զլիւին իւր զրչին միտնգամայն անվայել ածականներ
 և որ զլիւսաւորն է՝ հեռանալով բոլորովին իւր յօդուածի առարկայից:
 Իսկ երբ որ յոգնում է աջ ու ձախ հարուածելուց, ապա բաց է ա-
 նում նա օտարազգի գրուածքը և ստրկական հետեւողութեամբ
 թարգմանում է, ինչ որ կարողացել է թարգմանել, դարձեալ ամենեւին
 չյիշելով բուն հեղինակի անունը և հայ հասարակութեան առաջը
 դնելով իբր իւր, Նազարեանցի, սեփական հետազօտութեան պտուղը
 իբրև ապացոյց, ցոյց տանք այստեղ մի քանի այդպիսի կտորների
 վրայ վերոյիշեալ յօդուածից: Այս անգամ Նազարեանցը «Աուրբ
 թարգմանիչներին» աշխատութեանց տեսութիւնը առնում է գերմա-
 նացի Նէժմանի. Versuch einer Geschichte der armenischen Littera-
 tur գրուածից, որ տպած է Լայբցիղ 1836:

« Միթարեան Յովհաննէս
 « Զոհրաբեանի կրիտիկական քնն-
 « նութեամբ տպագրած աստուա-
 « ծաշունչի մէջ, որի մասին կը
 « խօսենք յետոյ, գտանվում են
 « ոչ թէ միայն վերոյասացեալ
 « Անյայտըը հին կտակարանի,
 « այլ և մի յաւելուած բոլոր աս-
 « տուածաշնչի, հին և նոր կտու-
 « կարանների վերջում, որ պարու-
 « նակում է այսպիսի գրուածք.
 « 1. Գիրք Սիրաքայ. 2, Խօսք
 « Սիրաքայ. 3, Եզր երրորդ, որ
 « լատինական աստուածաշնչի Ան-
 « յայտների մէջ ասվում է՝ գիրք
 « չորրորդ. 4, Աղօթք Մանասէի
 « թագաւորի. 5, Թուղթ Կորն-
 « թագւոցն առ սուրբ առաքեալն
 « Պաւղոս և սորա պատասխանին
 « այդ թղթի. 6, Հանդիստ սրբոյն
 « Յովհաննու առաքելոյ և աւե-
 « տարանչի. 7, Աղերս Եւթաղի
 « և այլն (Հիւս. 1860. եր. 141
 « —142):

In der kritischen Bibelaus-
 gabe des Mchitaristen Iohannes
 Zohrab, die von uns alsbald nä-
 her wird beschrieben werden,
 befinden sich nicht allein die er-
 wähten Apokrypha des A. T.,
 sondern auch ein Appendix am
 Ende der ganzen Bibel A. und
 N. T., der folgende Werke ent-
 hält: 1) das Buch Sirach: 2)
 die Sprüche Sirachs; 3) ein drit-
 tes Buch Esra, welches sonst
 unter den latenischen Apokry-
 phen das vierte Buch genannt
 wird; 4) das Gebet Manasse's;
 5) das Schreiben der Korinther
 an den Apostel Paulus und seine
 Antwort darauf; 6) ein s. g.
 Testament Johannis des Evan-
 gelisten.....; 7) das Gebet Eu-
 thalia's. (Neumann. p. 39—40).

Այնուհետև Նազարեանցի գրութեան 142 երեսը առնուած է Նէոյմանի 40—41 երեսներից և այստեղ մեր թարգմանիչը յառաջ է բերում իւր դատողութիւնները հայերէն աստուածաշունչի տպագրութեան մասին, որ վերջացնում է հետևեալ խօսքերով՝ «ինչպէս պերեում է, մեր սիրելի Հայերը ոչինչ էական և հարկաւոր քանի « համար չունին սիրտ, այլ դատարկամիտ մարդերի պէս վազ- « վազում են այս կողմ ու այն կողմ և մտածում են թէ մի մեծ և « հոյակապ դործ էին կատարել, մի արտաքին և ամենեին երկրոր- « դական բան առաջարկելով ազգին, որ պէս թէ ամենայն « փրկութիւն պիտոյ էր սպասել եկեղեցական շուղ- « ղափառութեանից: Մեր կողմից մեծ տարակուսանք « ունինք այդ մասին (sic)» (եր. 144): Այս մասին մեր ասելիքը յետոյ:

Դարունակելով համեմատութիւնները, կը տեսնենք, որ Նազարեանցի գրութեան 145 երեսը առնուած է Նէոյմանի 56—57 երեսներից

»	147—148 »	»	»	51—52 »
»	152 »	»	»	61 »
»	155—156 »	»	»	13—16 »
»	156—157 »	»	»	16—19 »
»	158 »	»	»	19—24 »
»	159—160 »	»	»	24—27 »
»	161—164 »	»	»	28—32 և 42—43.

Այսքանը թարգմանելուց յետոյ, Նազարեանցը պահում է գրիչը՝ խոստանալով «չարունակութիւնը յետոյ»: Մի քանի ամսուանից յետոյ, այն է՝ Հիւսիսատիայի Գրորդ տետրակում երևում է այս յօդուածի շարունակութեան մի փոքրիկ կտորը, որի շարունակութիւնը դարձեալ խոստացվում է յետոյ, բայց յետոյ էլ ամենեւին չէ երևում, որովհետև այս փոքրիկ կտորով, որ առնուած է Նէոյմանի 28—38 երեսներից, կարելի է ասել, վերջանում է բոլոր թարգմանիչները, իսկ մնացածը գրելու համար Նազարեանցի անձնական գիտութիւնն էր հարկաւոր....

Նոյն տարուայ Գրորդ տետրակի մէջ Նազարեանցը մի յօդուած ունի «Հայկական թատրոնի Մոսկվայի մէջ», որի սկզբում քանի մի խօսք ասելով այնտեղի հայ ուսանողների առանին ներկայացման մասին, հեղինակը թարգմանութիւնը խօսում է դրա-

մայի, ողբերգութեան և կռիւների (ըստ Նազարեանցի — Զուարճեր-
գութիւն) մասին: Զորքորդ տեղափոխուելու և դարձեալ խմբագրի
ստորագրութիւնը կրող «Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց» յօդուածով,
որի մէջ Հատ տեղեր միանգամայն անհասկանալի են և այս հանգա-
մանը իրաւունք է տալիս մեզ կարծելու, որ այս գրութիւնն էլ
թարգմանութիւն է:

Հիւսիսստիայի № 10ի (1860) մէջ կայ Նազարեանցի թարգմանական յօդուածը՝ Մենդելսոն, Լեսինգ և Վաւատեր անունով, որին կից է հրատարակողի մի յաւելում, ամէն կերպ ուշադրութեան արժանի։ Այս յաւելումի մէջ Նազարեանցը յարուցանում է մի հետաքրքիր կրօնական խնդիր, որ առիթ է տուած շատ վէճերի և բանականների։ Այս որովհետեւ մեր գրուածքի վերջնում պիտի ներկայացնենք Հիւսիսստիայի յարուցած խնդիրների ամբողջ գումարը, այդ պատճառաւ յիշեալ յօդուածի մասին ևս այնտեղ կըխօսենք։ Սորանից յետոյ եղած գրութիւնը կրում է անուն «Հարստութեան արժանաւորութիւնը», որ մի թարգմանութիւն է և նպատակ ունի ցոյց տալ, թէ հարստութիւնը այն ժամանակ արժանաւորութիւն ունէ, երբ որ հարուստը ինքը խելացի և վարդապետ մի մարդ է և գիտէ օրինաւորապէս զորձ դնել իւր գանձը։ Նազարեանցը՝ այս ընդհանուր, և ոչ մի ազգութեան կամ անձին պատանձապէս չվերաբերող, յօդուածի մէջ մտցրել է հետագայ խօսքերը՝ «Հիւսիսստիայի իւր միւնչեւ այժմ արած փորձերի հիման վերայ ստիպուած է խոստովանել, որ Հայոց հարստականքը ոչ թէ քաջալերող և ձեռնառ չեն հայկական գիտութեանը, այլ և դրականապէս թշնամիք և հալածողք։ Եւ ինչո՞ւ, որովհետեւ մի ասիական մտածութեամբ Հայոց մեծատունքը մինչև այժմ նայում են գիտութեան վրայ որպէս մի անպատիւ աղախնու վերայ, որի պաշտօնն էր կատարել նոցա ցանկութեան կամքը, անոյշ խուսկեր ծխելով նոցա քթին, գովասանելով և բարձրացնելով նոցա չգործած սխրագործութիւնքը։ Բայց մի գիտութիւն, որ ինքը ճանաչում է և յարգում է իւր անձը և գիտէ իւր բարձր և սուրբ կոչումը... կարող չէ յանձն առնուլ հաճոյանալ մեծատուններին, ուրեմն և չունի ոչինչ բարի ակնկալութիւնք մի անկիրթ, անբարոյական ազգի հարստականներից։ Նախ և առաջ մեզ պարմացնում է թէ ընդհանրապէս հարստութեան վրայ խօսելիս, ի՞նչ հարկ կար խնդիր չենեյ մասնաւոր և յառաջ բերել Հայ մեծա-

տուններին: Երկրորդ ինչ իրաւունքով հայոց մեծատունների ատե-
լութիւնը կամ սէրը. դէպի գիտութիւնը չափել Հիւսիսափայլե եր-
կու տարուայ անձնական փորձերի վրայ հիմնուած:

ԺԲ.

Հիւսիսափայլե չորրորդ շրջանը (1861 թուականի) սկսւում է
Շիլլերի «Մեսինական հարսով», որի ճակատը զարդարուած է Յա-
ռաջ գնացէք» անուն կրող մի ոտանաւորով: Այս բանաստեղծու-
թեան մասին կ'ուզէինք ճաշակ տալ ընթերցողներին հետեւեալ կտորը
յառաջ բերելով.

« Ամէն մարդ վարում է իւր կեանքը,

« Ամենում զարկում է իւր սիրտը.

« Ինչպէս որ նորա մէջ ժամերը

« Գործում են օրերի հիւսուածը,

« Ուրախ է կամ տըրտում. և մարդը:

« Միշտ յառաջ, միշտ յառաջ, անսասան

« Կայ միայն ինչ որ ինքն ըստ ինքեան

« Ունի յարգ և կշիռ մեծութեան.

« Ինչ որ չէ կեանքի մէջ տեական,

« Այն բանը և կեանքի չէ արժան:

« Միշտ յառաջ, միշտ յառաջ. վասն զի

« Կորած է արտասուք քո թափած

« Ի վերայ օրերի գնացած.

« Ինչ բան որ Աստուծուց է ծնած,

« Նա և իսկ կը յաղթէ աշխարհի: Եւ այլն. (Հիւս. 1861.

№ I. եր. 1-2)

Մի կողմ թողնելով այսպիսի բանաստեղծութեանց գնահա-
տութիւնը, ուշադրութիւն դարձնենք այն ուղերձին, որով դառ-
նում է Նազարեանցը դէպի հայոց ազգը իւր այդ թարգմանութեան
յառաջաբանի մէջ: «Երկու ճանապարհ դրած է մեր առաջը, ա-
« սում է նա, կամ յառաջ կամ թէ յետ. երկուքն ևս այս րո-
« պէիս ցտանում են մեր ազգի մէջ իւրեանց կուսակիցքը...: Նա-
զարեանցի կարծիքով յառաջադէմ կուսակցութեան դրօշակի վրայ

փողփողում է «Շարժականութիւն դէպի յառաջ, ընթացակցութիւն
 « յառաջագէժ ժամանակին, նորոգութիւն Աւետարանի լուսով, նո-
 « րոգութիւն գիտութեան զօրութեամբ»։ Իսկ յետագէժ կուսակցու-
 թեան զբօշակի վրայ գրած է՝ «Ասիական անշարժութիւն, վերա-
 « դարձ դէպի անմիտ սղայական օրեր, ոչինչ նորոգութիւն, ոչինչ
 « վերաշինութիւն ազգային կեանքի — մի հայկական չինէականու-
 « թիւն»։ Այս յետագէժներից «ասիական համբալները դարձել են
 « քարոզող ուսուցիչք ասիական մարդերի մէջ»։ Այդ դատաւար-
 տելի վարմունքը արժանաւայել ածականներով նկարագրելուց յետոյ,
 Նազարեանցը յառաջ է բերում այն իրողութիւնը, որ «Եւրոպայի
 « աշխարհաշինութեան դարեղլուսը սկսանում է այն ժամանակից,
 « երբ որ աշխարհական հասարակութիւնը շատ համարելով իւր
 « Հոգևոր դասու հայրական խնամարկութիւնը, սկսանում է գործ
 « դնել իւր սեփական իրաւունքը և այլն»։ Հայերն էլ այս կանո-
 նին պիտի հետևին, ասում է Նազարեանցը։ Ի՞նչ ձևով. նախ և
 առաջ ուսումնարաններ բանալ ազգային հասարակութեան իշխա-
 « նութեան ներքոյ... Ինքը, ազգային հասարակութիւնը պարտա-
 « կան է պատրաստել իւր ուսուցիչքը և դաստիարակիչքը, եթէ
 « չկամի, որ խորդախութեամբ ներս մտած, անշնորհ և ամբարիշտ
 « մարդիկ իւրեանց խաւարի թշուառ սպասաւորներով օձի ձագեր
 « սնուցանէին ազգի համար, կամ թէ իւրեանց մեռած գաղափար-
 « ներով մեռուցանէին և... Հայոց զաւակների հոգին և սիրտը...»։
 Այնուհետև Նազարեանցը զովում է և օրհնում է Տաճկաստանի
 հայերին, որ «Բուն ազգի անմիջաբար հոգալն գործը դրել են ազգային
 « խորհրդականների և ժողովի իշխանութեան տակ» և սաստիկ զին-
 ւորւում է այն անձանց դէմ, որոնք զանգատուում են, որ հայերի ազ-
 գային գործի յառաջադիմութեանը իբր թէ արգելք է լինում Ռու-
 սաստանը։ Սորանից յետոյ հեղինակը համոզում է ամենքին միաբա-
 նիլ, ընկերութեամբ գործել, բայց եթէ կան, ասում է նա, Հայոց
 « հասարակութեան մէջ անուղղելի, ամբարիշտ, ազգին վնասակար
 « մարդիկ, որոնց հետ ապրել կարելի չէ բարեմիտներին, այդպիսիքը
 « թող օր մի յառաջ, բոլոր բարեմիտների միաբան զենուորու-
 « թեամբ, իբրև վարակիչ ժանտախտ դուրս պատառվին և դուրս
 « ձգվին ազգային մարմնի միջից։ Համբերել այդպիսիներին, թշնա-
 « մութիւն է դէպի նոյն իսկ ազգը»։ Զրպարելով թէ այդ «ամբա-
 ղիշտները կախաղան պիտի հանուին, կամ թէ ուր քշուին, Նազա-

ԺԳ.

Ոչ պակաս աղքատ է Նազարեանցի ինքնուրոյն յօդուածներով 1862 թուականի Հիւսիսատիայը, որ օրագրի հինգերորդ շրջանն է կազմում: Այդպիսի յօդուածների շարքում չէ կարելի դասել, ի հարկէ, այն յառաջաբանը, որով սկսւում է 1862 թ — ի առաջի համարը և որի մէջ խօսւում է միմիայն Հիւսիսատիայի տպագրութեան հանգամանքների վրայ: Աւելի իրաւացի կը լինի դադարացնել մեր ուշադրութիւնը եօթներորդ համարի մէջ տպագրուած «Առաջարկութեան» վրայ «Մի ընդհանուր Հայկական ընկերութեան Ռուսաստանի մէջ», «վասն բարեկարգելու Հայերի նիւթական և բարոյական կեանքը» (եր. 43—53): Մարդս ընկերական էակ է և ամենայն յառաջադիմութիւն ընկերութեամբ զօրծելոց կարող է յառաջ գալ, բայց Հայք երկար ժամանակ Պարսից բռնակալութեան տակ են եղած, իսկ բռնակալութիւնը չէ սիրում որ հպատակները միաբան և մօտաւոր լինին միմեանց: Այդ պատճառաւ, Նազարեանցի ասելով, Հայքը «ուսել են միայն խորամանկութիւն և խարդախութիւն», նոցա մէջ «յառաջացել է առանձնութեան հոգին, անսէր բարքը, կոպիտ անձնապաշտութիւնը» (եր. 45—46): «Ռուսապտանում մինչև այսօրս «Հայերի մէջ չկայ ոչ մի ընկերութիւն ոչինչ խորհրդով, ոչ վաճառական, ոչ վաստակասիրական, ոչ ուսումնական, ոչ բարեգործական, այլ ամենայն ինչ առանձին, բաժան բաժան, ջոկ ջոկ, ցանուցիր, վայրիվերոյ, անկարգ և վայրենի»... Աստուած իմ մինչև «երբ պիտի տւէ մեր Հայերի մէջ այս բարբարոսութիւնը և այլն» (եր. 46—47): Վերջապէս Նազարեանցը առաջարկում է «հաստատել «Ռուսաստանի մէջ մի ընդհանուր Հայկական ընկերութիւն վասն «բարեկարգելու Հայերի նիւթական և բարոյական կեանքը: Ամենայն «ճշմարիտ հայ մարդ պիտի ուրախութեամբ ողջունէ մի այսպիսի «ձեռնարկութիւն և զօրծակից լինի դորան...: Դոցա համար (մասնաւոր «նախնիների») մի օր ազգային պատմագրութիւնը քարոզելու է. ոչ «թէ կերել ու խմել էին և ուղբիւսը մեծացուցել, այլ մտածել և գործել էին անմահ յիշատակի արդիւնքներ» (եր. 47):

Ի՞նչ է այդ ընկերութեան նպատակը: Նազարեանցը պատասխանում է 1.) «պատիարակել այսքան և այսքան չքաւոր տղայք նիւթ «թական արուեստների դպրոցներում, վաճառատներում և հաշուենտներում և ազատական գիտութիւնների մէջ համալսարաններում:

« 2.) Ծաղկեցնել չայոց լեզուն՝ մատենագրական վաստակներով, թէ
 « հեղինակութեամբք և թէ թարգմանութեամբք, ընտիր ընտիր եւրո-
 « պական գրութեան թէ բանասիրական և թէ դրական և ճիշտ
 « զիտութիւններ լի բաժնից: 3.) Երկու կամ երեք տարի ժամանակով
 « դէպի Եւրոպա ուղարկել ընկերութեան քանքարաւոր աշակերտնե-
 « թից երկու կամ երեք մարդ տարին, որ արդէն իւրեանց ընթացքը
 « յաջողութեամբ անարտել էին Ռուսաց համալսարաններում: 4.) Մաս-
 « նաւորապէս օգնել աղքատ մարդերի, որ արժանի էին այդ օգնու-
 « թեանը իւրեանց բարի ընթացքով, մանաւանդ բարեբարոյ ջբաւոր
 « հայ ստուգիչներին...»

Նազարեանցը կարծում է, որ եթէ Ռուսաստանի հայքը մասնա-
 նակցին այդ ընկերութեան 500 մանէթից մինչև 5 մանէթ վճարե-
 լով, այն ժամանակ կը գոյանայ մօտ 100,000 մանէթ մի գումար,
 որով պէտք է անել 8ից մինչև 10% շահ բերող անշարժ կա-
 լուածք Պետերբուրգի կամ Մոսկվայի մէջ: Ուրեմն ընկերութիւնը կը
 նկատայ տարեկան մօտ 8 կամ 10 հազար մանէթ, որ պիտի գործ-
 ածէ վերոյիշեալ չորս տեսակ պահանջների վրայ:

Այս առաջարկութիւնը ամենայն ուշքումաքով կարդալուց
 յետոյ ընթերցողը պիտի գայ այն եզրակացութեան, որ բարի ցան-
 կութիւններով վառուած Նազարեանցը այստեղ ևս հաստատարիմ է
 քննեցել իւր ընտրած ճանապարհին: Ոչ ոք կարող է հերքել, որ այս
 առաջարկութիւնը ինքն ըստ ինքեան բարի է և օգտուէտ, բայց և
 չէ կարելի չնկատել, որ առաջարկուած ձևով անխրադործելի է դա-
 որովհետև առաջարկողը չէ կարողացել մշակել իւր միտքը այն աս-
 տիճան, որ դործնական համարուէր իւր բարի ցանկութիւնները: Մեզ
 հաւանք միտքարականը այն է, որ այս առաջարկութեան մէջ և
 միայն այստեղ Նազարեանցը ընդդէմ իւր սովորութեան, իւրեան
 ևս սխալական մահկանացու է համարում և հրաժեմում է բարեմիտ
 հայերին քննել և կռել իւր առաջարկութիւնը պակասորդը
 « լցուցանել աւելորդ դուրս ձգել և այլն»: Դժբաղդաբար այս ա-
 ռաջարկութիւնը քննեց իրագործուելու և մինչև անգամ ոչ
 ոք քննեց դորան, ոչ ոք խօսեց....

ԺԴ.

Յետոյ կրտսններ, որ զլուստորապէս բաժանորդներին սակաւու-
 թեան պատճառաւ չիւսիսափայլը 1863 թուին ամենեւին հՀրատու-

րակուեցաւ և իւր վեցերորդ ու վերջին շրջանը՝ յետաձգեց մինչև 1864 թուականը։ Ամբողջ մի տարուայ լուծիւնը, ըստ երևոյթին, շատ բան պարզեց Նազարեանցի համար, շատ բան սովորցրեց նորան, և ահա այս է պատճառը, որ 1864 թուի Հիւսիսափայլի մէջ յայտնած մտքերից շատերը միանգամայն հակասական են Նազարեանցի առաջի ասածներին հետ։ Մինչդեռ առաջին տարիներում ինչպէս տեսանք, Նազարեանցը ազգիս գլխաւոր դժբաղդութիւնն երբից մէկը համարում էր այն, որ հայ հարուստները իւրեանց դրամով չեն օգնում ազգային գործերին, դպրոցներին, մատենադիրներին և օրագիրներին, այժմ Հիւսիսափայլի հրատարակիչը «Ազգային մտածութիւնք» (Հիւս. 1864. № I. եր. 2-ւ. այլք) յօդուածի մէջ պատում է՝ «...սակաւ ալում ենք ասել, թէ շատ ակնալուծ են մեր սիրելի Հայերը որ, «եթէ խօսք է լինում մի օգտակար ձեռնարկութեան վրայ, աչքերը «դարձուցանում են մեծատունների և հարստականների վրայ, որպէս «թէ զոցա էր միայնորաբ պատկանում ազգը և դրա միայն ակտի «բանային իւրեանց առատութեան քսակը բարեգործութիւն առ «նկու...։ Օգոստոսները, Սեկենսաները և Ղուբովիկոսները (կամի «ասել — մեծատունները, որոնք իւրեանց արծաթով պաշտպան են «հանդիսանում զիտութեան) շատ անգամ ֆնասակար են եղած «մարդկութեանը աւելի քան թէ օգտակար. բայց ազգային լուսաւ «ւորութիւնը, իբրեւ բուն ազգային գործ, կարող էր աւելի ողջամիտ «ուղղութեամբ այն ժամանակ միայն յառաջադէմ լինել, երբ նա, «ամենայն օտար ազգեցութիւնից ազատ, յառաջ կ'երթար իւր «յատուկ ճանապարհով, դորձ կը կատարէր ոչ իբրեւ իշխանների «վարձկան և հացկեր, այլ իբրեւ մշակ արգարութեամբ ծառայող «ժողովրդի օգտին և վարձատրուած նորա պատուով ու հացով...։ «Մի ազգի գլխաւոր ուժը և զօրութիւնը հասարակի մէջ է, որով «հետև հասարակի (հասարակութեան) բազմութիւնը հարկւր հա «վարաւոր, իսկ մեծատունների թիւը տասնութսան է բացի դորա «նից, աշխարհիս բոլոր ականաւոր գործերը իմաստութեան և ճար «տարութեան մէջ, յառաջացած են ժողովրդի միջակ և չքաւոր «դասակարգերից...»

Այսպիսի հակասութեան մէջ է ընկնում Նազարեանցը, երբ այժմ փոխում է լեզուն դէպի իւր հակառակորդները. «Ջանազանու «թիւնը կարծիքի, ասում է նա (եր. 6-7), չլիտի այլանդակուի «դէպի մի թշնամական ակտ. կարող է պատահել, որ մի անձն մեզ

« սիրելի չէր, կամ թէ դարձեալ մի անձն շատ սիրելի էր մեզ այս
 « կամ այն անձնական պատճառով: Բայց ուզումնական քննութեան
 « մէջ պաշտօն չունին ոչ տակութիւնը և ոչ բարեկամութիւնը:
 « դժբա պիտի լուռ մնան, և խօսէ միայն ճշմարտութիւնը... ապա
 « թէ ոչ, մենք տեսնելու էինք մեր անտառոր անտութեամբ ամե-
 « նայն բան թիւր և մոլոր լուսի տակ: մեր ատելին պիտի մեզ
 « երևէր լի ամենայն թերութեամբ, իսկ մեր սիրելին լի ամենայն
 « կատարելութեամբ: շատ անգամ այսպէս եղել է մինչև այսօր ա-
 « սիական կրիտիկան և տկարամիտ ժողովուրդը խաբուել է իւր լսա-
 « բուած ուսուցիչներին»:

Ոչ պակաս հակասութիւն է ներկայացնում Նազարեանցի ա-
 սածր ու զրածր լեզուի (աշխարհաբանի) մասին: Նա որ քանի մի
 տարի առաջ նոր հայախօսութիւնը ծաղկած էր համարում,
 այժմ ասում է՝ «լեզուն... մնացել է այնպէս չորուցամաք...» Զայոց
 « լեզուն իւր այժմեան դրութեան մէջ ամենևին ծաղկիլ կարող
 « չէ...» (եր. 8-9):

Արմատից դէպի վեր և ոտից մինչև գլուխ բէֆօրմ քարոզող
 Նազարեացը դժբաղդաբար իւր գործունէութեան արեւմտքին հա-
 սած ժամանակ միայն հասկացաւ, որ «նոր դարադուլներին համար
 « հերիք չէ անձինքը տեղափոխել, անուանակոչութիւնքը այլազա-
 « նել, նոր բառեր նոր թղթի վերայ տպաւորել...» Զայական կեանքի
 « վերանորոգութիւնը պիտի սկսանի ժողովրդական դպրոցից, որ
 « արմատն է ամենայն ազգային լուսաւորութեան, ամենայն ազգային
 « յառաջդրմութեան...» (եր. 10): Ո՛րքան զեղեցիկ և արդիւնաւոր
 կը լինէր, եթէ այս տողերով սկսուէր ոչ թէ 1864 թուի ծերացած
 և մերձի մահ չի սիսափայլը, այլ 1858 թուի Նազարեանցի նո-
 րածին և յոյսերով լի եռանդոտ օրագիրը: Կարծում ենք որ ժողո-
 վրդական դպրոցի հարցը բազմակողմանի կը մշակուէր և յառաջ
 կ'երթար, եթէ այսպէս ու չէր երևար նա չիսիսափայլի մէջ: Գուցէ
 վերջի հանգամանքն է պատճառը, որ Նազարեանցը՝ այժմ էլ ան-
 պատասխանի է թողնում իւր առաջարկած հարցը՝ «բայց ի՞նչ ասել է
 ժողովրդական դպրոց և ի՞նչպէս դա պիտի կարգադրած լինէր» որ
 հասուցանէր ազգը մի բարձր նպատակի: (եր. 10)

Այդպէս ահա մի կողմ թողնելով ժողովրդական դպրոցի ին-
 չութեան լինելը, Նազարեանցը շարունակում է՝ «Ժողովրդական
 « դպրոցը առանձինք կարող են լինել և պիտի լինէին զանազան

« Հայաբնակ քաղաքներում, բայց զլիաւոր խնդիրը մնում է միշտ մի
 « կենտրոնական հայկական դպրոց, իբրեւ մայր և ծննդա-
 « րան միւս դպրոցներին... Համապատշաճ մեր ժամանակի պիտոյքին:
 « ...Ժամանակը պահանջում է Հայից նախ և յառաջ ընդհանուր
 « կրթութիւն, մարդկային կրթութիւն, մշակութիւն, և կերպարա-
 « նագործութիւն բոլոր մտաւորական կարողութիւնների հաւասարա-
 « պէս և զաշնակաւորապէս. (իսկ) միակողմանի, վաճառական կամ
 « արուեստագիտական կրթութիւնը, որ նոյնպէս պահանջ է Հայերին,
 « մնում է երկրորդական խնդիր, որովհետեւ Հայը նախ ծնած է մարդ,
 « և ապա լինում է վաճառական կամ արուեստագործ (եր. 10-11):
 « 131 **Այնուհետեւ** Նազարեանցը անցնում է մանրամասն քննութեան
 « թէ ընդհանուր կրթութեան համար այդ հայկական մայր դպրոցում
 « ինչ պիտի ուսուցանուի և ինչ՝ ձեռով: Հետևինք մենք էլ հեզի-
 « նակի ետեւից: Տարակոյս չկայ, ասում է նա, որ մի հայկական մայր
 « դպրոցի մէջ պիտի բարձրագոյն լաւագոյն պպլային լեզուն, ոչ հինը,
 « այլ նորը և կենդանին... (դա) թէ իբրեւ լեզու և թէ խորեւ միջ-
 « նորդ ուսանելի և ուսուցանելի նիւթերի, դպրոցի մէջ պիտի ու-
 « սուցանուէր յամենայն ջանքով զիտուն վարժապետների հոգա-
 « բարձութեամբ: Հայոց կենդանի լեզուն կարելի էր շատ լաւ ու-
 « սուցանել դպրոցի մէջ. այն ընտիր դրուածները, որ կան (??) ար-
 « դէն ազգի մէջ, առաջնորդ ընտրելով իւր համար, կարդացնելով
 « աշակերտներին և նոցա բացայայտելով լեզուախօսութեան կա-
 « նոնքը: Այդ դործը ևս աւելի թեթեւացնելու անվորձ ասիական(?)
 « ուսուցչին, անօգուտ լինելու չէր, եթէ այժմէն մի ղիտնաւոր Հայ
 « յօրինէր նոր լեզուի քերականութիւն, մի տեղ հաւաքելով...
 « նոր հայախօսութեան կանոնքը, որ արդէն բովանդակուած են բա-
 « նագէտ և ճաշակաւոր հեղինակների գրուածքների (?) մէջ: Յան-
 « կալի է միայն, որ Հայոց լեզուի ուսուցիչը լինէր ընդհանրապէս
 « ղիտնական անձը, տեղեակ եւրոպական լեզուների, տեղեակ լատի-
 « նականին և մանաւանդ հին յունականին. այդ դեռ ևս բաւա-
 « կան չէր. նա պարտական է ծանօթ լինել եւրոպական դաստիարակ-
 « ութեան ոճին...: Հայկական լեզուի վարժապետին կարգում եմ եւս
 « 1500 մանէթ աղքային մայր դպրոցի մէջ: Հայոց նոր լեզուի դա-
 « ստիարակութիւնը երկու վերին և վերջին դասատներում կը ստանար
 « իւր աւելի հիմնաւորութիւնը և կատարելագործութիւնը, ծանօ-
 « թացնելով աշակերտքը հին լեզուի քերականական կազմուածքին

« բացայայտելով նոցա հին մատենագրութեան ընտիր գրուածքը: (եր. 11-13).

Այսինքն լեզուից յետոյ Նազարեանցը բոլոր ուշադրութիւնը դարձնում է կլասիկական լեզուների, այսինքն հին յունականի և լատինականի դասատուութեան վրայ, և սաստիկ պաշտպան է կանգնում կլասիկական անուանեալ ուղղութեան: Նոր եւրոպական լեզուներին՝ Ռուսաստանում հայկական դպրոցի մէջ առաջի տեղը պիտի բռնէ ռուս լեզուն: Այստեղ հեղինակը ցաւում է, որ մինչեւ այն օրը այդ լեզուն ուսանելու համար մենք չունինք տպած հարկաւոր գրիւնքը: Եւ որովհետեւ ռուսաց այժմեան լեզուն ունի իւր արմատը հին սլաւոնականի մէջ, ուրեմն, ասում է նա, «հայկական դպրոցը... պարտ էր նոյնպէս ուշագիր լինել սլաւոնականին»: Գալով միւս լեզուներին՝ Նազարեանցը ասում է՝ «ես չկամէի, որ Հայք ընտաւութիւն գործէին այս կամ այն եւրոպական լեզուների մէջ, որովհետեւ արեւմտեան եւրոպայի երեք գլխաւոր լեզուքը, անգլիա-րէնը, ֆրանսիարէնը և գերմանականը միակերպ հարկաւոր են Հային...: Հայերին վերին կրթութեան համար անպատճառ հարկաւոր է մի ընտանի ծանօթութիւն գերմանական լեզուի և նորա մատենագրութեան հետ, որ իւր ճոխութեամբ և համատարած պարունակութեամբ առաջինն է եւրոպայի մէջ»: (եր. 15):

Լեզուներից յետոյ, Նազարեանցը առաջարկում է ծանօթացնել «Հայոց մանուկը» տիեզերական պատմութեան և երկրագիտութեան հետ: «Ազգային պատմութիւնը և հին Հայաստանի աշխարհագրութիւնը, որոնք դեռ անմշակ են, պիտոյ էր կցորդել ընդհանուր պատմութեան և երկրագիտութեան հետ»: Այնուհետեւ խօսում է այդ առարկաների դասատուութեան ձեռնարկների և միջոցների մասին, օրինակ՝ թէ հարկաւոր էին քարտէզներ, պատկերներ և այլն և այլն:

Այստեղ կ'աւելս թէ վերջանում է Նազարեանցի ինքնուրոյն մտածածը, որովհետեւ հեղինակը դառնում է ապա թարգմանօրէն քաղուածների թէ ինչէ մաթեմատիկական և կամ այս և այն գիտութիւնը: Նկատելու է միայն, որ այդ կտոր կտոր թարգմանութիւնները նա աշխատել է իրր թէ հայացնել. օրինակի համար, ուր որ օտարազգի բնագրի մէջ ասած է «դպրոց», նա գրում է «հայ դպրոց», ուր «աշակերտ» — նա շինում է, «հայ աշակերտը», ուր ասած է «մարդոյ պէտք է ուսանել», նա աւելացնում է «հայ մարդոյ պէտք է

ուսանիլ» և այլն: Բայց այս տեսակ հայացնելը այն տնայրմարու-
թիւնը ունէ, որ երբ բնագրի մէջ գրուած է թէ «աշակերտին հար-
կաւոր է ուսանել մաթեմատիկա» և Նազարեանցը, աւելացնում է
դորա վրայ «հայ աշակերտին», այն ժամանակ ընթերցողը աւամայ
կամէք պէտք է հետաքրքիր լինի իմանալու թէ ի՞նչ է պատճառը որ
միայն «հայ աշակերտին հարկաւոր է մաթեմատիկան» և թէ ի՞նչով
այստիպ զանազանուում հայ մանուկը աշխարհքիս միւս ազգի մա-
նուկներին: Ինչպէս երևում է, ինքը Նազարեանցը չէ թէ միայն այն
տեսակէտից չէ նայած իւր թարգմանութեանը, այլ և շատ սակաւ է
աշխատած այդ օտարազգի գրութիւնը իւր կարգացողների համար
հասկանալի չինելու: Երբ, օրինակ, նա հարց է առաջարկում թէ
«ի՞նչ է մաթեմատիկան» և դորա խորհուրդը», նախ քան պատասխա-
նելը, Նազարեանցը հետագայ մեզ վրայ մեծ զարմանք բերող ծա-
նօթութիւնն է տալի՝ «Այս տեղ հարկաւոր է մեզ, ասում է նա,
«կամ զրիւր ցած դնել, կամ թէ ինչպիսի մեր ընթերցողներից
«չբարկանալ մեր գիտնական (?) ճառախօսութեան վերայ, որ պիտի
«լինէր շատ սակաւներին հասկանալի, ըստ որում Հայոց կեանքը և
«ուսումը լինելով առհասարակ մեքենական և նիւթական (?)», և
«վերացական մտածութիւնը մի ամենեւին անսովոր բան է, բայց մենք
«լցուցանում ենք մեր սուրբ պարտականութիւնը դէպի գաղտնի սե-
«րունդը, եթէ չէր դա մի երկիւղած երևակայութեան քաղցր երազ—
«*pia desideria*» (եր. 66): Հայոց մատենագրութեան հետ ծանօթը
չէ կարող չմիջել, որ մեր լեզուով բաւականին շատ են թէ մա-
թեմատիկական և թէ առհասարակ իմացական գիտութեանց վե-
րաբերեալ գրուածներ և այն էլ ոչ միայն ներկայ դարուս մէջ, մեր
օրերում, այլ նոյն իսկ պատմական ժամանակները, հինգերորդ դարից
սկսած: Ենթադրել՝ թէ հայ կարգացողը չէ կարող հասկանալ թէ
ի՞նչ է մաթեմատիկան կարելի է միայն այն ժամանակ, երբ դորա ա-
ռաջը կը դրուի այնպիսի անիմանալի, անըմունելի և միանգամայն ան-
հասկանալի ու անմարտելի բացատրութիւն, ինչպիսի ձև ստացիլ է
օտարազգի ամենքին հասկանալի գրուածքը Նազարեանցի բուն թարգ-
մանութեան մէջ, որով զարդարուած է Հիւսիսատիպի եր. 66—70,
1864 թուականի:

Պիտի ձանձրացնէինք կարգացողներին, եթէ մտնէր մտնեցորէն
յառաջ ընդէնք Նազարեանցի թարգմանօրէն մեկնութիւնները թէ
ի՞նչ է բերականութիւնը և այլն: Սակայն կարծում ենք, որ իրաւունք

չունենք լուելու նորա անձնական դատողութեանց մասին, երբ ընդհանուրից խնդիրը դարձնում է նա և շինում մասնաւորապէս հայկական: Հասնելով այն տեղին, թէ եւրոպական դպրոցների մէջ ի՞նչու քերականական վարժութիւնների համար ընտրում են ուղղակի հին լեզուները՝ յատկանակներ և յունականը, Նազարեանցը պատասխանում է՝ «ամենից յառաջ պիտոյ է մի օտար լեզու հիմք առնուլ», քերականական ուսման կրթող խորհուրդը քուցանելու համար: Որովհետեւ կարծում է նա, «Հայոց հին լեզուն իւր քերականական կազմութեամբ շատ ուշատ անկատար է, համեմատութեամբ յունականի և լատինականի հետ. իսկ նոր լեզուն տակաւին իւր խանձարուրքի մէջ է, ... բայց դիցուք թէ Հայոց աշխարհաբաւ լեզուն ունէր ներկայումս ամենայն ցանկալի կատարելութիւնը, դիցուք թէ մեր նոր հայախօսութիւնը դարձել էր մեր հայ մանուկի համար ոսկր նորա ոսկրից և մարմին նորա մարմնից, այնու ամենայնիւ կարող չէ դա լինել քերականական վարժութիւնների նիւթ»: Բացի այս, Նազարեանցը միանգամայն պաշտպան է այն սուղութեան, որ այժմ սովորաբար ասում ենք «կլասիկական»: Մի ընդհանուր գիտնական կրթութիւն և մի գիտնական հաստատութիւն ստանալու համար, հարկաւոր է աշակերտին մի ազգային հայ դպրոցի քաջ ծանօթանալ անտիկ աշխարհին, որ է աղբիւրը ճարտարութեան և գիտութեան (եր. 76)»:

Այս տեղից հեղինակը անց է կենում բնագիտական նիւթերի ուսման, ապա երկաթօրէն խօսում է կրօնի դասատուութեան մասին: Այս առարկայի դասատուութիւնը «Հայոց մայր դպրոցի մէջ, ասում է նա, որպէս խրաքանչիւր այլ դասատուութիւն պիտի բաժանուէր երկու աստիճանակարգ: Ատորին դասատուներում կը լինէր հնա ուսումնի հարց ու պատասխանի ոճով. իսկ վերին դասատուներում բանաւոր կերպով»: Վերջացնելով այս մասին խօսելը՝ Նազարեանցը ասում է՝ «կրօնի ուսումը և դասատուութիւնը, ինչպէս ամենայն առարկայի ուսում և դասատուութիւն մնացել է Հայերի մէջ իւր խորին տղայութեան հասակում: Ոչ մանուկների և ոչ չափահասների կրօնական դաստիարակութեան համար չկայ ոչինչ հողաբարձութիւն. այդ տեղ քրիստոնէական կրօնի պարունակութիւնը դարձել է մի քանի դաւանաբանական հիմքեր և մի քանի հեշտ լցութեան եւ յարաբեր. կարգեր... (եր. 144)»:

« և կառավարչի, նոյնպէս յայտնի է... Գրաշարներից՝ հեղինակը
 ուղղակի անցնում է զինութեան ուսուցիչների արժանաւոր բնորոշ-
 թեանը: Բայց որովհետեւ չայերի իմացական և բարոյական խորոշ-
 ւթութիւնը այդ մասին այնքան փոքր և աննշան չէ, որ գոցաբո-
 սերի վերայ ոչինչ լսան բարձրացնել կարելի չէ, այն պատճառով
 « հարկաւոր կը լինի Ն. Բ. Կ. Ե. Գ. Գիտնական ուսուցիչը բերել
 « տալ և պարտք դնել նոյն վերայ, որտեղ տալն էին
 « հայերէն, ժամանակաւ հայերէն և լեզու. ով աւան-
 « դել ու ռուսումը հայոց մանուկին: Ամէն այնպիսի
 « լ. օ. ք. եւ բոլոր ուսուցիչ հասկանալով, որ մի պզտիկ
 « կը թուլան և լուսաւորութիւն պիտի լինէր այստեղ լեզուով
 « ուր ախուսութեամբ (?) յանձն առնուած այդպիսի
 « պարտականութիւն, եթէ պատահէր չայոց կողմից
 « արժանաւոր հասուցումն և պատիւ: (Եր. 228:) յայտնի է
 « Ուսումնական աւարկայքը ըստ մեծի մասին պիտի աւանդուին
 « հայերէն, բայց վերին դասատներում, ուր աշակերտը զարգացած
 « էին ուսաց լեզուում, ոմանք աւարկայք անպատճառ ուսման,
 « զոր օրինակ, Ռուսաստանի պատմութիւնը և այլն: Ռուսաց լեզուն
 « պիտի ամենեւին հաւասարակշիւ մնայ հայերէնին և յետոյ դասա-
 « տութիւնը պիտի յանձնուի մի արժանաւոր գիտնականի Ռուսի:
 « Հայը, մեր կարծիքով, պիտի լինի քաջ հայազէտ ակն ուսման
 « միանգամայն, իբրեւ հայ նախահարց որդի և իբրեւ ուս-
 « ւորութեան հպատակ... »

« Ազգային մայր դպրոցը պիտի ունենայ մի բաւական ծովամա-
 « տենագարան հայկական, ուսական և եւրոպական ընտիր պըր-
 « քերի... »

« . . . . Միտ նշելով Ռուսաստանի երկու մայրաքաղաքների
 « ցուրտ և խոնավ եղանակին և այլ մանասանք բարոյական անյար-
 « մարութիւններին, որ ծնանում են Հայի համար հետաւոր քաղաք-
 « ներում՝ դաստիարակութեան պատճառով, ըստ որում մի փոքրիկ
 « դպրոցական գերդաստան մի ահագին շրջակայ ուս-
 « ւում քաղութեան
 « մէջ, կարող է միայն խորանայլ լինել և անհետանալ մինչ խառ-
 « իբրեւ մի կաթիլ ովկիանոսի մէջ, զլստիւն յաղթահարութեամբ
 « տար տարրից — մենք կարծում ենք, թէ Հայոց ազգային մայր դը-
 « րոցը անպատճառ պիտի դառնա ժողովուրդի բնագոյն թեան մէջ,
 « ուրիմն մի հայաբնակ քաղաքում հարաւային Ռուսաստանի: Այլև,

« մենք աւելի օգտակար ենք համարում, որ Հայերին մօտացնուէր
 « կիրթ, եւրոպական, լոբանորակ գիտնական մարդերի ընկերութիւնը
 « բուն հայաբնակ քաղաքում, որովհետեւ այդ եւրոպական մար-
 « դը լիւր գիտութեամբ եւ բարոյականութեամբ ներգործելով Հայոց
 « հասարակութեան վերայ, և ինքն կառնուելով իւր վերայ
 « ներգործութիւնը հայութեանց վերջ միջոց... Մեր
 « կարծիքով, պիտոյ էր խնամեցնել միմեանց հետ եւրոպականութե-
 « թիւնը և հայկականութիւնը, ուստի կը յաւաքանայ մի գեղեցիկ
 « բարոյական զաւակ, ինչ առաջն եւ հոգով ու մարմնով
 « ազնուարիւն հայկեան սերը նոյնպիսի ազնուարիւն եւրոպական ցե-
 « դերի հետ, զոր օրինակի գերմանականի, ֆրանսականի և անգլիա-
 « կանի հետ..... Հայը չունի ոչինչ տեղիք վախճելու մերձաւորու-
 « թենից և յարակցութենից միւս քրիստոնեայ, մանաւանդ թէ
 « եւրոպական ազգերի հետ, մի նեղ ու փոքրոգի կրօնական հայե-
 « ցութեամբ պիտի թողուլ. պիտի վերջի վերջոյ հասկանալ, որ Փանատի-
 « կոսութիւնը մեծ արդիւք է ազգային լուսաւորութեան և կրթու-
 « թեան ճանապարհի վերայ... Հայերը չեն միայն օրդիք Աստուծոյ,
 « իբրեւ քրիստոնեայք, և եւրոպացիք, իբրեւ քրիստոնեայք, եւն Աս-
 « տուծոյ որդիք... Դաւանաբանութիւնը չէ քրիստոնէական կրօնի
 « իսկութիւնը. քրիստոնեայ մարդը կամակորուելով միայն այդ հիմքի
 « վերայ, միշտ կը մնայ իւր ընկերին ատեցող, թշնամի և հպաճող...
 « Մեր արդարեւ կարող չեմք գովել մի մի նեղաբառ տէրութիւնը,
 « որ դաւանաբանական կողմը կրօնի շինել են իւրեանց համար քա-
 « ղաքական միութիւնը իբրեւ թէ ամբողջ պահելու դործի և հնար,
 « բայց դորանով աւելի վնասում են ազգի բարեվիճակութեանը, քան
 « թէ օգնում են:»

« Եր առաջարկած ազգային ուսումնարանի տարեկան ծախքը
 « չենելու չէր փոքր, մանաւանդ սկզբում, ուր պիտի շատ բաներ իս-
 « կոյն և միանգամայն հողացուէին... Բաւական չէ միայն փոքր ի-
 « շատէ արծաթ հաւաքել որ և իցէ ազգային ձեռնարկութեան ա-
 « նունով. պիտոյ է և իմանալ դործ գնել այդ արծաթը իմաստու-
 « թեամբ, իւր խորհրդին պատշաճ կերպով:

« Մի հայկական մայր դպրոցի հիմքը պիտի լինէր խախտա...
 « առանց զոյացնելու մի հաստատ երևելի արծաթադուխտ, առանց
 « տեղական արգիւնքի:» Այնուհետեւ խօսում է այն-միջոցների վրայ,
 « թէ ինչպէս դոյացնելու է այդ մայր դումարը: Ընդամենը պիտի ժո-

դովուի այնքան, որ նորա շահով պահուէր դպրոցը: Իսկ շտաբեկան
« ծախքը հայկական մայր դպրոցի, բուն եւրոպական կարգաւորու-
« թեամբ, տպարանի պահպանութեան ծախքի հետ միասին, հաշիւ
« թէ կարելի է 25,000 մանէթից պակաս հաշուել: »

« Աղգային մայր դպրոցի տեղը, աւելի յարմարաւորը ամենից,
« լինում էր այնպիսի քաղաք, որ ունի մօտաւորութիւն ծովի հետ...
« Այս պատճառով մտածում ենք, որ դպրոցի առաւել պատշաճաւոր
« տեղը է Նախիջևանը Դօն գետի վերայ.....»

« Իմ վերջին խօսքը առ մերայիները այսպէս է. Հայերի առաջև
« դրած է այսօր մի երկձիւղ հերակէսեան ճանապարհ, դէպի ա-
« ռաքինութիւն և արատ, դէպի փրկութիւն և կորուստ: Թող ընտ-
« րեն, որը հաճոյ է նոցա: Մեր անպարտ ենք: » (Եր. 235).

Այս տողերով է վերջացնում Նազարեանցը իւր գործունէութիւնը
հրապարակական ասպարէզի վրայ, որովհետև նա այն օրից
սկսած (ապրիլ 164 թւի) այլ ևս ոչ մի տող ինքնուրոյն գրուած
չունէ նուիրած հայոց կեանքին, այլ բաւականացել է քանի մի
թարգմանական գրութիւններով:

ԺԵ.

Թէև մինչև 1858 թիւը ամսագիր անունով և իրաւ ամիսը
մէկ անգամ հրատարակուող տետրակներ ելած են հայերէն լիզուաւ
և այն ևս Պօլիս (Բանասէր, Բուրաստան, Երևակ), Զմիւռնիա (Շտե-
մարան), Վենետիկ (Բաղժմովէպ), Վիէննա (Եւրոպ.) և Փարիզ (Մա-
սեայ Աղաւնի), բայց «Հիւսիսափայլ» մեծութեամբ և զրքաձև
դիրքով ամսագիր Ռուսաստանի և Տաճկաստանի հայք տեսած չէին
մինչև այդ օրը: Եւ քանի որ, ինչպէս յօդուածիս սկզբներում ասու-
ցինք, յիշեալ տարիքը մի նշանաւոր շարժում և ոգևորութիւն կար
ընդհանուր հայոց մէջ, «Հիւսիսափայլ» հրատարակութիւնը այդպիսի
յաջող հանդամանքներում ընդհանուր համակրանայ արժանի էր:
Այս ամսագիրը կարող էր աւելի և աւելի վառել ազգիս մէջ ծա-
ղած ոգևորութիւնը ու հեշտութեամբ յառաջ մղել ընդհանուր
շարժումը դէպի բարոյական վերակենդանութիւնը, մանաւանդ որ թէ
«Հիւսիսափայլ» արտաքին ձեռն ու դիրքը, թէ խմբագրի ուսումնա-
կան տիրադուր, թէ հրատարակութեան տեղը (Մոսկվան — այն ժա-
նանակուայ զարդոյցած հայերի կեդրոնը) — բոլորը միասին խոստա-

նում էին այս դործին մեծ յաջողութիւն թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս: Դոնէ «Հիւսիսափայլի» նման լաւ և յաջող պայմանների մէջ ծնող հայ պարբերական հրատարակութիւն մենք չունինք տեսած: Այնուհետեւ «Հիւսիսափայլի» խմբագրութեան գործն էր ի հարկէ, օգուտ քաղել ազգիս ընդհանուր համակրութիւնից և բաղմնացրնել իւր յարգողների և ընթերցողների թիւը:

Դժբաղդաբար՝ ազգիս համակրութիւնը դէպի «Հիւսիսափայլը» հետն ու հետը թուլացաւ, փոխանակ աւելանալու: Ամսագրիս տպած ցանկերից երևում է, որ առաջի տարին (1858) դա ունէ 296 բաժանորդ, որոնք ստանում են 321 օրինակ, երկրորդ տարին բաժանորդաց թիւը հասնում է 342-ի: Զետագայ տարիքը բաժանորդների թիւը այնքան նուազում է, որ 1862 թւին «Հիւսիսափայլը» միմիայն 170 ստորագրող ունեցաւ և ստիպուած էր դադարելու: Այդպէս ահա նիւթական պակասութեանց պատճառաւ ամբողջ 1863 թուին ամսագիրը այլ ևս չհրատարակուեցաւ: Այս լուրթեան միջոցում ամսագրի բարեկամ — գործակատարները կարողացան մի փոքրիկ նուիրատուութիւն հանգանակել, որպէս զի կարողանան ոտքի վրայ կանգնացնել «Հիւսիսափայլը»: Ինքը, Նազարեանցն էլ, գուցէ այս պատճառներից զրդուած, փոխեց մասամբ իւր գաղափարները, երբեմն առաջուայ քարոզածի հակառակ լեզու գործ ածելով — բայց արդէն ուշ էր: Ոչ բարեկամաց նպաստը, ոչ խմբագրի աշխատութիւնը չկարողացան կենդանացնել «Հիւսիսափայլին»: Դա մի տարի ևս շարունակուելով գաղաբեց բոլորովին 1864 թուականի հետ միասին:

Այս երկույթը այնքան նշանաւոր է մեր նոր գրականութեան պատմութեան համար, որ արժէ դորս վրայ փոքր ինչ մտածել: Նախ և առաջ երբ մնաբերենք այն ժամանակուայ հայ հասարակութիւնը, կրտսններ որ նոյն իսկ Ռուսաստանի հայոց մէջ կարգացողների և օրագիր կամ լրագիր ստացողների թիւը մի քանի հարիւրի է հասնում: Մինչդեռ 1868 թւի «Հիւսիսափայլը» երեք հարիւրի չափ բաժանորդ ունէ, Թիֆլիսի «Մեզու Հայաստանին» նոյն ջրջանի մէջ մօտ 600 բաժանորդի տէր է: Միևնոյն թւին նոյն Ռուսաստանի հայ հասարակութիւնը քանի մի հարիւր օրինակ «Մասեաց Աղանի» է բերել, որպէս փարիզից: Հետեւեալ 1859 թուին «Հիւսիսափայլի» բաժանորդների թիւը հազու հասնում է 340-ի, այն ինչ «Մեզուին» բաժանորդները՝ դժգոհ լինելով լրագրի ողբաւ ընթացքից տրակտում են: Բայց հասարակութիւնը թիրում է կարգաւ և ահա

երկրի մէջ տարածուած են վանայ «վասպուրական Արծիւք», Պօլսոյ և Զմիւռնիայի լրագիրները, Պարսկի «Արեւելքը» և «Արեւմուտքը»: Հանդէս են դալիս միմեանց ետեւից «Արեւելքը», «Ճգարադը», «Համբարաբերը», «Հիւսիսը», — իսկ «Հիւսիսափայլը» բաժանորդները օրէ ցօր պակասում են: Անհիմն լինելէր լինիլ ենթադրել, որ եթէ «Հիւսիսափայլը» և «Մեղուն» համապատասխան ինկին այն փամտանակուայ պահանջին, ձեռնակը կամ «Համբարաբերը» դուցէ չծնուէին: Արդէն քանի մի անգամ յիշեցինք, որ յիսուական թուանկաների վերջերում ընդհանուր հայոց մէջ մի ազգային շարժում, մի ողբորութիւն է երևում: Ներսէս Ե-ը վախճանում է 1857 թուին և ազգը գրադուած է նոր հայրապետի ընտրութեամբ: Ընդհանր վերին տնտիւնի ծանր է և ազգի բարոյական կենաց համար նշանաւոր: Եւ մինչդեռ ծանարագ լրագիրները լցում են էջմիածնայ Հայրապետական դահլին վերաբերեալ յօդուածներով, «Հիւսիսափայլը» խորին լուսթիւն է պահում և անտարբեր դիրք բռնում: Հայք ողբում են Ներսէսի մահը, — «Հիւսիսափայլը» հէնց առաջի քայլերում անհիմն և առանց ազգացոյցի երկու անգամ կշառմբում է այդ արժանաւոր Հայրապետին. (տես Հիւսիսափ. 1858 թ. եր. 146—147): 1858 թուին էջմիածնայ մէջ ընդհանուր ազգային ժողով է գումարում Վաթողիկոսի ընտրութեան համար — «Հիւսիսափայլը» նոյն միջոցում իւր կարգացողներին զբաղացնում էր Փրանսիական ապրատմութեան պատճառները բնկելով կամ թէ «Ներկայ Ժամանակի տարեգրութեան» մէջ (N. 4 1858 թ-ի) երկար ու բարակ տեղ է գտնում Օրսինիի դաւաճանութիւնը Նապոլէօնի դէմ: Նոյն 1858 թւին օգոստոսին Թէոֆոսիայում բռնուած է խալիբեան զայրոցը — «Հիւսիսափայլը» ոչ լաւ և ոչ վատն է ասում:

Հանգուցեալ Մատթէոսը, Վաթողիկոս ընտրուելով, մեծ հանդիսով հասնում է էջմիածին և օծւում Հայրապետ — «Հիւսիսափայլը» միայն այստեղ խոստովանում է, որ «այդ մեծ հանդիսաւոր բոլոր է ազգային կեանքի մէջ» և քանի մի երես նուիրում է Վաթողիկոսական հարցին: Այս գրուածքի բովանդակութեան հետ արդէն ծանօթացրինք գրուածիս ժ. գլխում:

Այնուհետեւ ևս «Հիւսիսափայլը» զարմանալի յամառութեամբ անտարբեր է մնում ազգային նշանաւոր անցքերի վերաբերութեամբ: Որինակ՝ 1860 թուին հաստատում է Տաճկաստանի հայոց Վահագնադրութիւնը — «Հիւսիսափայլը» և ոչ յիշում է դորա անունը: Թիֆլիսի

Հայոց մէջ Ներսիսեան դպրոցի պատճառաւ մեծ շարժում կայ — Նազարեանցը լուռ թիւն է պահում: Սկսվում է Զէյթունի ապստամբութիւնը, Մարաշը հայոց արիւնով է ներկւում, և արուսիսն տէրութիւնները անգամ զբաղուած են «անկախ հայերի» խնդրով — Նազարեանցը միայն լուռ է: Թերթեյէք ամբողջ վեց տարուայ Հիւսիսափայլը և կը տեսնէք, որ եթէ միայն պարտաւել է դա — հայոց առօրեայ կամ ընթացիկ անցքերով, այդ ևս եղել է մի տարօրինակ ծայրայեղութիւն: Մինչդեռ այդ ամսագիրը ժամանակ չէ գտնում ազգային պատմական անցքերի վրայ անգամ խօսելու, յանկարծ ամբողջ թերթեր է նուիրում Կոստայայում բնակւող այս ինչ կամ այն ինչ վաճառականի անձնաւորութեան նկարագրութեանը: Այդ բաւական չէ. «Ընդհանուր ազգային դատախարակութեան օրագիրը» իւրեան պատիւ չբերող յանդգնութեամբ դիպչում է մի դերդաստանի իդական սեռի անդամների և այն այնպիսի խօսքերով, որ կրկնելը անկարելի է:

Եւ այսպէս ահա Նազարեանցի ամսագիրը մեր ազգային կեանքի վերաբերութեամբ ինքը իւրեան դատապարտել էր մեռելութեան:

ԺԶ.

«Հիւսիսափայլը» ծնեց այն ժամանակ, երբ, ինչպէս ասացինք, Ներսէսը նոր էր վախճանել, աթոռը թափուր էր մնացել, և կեղեցին չունէր պաշտպան: Բնականապէս այդպիսի ժամանակներում մի կողմից ազգը ինքը կասկածոտ է դառնում և ամէն կողմից վտանգ տեսնում, միւս կողմից ազգիս և եկեղեցւոյ կեղծ բարեկամների կամ յայտնի թշնամիների թիւն է աւելանում: Ամէնքը կը հասկանան, թէ այդպիսի փակուկ ժամանակ ո՞ր աստիճանի զգաստութեամբ կը ռուսաւորուէին ամէն մի հրապարակական խօսքը իւր եկեղեցւոյ վերաբերութեամբ և այն ևս այնպիսի մարդոյ բերանից ելած խօսքը, որ իւր ազգի մէջ մի հեղինակութիւն է համարվում:

Դժբաղդաբար՝ այս կէտի վերաբերութեամբ Նազարեանցը իւր սիրած հայ ազգի և եկեղեցւոյ առաջ ոչ միայն մեղանշում է իւր քաղաքականութեամբ, այլև տկամայ կամօք յանցաւոր է հանդիսանում և ահա՛ ինչո՞ւ: Նա ուշք չգնելով իւր ժամանակի պահանջին և ազգիս հանգամանքներին, քարոզում է թէ «մի րէֆօրմ

պիտոյ է պունի (մեր) եկեղեցին ոտքից մինչև զուխ: Նա քարոզում է, որ ազգ ու կրօն ջոկ ջոկ խնդիրներ են և կրօնը փոխուելով կա-
րէ հայն հայ մնալ, Նա քարոզում է, թէ «կարճամիտ են և աղէա-
այն մարդիքը, որոնք Հայկական ազգութիւնը պահպանելու համար
ամենայն խստութեամբ ջանք են անում պահել քրիստոնէութեան
սովորութիւնքը: Նա հաւատարմ է անուանում Հայաստանեայց
եկեղեցւոյ որդւոց, երբ սննդ 1860 թուին Պօլսոյ մէջ թոյլ չտուե-
ցին մի բողոքական հայի մարմինը թաղել հայոց գերեզմանատանը,
որովհետեւ այդ դործի մէջ ազգային սեփականութեան կալուածքի
խնդիր կար: Նա կողմնակի հերպիս ջատագովում է բողոքական հայոց
վարմունքը, զգում է նոցա վաղ անխնայ, անապատութեամբ
կշտամբում է իրենանց մայրենի եկեղեցւոյ իրաւունքը պաշտպանող
հայերին: Երբեք չհարմար մ պահանջ մ պարտաւոր ազգայն
միջ թէ Նազարեանց վերոյիշեալները գրելով միտք չունէր հայերին
բողոքականութիւն քարոզել—այդ բանին պէտք է կատարելագէտ հա-
ւաստի լինել: Բայց որ այդ դրուածներով նա նպատեց, վարկ տուեց
Նամասուց հայ բողոքականների խնդրոյ երեւն գաղտն. — այդ ևս
մի անհերքելի փաստ է, որ անշուշտ պիտի դրոշմուի մեր ազգի վեր-
ջի ժամանակուայ պատմութեան մէջ....

ԺԷ.

Եթէ կամենայինք հիմա մի ընդհանուր հայեացք ձգել Նա-
զարեանցի ամբողջ դործունէութեան վրայ հայ մատենագրութեան
ասպարիզում, կը տեսնենք, որ դա հանդիսանում է մեր առաջ իբրեւ
մանկավարժ - դաստիարակիչ, իբրեւ հրապարակասօս—լսմազիր և
իբրեւ թարգմանիչ:

Թէ «Այրբենարանի» ու «Հանդէս Նոր Հայտնասութեան» վրայ
խօսելիս և թէ նորա «Հիւսիսափայլի» մէջ տպած զանազան յո-
դուածների հետ ծանօթացնելիս—բառականին, կարծում ենք, երեւան
եղան Նազարեանցի թէ հմտութիւնը ու փորձառութիւնը և թէ
զիտութիւնը մանկավարժութեան ասպարիզում: Գուցէ այս յատկու-
թիւնների բացակայութիւնն էր պատճառը, որ այնպէս անյաջող
անցաւ Նազարեանցի 1861 թուին ձեռնարկած «ուսումնա-
կան և գործական դպրոցը», որի մէջ «աշակերտքը կարող էին մնալ
այնքան քանակ, որքան հաճոյ է ծնողներին (Հիւս. 1861, եր.

257)։ Այս դպրոցի «գործական» բաժնի մէջ աշակերտը, վաճառականութեան համար միայն պատրաստուելով, մաթեմատիկայի ուսումնասիրութիւնից զուրկ է մնում, որովհետեւ Նաղարեանցը մուսուլմանացի թիւակաւորութիւնը ուսանելի տարիկայից շարքում գիտելիւ (Չիս. 1861 թ. 259)։ Պէտք է միթէ յիշել և այն, որ երբ այս գիտնականը հրաւիրուեցաւ Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցի անսուշ, ուր արդէն պատրաստ էին իւրեանց աջակցելու և քանի մի համալսարանից դուրս եկած իրիտասարդներ, — նա դպրոցի գործը, շատ քիչ բացառութեամբ, այնպէս անարատ յառաջ, ինչպէս վարած էին և իւր նախորդները։ Ոչինչ մի նշանաւոր հետք չթողեց Նաղարեանցի անսուշութիւնը Ներսիսեան դպրոցում... բացի նորա՝ յուսաց լեզուի ուսումնասիրելոյ ձեռնարկի տալովութիւնը, որ բաւականին նշանաւոր դուռնար արժեցատ դպրոցին և որ անծախ և անգործադրելի մնացած է այսօր նոյն դպրոցի վրադարանում...։ Այս դասավորքը արդէն ամենալաւ ապացոյցն է, թէ Նաղարեանցը որքան անընդունակ էր մի ձեռնարկ փալմելու թող թէ այդպիսի ձեռնարկով զոս կարգաւոր աշակերտներին։

ահա, յիսուսական թուականներում հայոց ազգի թէ փրկութեան և թէ գեղեցիկ ապագայ ստեղծելու համար, ինչպէս մէկ առ մէկ իւր գրուածներէց տեսանք, նազարեանցը, իբրև հրապարակախօս հետեւալ միջոցներն է առաջարկում:

1) Հայոց ազգի տունը պիտոյ է և կարող է միայն շինվել նորա լեզուի շինութեամբը: Այդ շինուող լեզուն էլ պիտի լինէր իւր, նազարեանցի, նորահնար լեզուն, որի մէջ զարմանալի կերպիւ խօսն են գրաբառ քերականական ձևերը աշխարհաբառ և այն ևս նորահնար ձևերի հետ: Այստեղ յարգելի հրապարակախօսը մոռա-նում է, որ մի մարդ լեզու ստեղծել և ժողովուրդին հրամաններ տալ թէ այսպէս կամ այնպէս խօսեցէք — չէ կարող և չպէտք է կարողանայ: Նա մոռանում է, որ եթէ մասնաւոր անհատներ որևիցէ լեզուի վրայ ազդեցութիւն են ունեցել, այդ պատահել է միմիայն այն ժամանակ, երբ նոցա գեղեցիկ և օրինակելի գրուածները ժողովուրդը սիրել է, պաշտել է, սերտել է: Նա չգիտէ վերջապէս, որ թէ և լե-զուն և գրութիւնը ազգերի կեանքի մէջ մեծ դեր են խաղում, բայց «Հայոց ազգի տունը» շինելու կամ վերականգնելու համար տա-կաւին բաւական չէր, եթէ ազգի մեծամասնութիւնը նազարեանցի քարոզած լեզուով խօսէր:

2.) Երկրորդ միջոցը համարում է՝ երեք հազար օրինակ աշ-խարհաբառ թարգմանած Աստուածաշնչի տալազրութիւնը և ցրուելը հայերի մէջ և այս գործի համար, որ ազգը պիտի վերականգնեցնէ, հեղինակը բաւական է համարում 10,000 ուրբէ: Բայց նազարեանցը մոռանում է, որ բողոքական միսիօնարները Նիու — Եօքքի և Լոնդոնի տիպ Աստուածաշնչով լցրել են Հայաստանի ամէն անկիւնները, ուր, չնայելով այդ սրբազան գրքերի ներկայութեանը, դեռ ևս քիւրդը չէ թողնում հային աչք բաց անելու, մոլաւորմանը հալածում է «դեափուրին»...

3.) Երրորդը՝ Ընդհանուր ազգային լուսաւորութիւնը՝ այն է դպրոցներ, տպարաններ, զրքեր և այլն: Խօսք չկայ որ այդ բոլորը գեղեցիկ բաներ են, բայց մի՞թէ դոքա միայն նազարեանցի մտքի ծնունդն են. կամ մի՞թէ մեծ բան է ասելը, թէ հայերին պէտք է լուսաւորութիւն, ուսումն, գիտութիւն: Ինքն ըստ ինքեան այդ ընդ-հանուր խօսքերը դեռ ևս ոչինչ արժանաւորութիւն չունին: Ահա երբ նազարեանցը ցոյց կուտայ մեզ այդ բոլորը իրադործելու իրա-գործելի ճանապարհները — այն ժամանակ մենք կը խոստովանինք

նորա ծառայութեան մեծ նշանակութիւնը: Այս կէտից ահա, կարծում ենք, թէ ընթերցողը առանց մեր ասելուն էլ նկատեց, թէ որ աստիճանի նպատակայարմար կամ իրազործելի էր Նազարեանցի առաջարկած ազգային ընդհանուր դպրոցը, որի բացուելը տեղը նշանակում էր նա Նոր Նախիջևանը դնել զետի վրայ: Այդ դպրոցի վարժապետները պիտի հրաւիրուէին Եւրոպայի օտարազգի պիտանապաններից, միայն այն պայմանաւ, որ, Նախիջևան դալով, դոքա նմա պիտի սովորէին հայոց լեզուն, որ կարողանային հայ մանուկների համար գիտնական առարկաները դասախօսել հայերէն լեզուաւ: Եւ Եւրոպայից եկած այդ գիտնականները, իբրեւ խելօք մարդիկ՝ հասկանալով որ հայ մանուկին դաս խօսելու համար հայերէն պէտք է գիտենալ, ռուսախոս թեամբ կը համաձայնէին հայերէն սովորել, միայն թէ մեր ազգն էլ վարձատրէր նոցա այդ աշխատութիւնը: Ինչպէս վերեն էլ տեսանք, այս բոլորը Նազարեանցի խօսքերն են: Մենք, ի հարկէ, չգիտենք, թէ այդ որ եւրոպացի գիտնականները պիտի լինին, որ Նախիջևանի դպրոցում դասախօսելու պատիւը ձեռք բերելու համար չափահաս հասակում իւրեանց կեանքը նուիրէին հայոց լեզուի ուսումնասիրութեանը: չգիտենք նաեւ թէ քանի տարուայ մէջ պիտի կարողանային այդ եւրոպացիք սովորիլ հայերէնը և այն ևս այնքան, որ կարողանային այդ լեզուով դասախօսել: չգիտենք, վերջապէս, թէ այդ եւրոպացոց ո՞վ պիտի դաս տար հայերէնը: Գիտենք միայն որ տասնապատիկ արժան, յարմար և գեղեցիկ կը լինէր, եթէ փոխանակ այդ անգործադրելի միջոցին դիմելու, ուղղակի առաջարկուէր մեր հայ երիտասարդներից քանի մի հոգի վարժապետացու պատրաստել: Գիտենք, որ փոխանակ Նոր-Նախիջևանի հայ դպրոցի համար 25,000 ռուբլի տոկոս բերող դրամազուխ ձեռք բերելու դժուարութիւնները կրէինք, աւելի լաւ կը լինէր եթէ Նազարեանցը ուղադրութիւն դարձնէր այդ ժամանակը արդէն եղած Թիֆլիսի — Ներսիսեան, Թէոդոսիայի — Խալիբեան, Հաշտարխանի — Աղաբաբեան դպրոցների վրայ, որոնցից ամէն մէկը թէ տարեկան 25,000 ռուբլիից աւելի եկամուտ ունէր, թէ տպարան, թէ շինութիւն: Գիտենք, վերջապէս, որ Նազարեանցը այս դպրոցական հարցը ոչ միայն անձամբ չէր ուսումնասիրած, այլև չունէր այնքան պատրաստութիւն, որ նորա առաջարկութիւններից գոնէ մէկնումէկը իրազործելի համարուէր:

4.) Չորրորդ միջոցը — որ ազգը դուրս դայ հոգևորականութեան

Հոգաբարձութիւնից, որովհետեւ իբր թէ հայ կղերք խորամանկ քուրմեր» են, «եզուխոններ» են, լուսաւորութիւնը ոչ միայն չսիրող, այլ և «հայաճող» են և այլն և այլն: Նազարեանցը այս տեղ ևս մոռանում է, թէ հայ հոգեորականութիւնը ինչ մեծ դեր է խաղացել ազգին լուսաւորութեան պատմութեան մէջ, թէ 15 դար շարունակ ապրելով, հայ կղերք երբէք իբրեւ խորամանկ քուրմ կամ եզուխ չէ հանդիսացել, որ հայ կղերքը բնդհանրապէս առած տղէտ է դնու, բայց ոչ միայն լուսաւորութիւնը չէ հայաճում, այլ և իւր ձեռքից եկածի չափ աշխատում է մաքառել աշխարհականների հետ ուսման և զիտութեան ասպարիզում: Նոյն իսկ Հիւսիսափայլի հետ միասին ծնունդ են առնում Մեղուն և ձաւաքաղը—երկուսի խմբագիրներն էլ կղերական—մինը հասարակ քահանայ, միւսը աւագ սարկաւագ, ոչ մինը ոչ միւսը չեն եղած ոչ միայն համալսարանում, այլ և գիմնապետւոյն, բայց երկուսն էլ աշխատում են ազգին ծառայելու իւրեանց կարողութեան չափ: Հայ կղերի վրայ նայել այն աչքով, ինչպէս սովոր ենք նայել կաթողիկ կամ նոյն իսկ բողոքական խորամանկ և հեռատես կղերի վրայ—մեղք է և ասել է չգիտենալ ազգային պատմութիւնը, չմանաչել հայ ազգը....: Այդ բաւական չէ. քարոզել մեր ժողովուրդին հեռանալ այժմ իւր կղերից, ասել է, երեխայի չափ հասկացողութիւն չունենալ քաղաքականութեան մէջ....

Եթէ այստեղ գումար տայինք Նազարեանցի այդ առաջարկութեանց, որով պիտի վերաջնուէր ազգին տունը, այն ժամանակ այդ շինուած տան բնակիչ հայն պիտի ներկայանար մեզ իբր նախնիքիանի դպրոցում ուսած, որ աշխարհաբառ Աստուածաշունչը ձեռքին, քարոզում է ժողովուրդին ձոր հայախօսութեան» ոճերով հեռու մնալ հայ կղերից իբրեւ խորամանկ քուրմերից և այլն: Թէ որ աստիճանի երջանկութեան պիտի հասնէր Հայաստանը այդ ընթացքով—թողնում ենք մի կողմ:

Գալով Նազարեանցի խմբագրական ճաշակին, պիտի դարձնակ յիշենք, որ դա չգիտէր ժամանակից օգուտ քաղել, յօդուածները ընտրել հանգամանքներին և պահանջին յարմար: Հիւսիսափայլի առաջին երկու տարիքը, որ ամագորիս ամենանշանդոտ գործունէութեան տարիքն են, դեռ ևս մի ընտրութիւն կայ, մի կեանք է երևում: Բայց այստեղ էլ աբլէն ամագորին այդ կենդանութիւն տուողը դորա օգնական տաղանդաւոր Նալբանդեանցն է: Նազարեանցը ինքը հակառակ դորան կ'ասես թէ աշխատում է հանգսնել այդ կրակը իւր

Թարգմանական յօդուածների ընտրութեամբ: Մինչդեռ, օրինակ, Նալբանդեանցը աշխատում է կենդանացնել ամսագիրը իւր յիշատակարաններով, կամ Մխիթար և Մխիթարեանք, Ազգային Ժառանգութիւնք, Մեռելահարցուկ և այլ այսպիսի յօդուածներով, Նազարեանցը վեր է առնում «Природа и ея силы» երեք հատոր ժողովածուն, որ նոյն տարիքը տպագրելէր «Общественная Польза» ընկերութիւնը, և ահա ծայրէ 'ի ծայր յօդուած յօդուած Թարգմանում է և լցնում իւր ամսագիրը «Թէ ինչպէս է մարդը (каковъ человекъ), Թէ ինչ է բնագիտութեան խորհուրդը, համառօտ նկարագրութիւն տիեզերական կարգի, լուսնի մակերևոյթը, տարեկան շարժողութիւնը երկրի, Թէ ինչպէս է երկրագունդի ներքին կազմակերպութիւնը և այլն և այլն: Եթէ ընկնում է Նազարեանցի ձեռքը մի արաբերէն գրքոյկ, որ ժողովածու է ասիական առասպելների կամ հեքեթների, յարգոյ զիտնականը երևի Թէ ասում է իւր մտքում «այս ևս պիտոյ է հաճելի լինի մեր ասիացի տգէտ եղբայրներին» և ահա նա տպագրում է «մի քանի ասիական առասպելք» (Հիւս, 1868 № 3). Եթէ զիտնականի ձեռքը ընկաւ Մոսկվայի ստորին կարգի գրավաճառների տպագրած մի խաբեբայական գրքոյկ, Նազարեանցը այնտեղից ևս Թարգմանում է «խորագիմայութեան (Ֆիզիոլոգիայի)» վերաբերեալ յօդուածը, կարծելով Թէ «այդ ևս իւր խորհուրդը ունէ ասիացի մեր տգէտ եղբայրների համար»: Այսօր նա տեսաւ օտար լեզուով Պօլոյց Ս. Սօֆիայի եկեղեցւոյ նկարագրութիւնը—անմիջապէս Թարգմանում տպագրում է, վաղը աչք ձգեց իւր գրադարանում գտնուած Կիկերոնի ճառերի վրայ և ահա Թարգմանում է հայերի համար: Այսօր մի յօդուած է տալիս Նապօլէոն մեծի մասին, վաղը Պաւղոս առաքեալի մասին և այլն և այլն: Մեզ մնում է բոլորովին անբացատրելի Թէ ի՞նչու Նազարեանցը այսօր այս կերպով կուրը հարկաւոր համարեց հայերին, վաղը այն:

Անցնելով Նազարեանցի խմբագրական հմտութեանը, մենք հարեանցի կը յիշենք, որ ինչպէս երևում է, այդ զիտնականը Մոսկվայի նման քաղաքում նստած, աւելորդ էր համարում մինչև անգամ ռուս գրականութեան վերայ ուշադրութիւն դարձնել, այն ինչ այդ միջոցներում իսկ ռուս պարբերական հրատարակութիւնները (օրինակ Современникъ, Рус. Вѣстникъ մինչև 1863 թիւը) այնպիսի յառաջադէմ և նշանաւոր ընթացք ունէին, որ արժէր դոցա հետեւիլը: Այդ միջոցում, զիտենալով որ Նազարեանցը ռուսաց ամե-

սագիրներ չէ կարդում, կամ թէ գուցէ նոյն իսկ Նազարեանցի վարժուիքին (Տուրունովի վերաբերութեամբ) հետեւելով, պ. Անանիա Սուլթանշահը Հիւսիսսփայլի խմբագրութեան հետ մի աննման խաղէ խաղում և մարտում է: Ռուսաց Современник ամսագրի 1858 թուի սեպտեմբերի տետրակում տպած էր Воспитатели, драматическая картина. С. Н. Оедорова սրամիտ նկարագիրը: Պ. Սուլթանշահը մի կէտ անգամ չփոխելով դորա մէջ, այլ միայն զործող անձանց անունները հայացնելով, օրինակ Кобылятниковъ ազգանունը շինելով Դիմայլակեանց, Милосердовъ — Տրդատեանց, Букоскинъ — Աբովեանց և այլն, ուղարկած է Հիւսիսսփայլին, որ և տպած է ամսագրի 1859 թուի № 10-ի մէջ այսպիսի վերտառութեամբ՝ «Հայոց ազգի լուսաւորիչքը» ազգային կեանքից առած նկարագիրը»: Այս դեռ ոչինչ. բայց թարգմանչի համարձակութիւնը այն տեղն է հասնում, որ նա այդ նկարագրութեան հետ միասին տպած նամակի մէջ ասում է «Թե՛ւ և «նախով իմ զործերից» ժամանակ գտայ նայել մի վայրկեան մեր «ազգի» ներկայ դաստիարակութեան հանդիսի վերայ, և ահա ինչ «որ տեսայ և գտայ, գրեցի որպէս մի նկարագիր..... Այդ փոքրիկ զործի մէջ ոչինչ մտացածին բան չկայ, իւրաքանչեւ «չիւր անձնաւորութիւն մաքուր (?) խղճմտանքով առուած է «բուն ազգի անդամներից» և այլն (Հիւս. 1859, էր. 772): Եւ միամիտ Նազարեանցը թոյլ է տալիս իւր ամսագրի մէջ երեւալ այդ գրականական խարդախութիւնը....

Վերջապէս, իբրեւ հրապարակախօս — խմբագիր, Նազարեանցը չզիտէ իւր հակառակորդների հետ պատերազմել: Երբ, օրինակ, Նազարեանցը յայտարարեց թէ կամենում է հայ մանուկների համար մի դպրոց բանալ, իւր հակառակորդ Չերքեզեանցը իսկոյն տպագրութեամբ զգուշացրեց հայերին, իբր թէ «Նազարեանցը կուզէ այդպէսով ազգիս օրդոցը բողբոջական շինել»: Վերջինս այնքան շփոթուել էր Չերքեզեանի այդպիսի «հանաքից», որ «հրապարակական նամակով առ պատուելի հայոց ազգը», արտասուքը աչքին, արէխորով և սրտաճմիկի խօսքերով կամենում է հաւատացնել, որ Չերքեզեանցը անիրաւարար է իւրեան բողբոջական կոչումի...: Այս գրութիւնը կարդալով չէ կարելի չխղձալ Նազարեանցին, բայց և չէ կարելի չխոստովանիլ, որ դա չզիտէր դիմանալ հարուածներին, չզիտէր լինել հասարակական ասպարիզում գործող մարդ....:

անցեալ կենաց մէջ, Նազարեանցը, երբեմն բոլորովին զուրկ աշխատակիցներէից, միայնակ ճիգ էր թափում գործը յառաջ տանելու, բայց յաջողութիւնը մեծ չէր: Նորա անտեղի ապտակ ուսող աշակերտներէ թիւը օրէցօր աւելանում էր, այդ աշակերտները սիրելու տեղ ատելութիւն էին սկսում զգալ դէպի իւրեանց ուսուցիչը: Եւ ահա ժամանակակից հայքը կամ որոնք ժողովրդի մէջ գործողներն էին — երկիւղ էին կրում Հիւսիսափայլից, բայց չէին սիրում: Այս տեղից յառաջ էր գալիս այն միակ օգուտը — որ Հիւսիսափայլը կարդացւում էր մանաւանդ (Նալբեանդեանցի աշխատակցութեան ժամանակ): Կարգացվում էր դա, որովհետեւ ոչ միայն իւր սակաւաթիւ սիրողները աշխատում էին տարածել այդ ամսագիրը, այլև նոյն իսկ ատողները, թշնամիք կարդում էին՝ կարծելով՝ դորա ամէն մի տողի մէջ կամ իւրեանց վրայ յարձակմունք տեսնել, կամ իւրեանց համար առատ նիւթ դտնել Նազարեանցին հայհոյելու: Եւ այդպէս ահա երբ ամբողջ տասն և հինգ տարի անցնելուց յետոյ սառը և քննողական հայեացքով յետ ենք նայում Նազարեանցի ամբողջ գործունէութեան վրայ — դա ներկայանում է մեզ մի զարմանալի ջանասէր և աշխատող անձը՝ որ թէև գուցէ բաղմանկողմանի գիտութեանց տէր է՝ որ զարմանալի ջերմ սրտով սիրում է իւր ազգը՝ որ արխն քրդ տիրէ թափելով կամենում է նպաստել այդ ազգի զարգացմանը՝ բայց՝ որ չէ ճանաչում այդ ազգի ներկայ կացութիւն և սկիտոյքները չզիտէ այդ ազգի հայրենեաց ոչ տեղադրութիւնը, ոչ պատմութիւնը՝ որ չզիտէ թէ ինչ է այդ ազգի հիւանդութիւնը և ինչ է դորա դեղը՝ որ ինքը ամենեւին պատրաստուած չէ բժշկել լինելու՝ որ հետևաբար այդ անպատրաստ բժշկի դեղերից շատը անօգուտ է անցնում, շատն էլ բժշկելու տեղ զնասում է հիւանդին:

ԱԳԷՔՍԱՆԻՐ ԵՐԻՑԵԱՆ

Ագեքսանիր Երիցեան ծնունդով Սեբասթիայից էր, որտեղ և իր անձնական կյանքը անցկացրել էր մինչև 1878 թ.։ Այդ տարին ինքն իր օրով հեռացել էր Երևան և ապրել էր մինչև 1880 թ.։ Այդ տարին ինքն իր օրով հեռացել էր Երևան և ապրել էր մինչև 1880 թ.։ Այդ տարին ինքն իր օրով հեռացել էր Երևան և ապրել էր մինչև 1880 թ.։

Ա.

Ի՞նչ է կիրքը. — կիրքն է հոգու զօրեղ շարժողութիւնը: Երբ մի որ և իցէ տպաւորութիւն մարդու մէջ սաստիկ կերպով զարթեցնում է համապատասխան զգացմունքներ, որոնք մտքի ընթացքը յանկարծակի կերպով փոխում են, այդ ժամանակ նկատելի է լինում հոգեկան յուզումն՝ կիրք: ¹⁾

Երբ մի զգացմունք և կամ մի զգայութիւն ²⁾ շատ զօրեղանալով մարդու գիտակցութեան ³⁾ մէջ տիրակենսել է տալի միմիայն մի երկու գաղափարների նեղ շրջան, միւսները բոլորովին անհետացնում է մտքից, մենք ասում ենք՝ մարդը կիրքի ազդեցութեան տակ է: Սաստիկ բարկացած մարդու գլխում միայն մի բան կայ, որ իւր բարկութեան առարկային մի մեծ հասցնէ խօսքով կամ ֆիզիքական հարուածով: Վախեցած մարդը իւր մտքերը բոլորովին կորցնում է և այն: Կրքի վերաբերութեամբ մանրամասն հոգեբանական մեկնութիւն և բացատրութիւններ ես կը թողնեմ մի այլ ժամանակի և առանձին զրոյցի համար: Այժմ ուղղակի յառաջ բերենք կրքերի գլխաւոր տեսակները:

Կրքերը ընդհանրապէս երկու ընդդիմադիր ձևով են արտայայտուում, կամ հաճոյական՝ ուրախական և կամ տհաճ՝ անբաւական զգացումներով, կամ սաստիկ ձգտումով (սէր, բաղձանք և այլն), կամ սաստիկ տխրութիւնով և խոր շուժով (բարկութիւն, ատելութիւն, երկիւղ և այլն):

Այդ ընդհանուր բաժանումը կարելի է մասնաւորել երկրորդապէս՝ 1) ստորին բնազդական, մեր սկզբնական կենդանական նստիւ վերաբերեալ կրքերի (ա. ուրախութեան, անձնասիրութեան, մեր սեռի պաշտպանութեան վերաբերեալ կրքեր, և բ. բարկութիւն, ցասումն վախ և այլն) 2) բարձր՝ կամ մտաւոր զարգացմամբ յառաջացած մեր մարդկային նստիւ վերաբերեալ կրքերի (ա. իդէալական սէրը, ընտանեկան կրքերը, հայրենասիրութեան չափազանց կրքերը, և բ. բարկութիւն անիրաւութեան դէմ, իրականութիւն անարդարութեան դէմ և այլն):

Մի այլ տեսակէտից նայելով՝ կրքերը կարելի է բաժանել և հետեւեալ կերպով, որ աւելի յարմար է մեր զրոյցի գլխաւոր նիւթին: Այս բաժանումը կանոն փրկստիպային կրպականի, որ բերուած է զանազան հոգեբանական գրութեան մէջ:

1) Душевно, болненис. emotion Affect.

2) Чувство и ощущение. Gefühl und Empfindung.

3) Сознание, Conscience, Bewusstsein.

I. Կրթել, որ Հափաղանց զրգուում և զարթեցնում են մեր կազմուած-
քի զօրութիւնները:

Բերենք այստեղ հոգեբաններից այդ երկու զանազարգին վերաբերեալ մի քանի կրքեր իրարուն դէմ հանդիմանաւ:

[illegible]

Ուրախութեան, ծննդութեան կրքեր
Ինքնահաւանութեան և ինքնասիր-
ութեան կրքեր . . . . .
Հիացումն . . . . .
Բարկութեան և
Քաջութեան կրքեր-
Ոգևորութիւն . . . . .
Նախանձ, խէթ,
Վրէժխնդրութեան կրքեր:

Այս կերպ փոքր իշատե՛ խօսելով կրքերի էութեան և տեսակների մասին, այժմ դառնանք մեր գլխաւոր հարցին, թէ այս ամէն կրքերը ինչ ազդեցութիւն ունին մեր կազմուածքի ցանազան գործարանների և մեր առողջութեան վրայ:

Նախ և առաջ սրտի և արեան երակների կամ արեան
շրջանի վրայ:

Բն ա ի ս օ ս ա կ ա ն հ ա յ Ե ա ջ ք.—Այս հարցը ճիշդ բնախօսական հա-
յեացքով—որ քննելու վնինք, պէտք է իմանայինք՝ ուղեղը ինչպիսի ջղե-
րով (ներվերով) կապուած է սրտի հետ, որ ջիղը ինչ տեսակ ազդեցութիւն
ունի սրտի վրայ. կենդանիների վրայ եղած փորձերը ինչ են ցոյց տալիս
թէ ուղեղի որ մասը այս և այն տեսակ գրգռւելուց ինչպիսի՝ սրտի և
երակների շարժումներ են յառաջ եկել: Յատկապէս՝ որ կիւրքը. կամ հոգե-
կան զրգիւր՝ ինչ տեսակ ազդեցութիւն է անում արեան երակների վրայ
և այլն:

Այս հարցերի սկզբնական մասը բնախօսութիւնը բաւականապէս քննել է. բայց զանազան կրքերի ազդեցութիւնը սրտի և երակների շարժմանց վրայ՝ դեռ եւս փորձերի և բնախօսական ճիշդ հետազոտութիւնների առարկայ նոր է դարձել: Այժմ, օրինակ, կան փորձեր որոշելու, թէ՛ զանազան գրգիռների ազդեցութեան տակ սրտի բաբախումը ի՞նչ փոփոխութիւններ է կրում: Զեզանից մի քանիսնեքին յայտնի պէտք է լինի որ բնախօսութիւնը ունի քանի մի տեսակ մեքենայութիւն սրտի շարժումները թղթի վրայ դուրս բերելու զանազան աղիճն գծերով, որ կոչուում են կարտիօգրամն եւ այսինք՝ սրտի նամակներ, սրտի գրեք: Նոյնպէս վերջի ժամանակներս մի խումարցի՝ երիտասարդ ըմպիկ՝ առաջարկած մեքենայութիւնը (Մոսսոյի Պլեիտիզօդրաֆը) միջոց է տալի մարդու.

օրինակ, ձեռի երակների լայնանալ կամ սեղմուլը զանազան հոգեկան գրգիռի ազդեցութեան տակ ակնյայտնի չափերը գրչաձև սլաքների շարժումներով...

Սակայն այս ամենը դեռ սկիզբն է դործի և դժուար է դեռ այդ փորձերի փորձերից ընդհանուր և դործնական եզրակացութիւնք դուրս բերել, ուստի այդ փորձերի մանրամասնութիւնքը մի ժողովրդական գրոյցի մէջ այստեղ բերանացի միայն նկարագրելը անօգուտ կը լինի։ Այսինչ թէ դառնանք ժողովրդի դարևոր դիտողութեանց և գիտնականների պատմած հաստատ գիտնականներին՝ մենք աւելի դիւրմիտներ ջոցողներ կը գտնենք մեր հարցի վերաբերութեամբ։

Ուրախութեան և տրամոխեան կրքեր։—Օրինակ՝ ժողովրդի մէջ սովորական ոճ է՝ «ուրախութիւնից սիրտս թռթռում է»։ Սրտի շարժումը նմանեցվում է բռնուած թռչնիկի շարժումներին։—«Վախից սիրտս թռաւ» այսինքն՝ սրտի յանկարծակի մի մեծ զարկը և յետո՛ւ, սովորականից աւել կանգ առնելը։—«Բաղձանքներից սիրտս սկսեց դողդողալ»։ «Ետընթուրութիւնից սիրտս տրոլուում է կամ ճմլւում է» և այլ այսպիսի մերձաւորապէս դիւրմիտների բնաստական նկատողութիւնք։ Բացի դորանից թէ չափազանց կրքերի ազդեցութեան տակ սիրտը փոքր առ փոքր կանգնում է՝ «սիրտը գնում է», թէ նոյն իսկ ուղեղը և ամբողջ կազմուածքը վտանգի են ենթարկւում, այդ ամենի համար ժողովրդի դիտողութեանց մէջ ապացոյցներ չառ կը գտնենք։

Ուրախութիւնից գոլուիլ։—Օրինակ՝ ինչ է նշանակում հետեւալ ժողովրդական խօսքը, մէկի կամ միւսի ուրախութեան աստիճանը նկարագրելիս, «ուրախութիւնից քիչ էր մնում նա դժուի»։—«Ի՞նչ էր կատար ապացոյց չէ այն բանին՝ թէ ժողովրդեան վաղուցուանից յայտնի են դէպքեր, երբ չափազանց ուրախութիւնից մարդ խելագարուել է։ Ձեռքանից զուցէ շատերը վկայ եղած լինեն այսպիսի դէպքի մեր սովորական կեանքի մէջ։ Մի այլ օրինակ. Հեռաւոր տեղից, երկար ժամանակուայ օտարութիւնից վերադառնում է յանկարծ իւր մայրենի քաղաքը մի գերդաստանի սիրած որդին։ Սորան տեսնող ծանօթները վազում են յառաջ, որ ծնողներին պատրաստեն այդ անսպասելի ուրախութեան, մեծ զգուշութեամբ հաղորդում են որդու վերադարձի աւետիսը և այլն։ Ինչո՞ւ համար է այդ զգուշութիւնը. որովհետեւ մի բազմափորձ ժողովուրդ, ինչպէս Հայոցն է, դարձեալ չէր կարող չզիտենալ շատ օրինակների յանկարծակի մահուան՝ անսպասելի և մեծ ուրախութիւնից։

Մահուան բօթը դղուելու թեամբ հաղորդել։—Նոյնպէս շատերից յայտնի պէտք է լինեն դէպքեր նոյն իսկ մեր կեանքում, երբ մի անսպասելի մահուան բօթ (լուր) մերձաւորներից երկար ժամանակ թաքցւում է, որպէս զի նոքա սակաւաւսակաւ անախատւոր անուրախ և փոքր առ փոքր ինքն իրանց հատկանան։

Երբ ճիշդ գիտութիւնը այսպիսի մտավորական փորձերը և դիտողու-

նաստեղծութեանց մէջ՝ գործածական ոճը « ուր ախուսութիւնն իցար բաժ, ոչ միայն մի սովորական փոխաբերութիւն է այլ նաեւ հիմնուած է ճիշդ դիտողութեանց վերայ: Գիտութիւնը ստիպուած է, այդպիսի դիտողութեանց հիմունքով ընդունել իրաւի « ոգեկան » արբեցողութեան գոյութիւնը, զարմանալի նմանութիւն գտնելով գինովցածի և ուրախութիւնից արբածի հիւանդական երևոյթները (սիմուլտանէր) մէջ: Այդ երևոյթները մանրամասն բնութագրական մեկնութիւնը մեզ շատ հեռուն կարող էր տանել... Մենք այսքանը նկատենք մեր վերջին օրինակից որ իրաւի հոգեկան գրգիռը (մեծ ուրախութիւնը) արեան երակները վրայ մեծ ազդեցութիւն ցոյց տուեց, սոքա նախ մեղմուեցան (երիտասարդը գունաթափուեց), յետոյ՝ ընդլայնացան (արեան հոսուածի դէպի գլուխը, գլխի տաքանալը և այլն): Եթէ այդ ազդեցութիւնն ևս առաւել է, ուղեղի երակները երկար ժամանակ ընդլայնացած (թուլացած) գրգիռեան մէջ մնում են (չափազանց արիւնառատ են լինում)՝ բանը խելագորութեան աստիճանի է հասնում: Եթէ կրքի ազդեցութիւնը՝ չափազանց ևս առաւել է լինում, մինչև իսկ սիրտը թուլացած և արիւնախեղդ կանգնում է մահ... »

Այլ երակ աչաբական երևոյթներ.— Չափազանց տըխրութեան և հոգեկան կսկիծի ազդեցութիւնը ցոյց տալու համար մեր Հայոց ժողովուրդը գործ է ածում հետեւեալ սովորական խօսքերը՝ « արիւն—արցունք թափեց, արիւն—քրտինք մ'էջ մտաւ: Բայց գիտէք, որ այդ խօսքերը հիմնուած պէտք է լինէին դանդաղ ժամանակներէ ճիշդ դիտողութեանց վրայ, որովհետեւ իրաւի արիւնախեղդ արտասուք, արիւնախառն քրտինք, բացի ժողովրդի այդ դիտողութիւնը, դիտած և նկարագրած են ակնհայտ երեւոյթներ (Պարօս, Ֆրանկէ և այլն)... Եւ ինչ զարմանք, եթէ մտածենք թէ իրաւի չափազանց հոգեկան կսկիծի ազդեցութեան տակ արտօսւած թոր լորձերը իւրեանց գործունէութիւնը (արցունք թափելը) շատ և շատ պիտի աւելացնեն, չարկաւ նոցա երակները այնքան առատ պիտի լցուին արիւնով, որ վերջը արտասուքի փոխարէն արիւն արտաթորուի: Նոյնը կարող է լինել հոգեկան յուզմունքի ազդեցութեան տակ կրկնուած կաշու տակի առհամար քրտնալուծութիւն հետ, ինչպէս և ուրիշ հիւսթեր արտաթորող գործարաններէ հետ, եթէ նոցա չափազանց աշխատեցնենք: Ինչ զարմանք, ասում եմ, եթէ մենք մտաբերենք օրինակ՝ « մօթխած » թեան կրքի ազդեցութիւնն արեան երակները վրայ, որ ամօթից մէկի երեսը կարմրում է, միւսի միմիայն կուրծքը կամ առաւել ներքեւի մասերը: Նոյնպէս յայտնի է, որ հոգեկան սաստիկ յուզման (վախի, բարկութեան) հետեանք եղած է յանկարծակի արիւնահոսութիւն քթից և մանաւանդ այն գործարանից, որ արեան արտաթորութեան սովորաբար կենթակայ է: »

Ուարդ բժիշկը պատմում է հետեւեալ դէպքը: Մի երեխայ մեղմացած

ձիուց սաստիկ վախեցաւ և նոյն րոպէին նորա քթից առատօրէն արիւնը սկսեց վազել, երեկոյեան՝ երբ երեխայի հագուստը հանեցին, զարմացմամբ նկատեցին, որ նորա մարմնի վրայ սփռուած էին արեան շառագոյն կարմիր բծեր և վէտեր: Դօկտ. Սայմօրը յիշում է մի յղի կին, որի բոլոր մարմնի վրայ մեծ—մեծ արեան բծեր երևեցան սաստիկ հոգեկան զրգըմ—մուսքից յետոյ:

Ս տ ի գ մ ա տ ի կ կ ա ն ա յ ք:—Սաստիկ զգացմունքները այս տեսակ երԱԿԱՇԱՐԺԱԿԱՆ աղղեցութիւններով միայն կարելի է մեկնել բնախօսական հայեացքով այն սքանչելի երևոյթը, որ ստիզմատիզմ է կոչուում: Մի կին Միւնխէնի մօտ բուռն կրօնական զգացման աղղեցութեան տակ—ամեն ուրբաթ օրեր որոշեալ ժամերում մտաբերելով թէ ինչպէս Քրիստոս պիտի տանջուէր այն րոպէին, երբ նորա ձեռքերը բնեւում էին խաչին և կամ դեղարդով ծակում էին նորա կողքը:—Երեակայութեամբ այդ ցաւերը զգալուց՝ կնոջ բռնեղից և կողքից սկսում էր փոքր առ փոքր արիւն արտաթորել:

Ուղեղի մէջ կատարուած սաստիկ շարժումները իրաւի որ մեծ աղղեցութիւն են բանեցնում երակնեղի վրայ և սոցա միջոցով զանազան տեղական անոգական փոփոխութիւններ յառաջացնում ամբողջ կաղմուածքի մէջ. այս աղղեցութիւնով միայն կարելի է մեկնել փոքր ի չատէ այն զարմանալի երևոյթները, որ հոգեկան յուզմունքներից, այսինքն՝ կրքերից յառաջ են գալի ամբողջ մորթային սիստեմայի մէջ:

Գ ի լ լ օ տ ի ն ի ղ ա տ ա պ ա ր տ ու ա ծ կ ի ն:—Գաղղիական յեղափոխութեան ժամանակից պատմում են դէպք, երբ մի կնամարդի յայտնեցին, թէ Գլյուտինի (գլխատութեան) պիտի ենթարկուի, նորա սկսուած լուսինը ընդհատուեց և միևնոյն ժամանակ բոլոր մարմինը և գլխատաւ կ ա ն ս և ա մ ո Ր թ ի կերպարանք ստացաւ: Պատմում են դէպքեր, որ ընդհակառակն էլ է պատահել, սկսած ընդ (նեղը) հոգեկան սաստիկ զրգըմունքներից բոլորովին սպիտակել է, ինչպէս Աովկասեան ցեղի մարդ: Այս միևնոյն կարգին են պատկանում այն դէպքերը, որ անակնունդի չափազանց վշտերից, շատ կարճ միջոցում, օրինակ՝ մի երկու գիշերուայ մէջ մարդուս մ ա զ ե ը ը ս պ ի տ ա կ ե լ են այսպիսի օրինակներ թէ պատմութեան և թէ ժողովրդի մէջ յայտնի են: Մեր ժողովուրդը շատ անգամ յատկացնում է սաստիկ վիշտը հետևեալ խօսքերով—*«է ս դ ա Ր Գ ի ց ձ ւ մ մ ա զ ը չ ի ս պ ի տ ա կ ի »* և այլն: Դօկտ. Ուիլսօնը պատմում է մի այսպիսի դէպք, որ սպիտակեցին յանկարծ մի պարոնի գլխի և երեսի մազերի միմիայն կ է ս մ ա ս ե ը ը և մանրամասն հետազօտութիւնը ցոյց տուեց, որ այդ կէսերում օդային մասեր էին աւելցած:

Անցեալ օր ինձ մօտ եկաւ Հաւլաբարցի մի երիտասարդ կին իւր պառաւ աղղականով իւր զանազան հիւանդութեանց համար խորհուրդ հարցնելու: Այդ կնոջ ձեռքերի եղունգները բոլորովին սպիտակ կամ բաց դեղնագոյն էին: Առաջի անգամն էի տեսնում այդպիսի երևոյթ, ի հարկէ

բարկութեան յուզման ազդեցութեան տակ: Պարոնն ընդհանրապէս չատ
բարեփոխ ազնիւ մարդ է:

Բարկութեան ազդեցութիւնը մօր կաթի վրայ: Այժմ
գիտութիւնը ընդունում է իբրեւ հաստատ փաստ որ սաստիկ հոգեկան
զրգուումը և գլխաւորապէս ԲԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ տարածելի կերպով ազդում է
մօր կաթի վրայ: Եւ իրաւի, եթէ ուղեղի սաստիկ զրգուումից մար-
դու մորթի խաւերի բաղադրութիւնը կարող է փոխուիլ, այս և այն գոր-
ծարանը արիւնով կարող է լցուցիլ, ինչ դարմանք՝ եթէ բարկութեան
կրքի ազդեցութեան տակ մօր կաթի մէջ ևս քիմիական փոփոխութիւն յա-
ռաջ գայ, այսինքն, կաթի բաղադրութիւնը այն աստիճան, փոխուի, որ
թունաւորիչ ազդեցութիւն ունենայ ստնկերի (ծծի Երեխայի) վրայ: Թէ
ինչ կերպ է լինում այդ փոփոխութիւնը—գորա լիակատար մեկնութիւնը
չի տայի մեզ առ այժմ մեր գիտութիւնը: Բայց իրողութիւնը անկարելի է
ուրանալ: Մեր Հայերիս մէջ, կասեք թէ՛ այդ գիտողութիւնը նոյնպէս
անպարտ չէ՝ որովհետեւ շատ անգամ մայրերից լսում ենք ձեռքով զիպաւս
խօսքը: Իսկ թէ բարկութեան ազդեցութեան տակ մօր կաթը կարողանար
երեխային մահ պատճառել—այդ բանին մեր ժողովրդականք, կարծեմ,
դեռ համոզուած չեն: Ես շատ լաւ յիշում եմ իմ բժշկական գործունէու-
թիւնից (1873 թ.) մի առողջ ստընկեր մանկան յանկարծակի և անսպա-
սելի մահը, բոլոր հարց ու փորձից միմիայն մի պատճառ կարողացայ
դտնել այդպիսի մահուան—մօր կաթ տալը, սաստիկ սրտնեղած և բարկա-
ցած զրոութեան մէջ՝ անական անհամոզութիւններից—ուրիշ ոչ մի պատճառ
չկար... Միտո է, ինչպէս չըջապատողք (պառաւներ և երիտասարդներ)
բոլորը զարմացան իմ կարծիքին և չէին հաւատում, որ սաստիկ բարկա-
ցած մօր կաթը կարող է ծծի Երեխային յանկարծամահ ածել: Այդ բանին
ուրիշ ապացոյցներ և օրինակներ շատ կան բժշկական տարեգրութեանց
մէջ, չեմ կամենում ձեզ ձանձրացնել միակերպ օրինակներ շատ յիշե-
լով . . . :

Բարկութեան կրքից նկատուած են դեղնութիւն, աչքի չլու-
թիւն, և մկանայն ցնցումներ: Միւրջխոսք բժիշկը պատմում է
թէ մի զինուոր իւրեան շատ անպատուած զգալով՝ սաստիկ բարկացած,
վրայ պրծաւ դէպի իւր հակառակորդը, այդ ըստէին ուրիշները բռնեցին
նորա ձեռքերը, որ չկարողանայ զարկել (խփել)—խսկոյն և եթ զինուորի
երեսը և բոլոր մարմինը դեղնեցաւ և նա միանանց ցնցումներ ցոյց տա-
լով երեք ժամում վախճանեցաւ . . . :

Այժմ տեսնենք թէ՛ վախը, սաստիկ երկիւղը ինչ հետեանքներ
կարող է ունենալ մարդու առողջութեան վրայ: Զղական հիւանդագիտու-
թեան ամէն մի դասագրքի մէջ մեծ դեր է արվում վախին կամ
սարսափին՝ իբրեւ ամենաստեղծ պատճառի ջղական հիւանդութեանց:
Բերեմ ձեզ օրինակներ իմ բժշկական գիտողութիւններից:

Ինձ մօտ բժշկուում է. ահա մի քանի շաբաթ է, մի Թիֆլիսեցի կին,

որ կրում է ռոս. բը վիտտի կաթաւոսիւն՝ կոչուած հիւանդութիւնը, այն է թէ՛ մի նպատակաւոր շարժում անելիս՝ ձեռքերը սկսում են աննպատակ ցնցումներով խանգարել այդ շարժմանը, և կամ բոլորովին հանգիստ նստած տեղ անդամները անընդհատ թռչկոտում են։ Այդ կիներ շատ չնորհալի կարանող՝ իւր գերդաստանի գլխաւոր նեցուկն էր, տեղւոյս շատ հարուստ գերդաստաններին յայտնի իւր արհեստով աշխատողներին զորկուած է գործից, որովհետեւ անեղ բռնելիս՝ ձեռքն սկսում է դէտուէրէն թափ տալ։ Այս հիւանդութեան պատճառը գիտէք ինչ է եղել։ Մի մուկ։ Այնքան անխղիւզ պատկելիս նկատում է յանկարծ իւր բարձի վրայէն վազող մուկը և այդ ժամանակից ահա բոլորովին առողջ կիներ սկսեց ձեռքերի աննպատակ ցնցումներ երեցնել, որ ահա չորս տարի է որ աւուր աւելանալով՝ յստահատութեան են հասցնում խեղճ կնոջը։

Մի ամիս անաշտեղւոյս կոյսերական Կովկաս բժշկ. ընկերութեան ներկայացրի Գանձակից ինձ մօտ եկած մի հիւանդ—Մ. աղջանուհուով։ Աս իւր տեղումը մաքսատան ձիււորի (օրէզդչիկի) պաշտօն է եղել վարելիս։ Իւր պաշտօնի մէջ քանի մի թշնամիք էր ճարել, որոնք սպառնալիս են եղել նորան սպանելու։ Այնուհետեւ Մ—ը շատ զգուշ էր։ Մի անգամ ձիով անցկենալիս՝ բաւական մօտ տեղից նորան լսելի եղաւ հրացանի արձակում։ Նա կարծելով այդ իւր թշնամիներից և սարսափելով ձիու գլուխը բաց էր թողել մինչի տուն։ Միւս օր նորա ձախ կուռը (բազուկը) անդամալուծուածի պէս էր, մի ամիս չանցաւ, բոլոր նորա ձախ կողմը սկսեց անկանոն շարժումներ երեցնել թէ քայլելիս, թէ ձեռով գործ տեսնելիս։ Այդ մարդու վրայ ցոյց տուի բժշկ. ընկերութեանը մի այլ երեւոյթ (որին հիւանդն ևս տեղեակ չէր)։ Նորա մի կողմի զգայականութիւնն ևս պակասած էր։ Ասեղի ծակոցը ձախ կողմում վերելից ներքեւ կամ ամենեկին և կամ շատ ուշ էր իմանում։ Քինա-քինան լեզուի ձախ կողքին ածած՝ լեզուութիւն բոլորովին չէր զգում, մատով որ սակաւ ինչ աջ կողմն էի տանում—զգում էր։ Այդ կերպ մի կողմի զգայութիւնը առողջ ունենալով՝ միւս կողմի պակասութիւնը հիւանդին աննկատելի էր մնացել։

Իմ հիւանդներից ես կը յիշեմ ձեզ և մի ուսանող, որ բացի մի այլ պատճառ, հարցաքննական անհանգստութիւնների և վախերի ազդեցութեան տակ, զիննաղիծում աւարտելիս աւելի թեթեւ, իսկ համալսարանի առաջի տարիների հարցաքննութեանց ժամանակ առաւել սաստիկ կեքպով հանդիպեցաւ կուրծքի միւսուքների ժամանակաւոր ցնցողութեանց, որ լուպէական շնչարգելութիւն կամ ասթմէ կոչվում։ Այդ հիւանդութիւնից երկու տարի Պետերբուրգ բժշկուելով և մի քանի տարի ևս այստեղ՝ թեթևութիւն չէ գտել, և այժմ նորա գլխաւոր ցանկութիւնն է որ կարողանայ գէթ փոքր ինչ մտաւոր աշխատութիւնով պարապել։ —Ոչ երկար խօսակցել և ոչ կարդալ նորան կարելի է առանց շնչարգելութեան հանդիպելու։ Խնքը իրաւի շատ ընդունակ և պատուական հոգւոյ տէր երիտասարդ է, որ զրկուած է այժմ իւր այդ յատկութիւնը յօգուտ իւր և հասարակութեան զործածելուց։

Նոյնպէս յայտնի են շատ դէպքեր, որ վախից և ահից երեխայք թաւկացում (էպիլէպսի) կոչուած—մեծ մասով անբուժելի հիւանդութեան են տիրացել: Եւ այդ օրինակների մէջ սակաւ դեր չեն խաղացել և դեռ խաղում մեր գաւառների չափանշանց խտտաբարոյ ծնողքը և վարժապետքը, սրանց բոլոր մանկավարժութիւնը—մեթօդիկ և դիտակտիկ—լուրեանց ձեռի գաւազանի (փայտի) ծայրումն է: Աչքովս տեսած այսպիսի մի դազանաբարոյ վարժապետի օրինակը ես բերած եմ իմ «Ուսումնարանի առողջապահութեան հարցեր» վերնադրով գրքոյկի մէջ:

Այս իրողութիւններից յետոյ մասձեցէք թէ՛ սրբան վտանգաւոր և անմիտ են մեր ժողովրդի մէջ գործածական այն խաղերը որով հասակաւորները սարսափելի սատանայական ձևեր ստացած «քօքօ» անուամբ աշխատում են երեխայոց վախեցնելով նոցա լայը կտրել և կամ երբեմն նոցա իբրև թէ զուարճութիւն պատճառել: Այն, այդ «քօքօ»-ները մի երեխայի զարմացումը կը շարժեն, բայց միւս թոյլ ջղային կազմուածի տէր երեխային կը սասանեցնեն մահու աստիճան: Թէ առհասարակ երեխայոց պատիժներ նշանակելիս սրպիսի մեծ զգուշութիւն և ընտրութիւն է հարկաւոր—ահա ձեզ օպացոյց հաստատ աղբիւրներից վեր առած: Մի մայր իւր երեխայի վրայ բարկացած՝ գոցեց նորան սովորական մութ պատժաբանի մէջ, որ կարց երէ կոչւում: Մի քանի ժամից յետոյ գնաց մայրը իւր չար տղին դուրս բերելու և... նորան մեռած գտաւ—...

Յրանախացի երեւելի վիրաբոյժ Պտիի բժշկական սրաքտիկից յիշում են ինչպէս մի հիւանդ, որին պէտք է Պտին թեթև օպերացիա անէր, տեսնելով յանկարծ դանակի փայլումը վիրաբոյժի ձեռին, վախից խփոյն հողին աւանդեց: Այսպիսի դէպքերից է ահա, որ այժմ նոյն իսկ զինուորական հիւանդանոցներում առանց հիւանդի վճռողական յօժարութեանը՝ էլ չեն ստիպում նորան վիրաբուժական անդամահատութեան անխօս ենթարկվելու:

Սարսափը, երկիւղը ինչպէս որ անհատի վրայ յիշեալ աղղկեցութիւններն է բանեցնում, նոյնպէս և մեծ խումբերի վրայ: Դժբերան բժիշկը պատմում է, թէ իւր ծառայած հիւանդանոցում, 100 հիւանդի չաքարի ջուր (շարլաթ) տրուեցաւ: յետոյ սաստիկ վախով հիւանդներին յայտնեցին, թէ այդ քաղցր ջուրը շատ ծանր փոխողական դեղ է եղած, այդ պատճառաւ իբրև բժիշկը մեծ անհանգստութեան մէջ է հիւանդների նկատմամբ: Ի՞նչ էք կարծում, փոքր ժամանակ անցաւ, չանցաւ, 100 հիւանդից 60-ն սկսեցին սաստիկ կերպով ստոմաքը յետ ածել, միւսները ստոմաքի խառնումն ներկայացրին...

Այս իրողութիւններից յետոյ մեզ բոլորովին անհաւատալի չպիտի թուին այն դէպքերը, որ վիճակամահի վերաբերութեամբ պատմուած են: Երբ կեանքի ոսոխներ փոխանակ ատրճանակով մենամարտութիւն անելու, վճռում էին հաւատարիմ անձանց ձեռքով երկու բաժակ ջուր դնել, մէկը թոնաւորուած միւսը անապակ (մաքուր) — սրին թոյնը՝ պատահի՛ նա

մեռնի, օխուում է դէպք, երբ միջի մարդիկ ոչ մի բաժակի մէջ թոյն չեն լցրած, յուսալով թէ կրքերը կանցնին, և հակառակորդները կը հաշտուին: Հակառակորդները մաքուր ջուր խմելով և իւրաքանչիւրը թոյնը իւր բաժակի մէջ կարծելով, երկուսն ևս թունաւորութեան զարմանալի նշաններ են ցոյց տուել, մինչև որ միջի մարդիկ չեն յայտնել իւրեանց իրադրութիւնը...

Քօշերա—Ժանտախտի ժամանակ շատ բժիշկներ դիտել են և միտքներն հաստատում են, որ վախուկ անձինքը առաւել շուտ են հիւանդանում, և սոքա են ըստ մեծի մասին, որ այդ հիւանդութեան ամրապնդման թեթև երևոյթներն են ունենում (քօշեռն), որովհետև շատ անգամ իսկական ժանտախտը չէ դիպած նոցա, այլ վախից միայն հիւանդացած են: Այսքանա բաւական է բարկութեան և երկիւղի մասին առանձին:

Այժմ երբ կըսկսենք քննել ընդհանրապէս կրքերի ազդեցութիւնը կաղմուածքի միւս գործարաններէ վրայ, մենք դարձեալ պիտի հանդիպինք տեղ-տեղ այդ երկու զլխաւոր կրից վտանգաւոր հետեանքներին:

Կրքերի ազդեցութիւնը սննդական գործարաններէ վրայ:—Ո՞վ արդեօք մեզանից չէ ունեցած դէպք փորձել իւր անձի վրայ, որ սաստիկ հոգեկան յուզմունքից—ցաւի, կոկիծի, սաստիկ ուրախութեան, բարկութեան և այլն ազդեցութեան տակ—կորցրել ենք մեր ախորժակը, ինչպէս ասվում է թիւքէն (բրդոյճը) զօռով կուլ է գնացել: . . .

Բժիշկների հաստատ վկայութեամբ յայտնի են դէպքեր, որ սաստիկ անբաւականութիւնից ոչ միայն ախորժակի պակասութիւն, այլ և ստոմաքի նոյն իսկ բորբոքումն է պատահել բոլոր իւր անախորժ երևոյթներով—տաքութիւն, ստոմաքը յետ ածել և այլն:

Թէ յանկարծակի վախը կամ սարսափը ազլիքն երբի վրայ ինչ մեծ ազդեցութիւն ունի—այդ լիակատար հաստատվում է զանազան ազդերի մէջ ընդունուած ժողովրդական ծիծաղաշարժ առածներով «փորացնալ» վերաբերութեամբ:

Հայոց «աղեկ տուր» խօսքը յիշեցնում է, որ սաստիկ վշտից աղիքների ջրական ցաւեր ևս դիտուած են:

Մենզական գործարաններից մինն է ԼԵԱՐԴԸ, սորա արտաթորած նիւթն է լեղին կամ մաղձը, որ աղիքների մէջ լցուելով անդադորժութեանը նպաստում է: Հոգեկան գրգիռների ազդեցութիւնը լեարդի գործողութեան կամ մաղձի վրայ ամենահին ժամանակներից յայտնի երևոյթ է: Մեր ժողովուրդի մէջ շատ արմատացած մի խօսք է՝ «բարկ տուրիւնից մաղձ տալ» խառնուելը և կամ երկիւղի ազդեցութիւնը մաղձի կամ լեղւոյ վրայ ահա ինչպէս է արտայայտում մեր ժողովուրդը. «վախից լեղապատաւ լինել և այլն» որ կը նշանակէ թէ՛ զիտուած է կամ վախիցը:

մադձի չափազանց դուրս թափվելը և կամ մադձի տարածվելը բնոր մարմնի մեջ դեղն ու ռեթեան սարսափելի ձև ու վերջինս բժշկական գրողածնների մեջ դեղնութեան ուրիշ շատ հետաքրքրական դէպքեր են պատմում. յիշենք մի երկուսն ևս:

Վինֆուս բժիշկը պատմում է մի օրիորդի մասին, որ առանց որևիցե հիւանդութեան, միմիայն սիրոյ նստան ձի աղդեց ու ռեթեան տակ սաստիկ դեղնութեան հանդիպեցաւ, այդ դեղնութիւնը մի քանի շաբաթ տեւեց բոլոր մարմնի վրայ: Ստաղմուկը և փարիզի պաշարման ժամանակ, երբ այդ քաղաքների մէջ ընկնում էին անպատեւելի կերպով թշնամեաց փնփանները և սարսափելի կերպով պայթում, դեղնութեան դէպքերը, ըստ վկայութեան բժիշկների, զարմանալի շատ շատացել էին, չյիշելով այստեղ ուրիշ զանազան ջղական հիւանդութիւնքը...

Կրքերի աղդեցութիւնը մեղային գործարաններն վրայ:

Հոգեկան գրգռումներն աղդեցութիւնը երկկամուռքի վրայ բաւական յայտնի մի իրողութիւն է: Ազդուցուանից բժշկները զիտած են մի զի աւելանալը զանազան կրքերի աղդեցութեան տակ. ընտելութիւնը նմանեցնում են այդ աղդեցութիւնը ցուրտի աղդեցութեան որ ազդելով մորթի երակների վրայ արիւնը մղում է դէպի ներսի գործարանները, մանաւանդ դէպի երկամուռքը, որտեղից և առատանում է արտաթորումը: Որպէս ուրիշ շատ բժիշկներ նոյնպէս և ինքս շատ անգամ զիտած եմ հարցաքննական անհանգստութեանց աղդեցութեան ներքոյ մարդու կազմուածքից սովորական ճանապարհով ջրի շատ յաճախ արտաթորելը: Այն գրգռումը կամ կրքերը չափազանց գորեղ են եղել, այդպիսի դէպքերում շատացած միզի արտաթորութեան մէջ փոխանակ սովորական նիւթերի, մեծ քանակութեամբ շաքար ևս դնուել է (զլիգոզիւրի), երբեմն պատահել է որ շաքարի արտաթորումը յարատեւել է և այդ կերպ մարդն անընդամենը է հալող և մաշող շաքարի հիւանդութեան (դիաբէտ):

Տոմասի բժիշկը շատ հետաքրքրական դէպքեր է հրատարակել շաքարի հիւանդութեան մասին: Մի հայր՝ լսելով որդու ինքնասպանութիւնը՝ նոյն օրից շաքարի հիւանդութեան ենթարկուեց: Նոյն հիւանդութեան տիրացաւ մի երիտասարդ, սաստիկ յուսահատուելով շան կծելուց: Որ կատաղած էր համարում, ուրեմն և կատաղած չնից թունաւորուած կարծեմով իրան:

Կրքերի աղդեցութիւնը սեւական գործարաններն վրայ—նշ միայն բժիշկներից այլ և ժողովրդի մէջ հետաքրքրական բնոր օրինակներով դիտուած իրողութիւն է: Չուզելով չափազանց ծանրութեամբ ձեռն չիռնել, ես այստեղ մի քանիսը միայն յիշեմ: Չանաղանձալտեղ, ցաւերի, վախի, կասկածների, կրօնական զգայման աղդեցութեան տակ

սեռական զործողութեան երկար ժամանակով բոլորովին թուլանալը յայտնի միաստէ։ Նոյն այդ հանգամանքներից կանանց սովորականների ընդհատուիլը նույնպէս յայտնի է։ Պրօֆես. Մանասէյինը պատմում է մի կնոջ մասին, որի սովորական անհագնալը բոլորովին ընդհատուեցին այն ժամանակից, երբ նա իւր էրկան ճանապարհ ձգեց ղէպի Սիբիրիա դատապարտեալների շարքում։ Նւ քանի մի տարուց յետոյ նորից սկսուեց նախկին կարգը, սկսեց իւր էրկան համար թողնուիլ իւր և նորա վերադարձը։ Կրքերի բուռն զօրութիւնից արիւնահոսութիւն արգանդից—այդ շատ անգամ դիտուած է։ Այդ իրողութիւնից յետոյ չպէտք է դարմանանք, երբ իրանի փորձառու մանկաբարձներ և նոյն իսկ ժողովրդի համոզմունքը հաստատում են՝ կրքերի դարմանալի աղբիւրը սակայն արդանդի պտղի վրայ։ Ժողովուրդը այդ բանը յայտնում է իւր չիղթ հասկացողութեամբ՝ օրինակ ասում է, «մայրը եթէ մի մկից վախենայ՝ երեխի վրայ մկի նման նշան կը լինի» կամ թէ՝ «երեխէն առաջին անգամ սւամ ղէմ խաղայ՝ նորա պատկերը կունենայ» և այլն։ Այդպիսի խօսքերը բաւարար մտքով չէ կարելի ընդունել։ Բայց թէ յղի կնոջ սաստիկ հոգեկան դրդումները արգանդի պտղի երակներն ևս զանազան փոփոխութիւնք են կրում, նորա վրայ ևս նոյնպիսի աբեան բժեր կարող են յառաջ գալ, ինչպէս վերև մի յղի կնոջ օրինակում տեսանք, թէ զանազան հոգեկան յուզմունքները պտղի խաղալը փոքր մեջ սաստիկ աւելացնում են, թէ արգանդի մանուկի ուղեղը և այլ զործարանները կարող են արիւնախեղդ լինել մօր հոգեկան սարսափելի զրգուշմանից, — սոքա անհերքելի փաստեր են։ Այսպիսի փաստերից յետոյ հասկանալի է, որ եթէ հոգեպէս բոլորովին առողջ նախորդներից՝ ծնողներից ապուշ մանուկ է ծնում՝ դորա պատճառը պէտք է որոնել շատ անգամ մօր յղի ժամանակի չափազանց սաստիկ հոգեկան դրդումներով մէջ, նոյնպէս և մանուկի ֆիզիքական անկատարելութիւնները, այլանդակութիւնները, որ մեզանում հրաշք են համարվում, շատ ագնամ մօր յղի ժամանակուայ հակառողման կեանքին պէտք է վերագրել։ Այս բացատրութիւններից ամենից պարզ է այժմ, թէ որքան մեղապարտ են իւրեանց սերնդոյ առջև այն հայրերը մեր դաւաններում, որ բոլորովին զաղանաբար են վարվում իրանց յղի կանանց հետ, որքան մեղապարտ են և բարձր վասերի մայրերը՝ որ իւրեանց անհագնալն և չափազանց կրքալի կեանքը շարունակում են նոյն իսկ յղի ժամանակ։

Թէ որպիսի մեծ աղղեցութիւն ունին կրքերը ընդհանրապէս բոլոր արգանդի վրայ կերևայ հետեւեալից։ Յայտնի են ղէպերը, որ ծնողեան ժամանակ՝ երբ երեխէն աշխարհ տեսնելու վրայ էր, այս և այն հոգեկան սաստիկ գրգռւմ մասնաւանդ վախը՝ ծնողկանի վրայ սաստիկ թուլացնող կերպով են ազդել, արգանդի ամփոփուելը բոլորովին ընդհատուեց և որդեծնութեան դարձը ժամանակաւոր կերպով յետ ընկել։

Թէ չսանձահարուած յաղճաղական կրքերը՝ սեռական զործարանների

չափանշանը աւելորդ զրգռումների և խանգարումների նյատնառ է լինում — այդ բանի օբյեկտներն են կաթնով, հասարակութեանն ևս չափ յայտնի են, ուստի աւելորդ կը լինի և անյարմար իսկ աշտտեղ այդ նվաճին ի մօտայի դիպելը:

ԲԱՐԱՍՏԵՐ ԱԶԳԵՅՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ կրեւեր ազդում են մարդուս վրայ երկար ժամանակ, յարատւ կերպով հետեանքները լինում են ևս առաւել ողբալի, քան զմեր նախկին նկարագրածները:

Ո՞ւմ յայտնի չէ, թէ մարդուս հոգին ճնշող երկար տես հոգեկան վշտերը, անբաւականութիւնը, անմիջիցաբար ութութիւնը կարող են սարսափելի ազդեցութիւն դրծել, օրինակ՝ թագերի վրայ, բարակացաւ զարգայնելով: Այդ հալ ու մաշ թորացաւին ամենից շատ մեր կեանքի մէջ ենթարկուած են կանայք: Յայտնի է, որ բուն հայկական զերդաստանը բաւականին աղատ և մարդավայել սկզբունքների վրայ հիմնուած է: Բայց մեր մի քանի տեղերի կամ քաղաքների գերզատանական կեանքը նմանութիւն է բերում մահմեդական գերզատանին, ուր կինը փակուած դրութեան մէջ հասցրած է՝ համարեա՛ն անտեսական աստիճանի: Հայ կինը իւր բողոքը յայտնում է այդպիսի անրնական գերզատանական վիճակի դէմ շատ անդամ—բարակացաւ ու... Այսպիսի օրինակներ մեր կեանքի մէջ, եւ կարծեմ, ձեզանից ամէն մէկիդ յայտնի են...

1. Հին էք մեծահուն ըմխլը պատմում է, թէ Փարիզում կար իւր ժամանակի ն մի կուստնաց վանք: Սարսափելի խիստ էին այդ միաբանութիւնն կանոնները: Այդ կանոններով իւրաքանչիւր անդամակցող կոյսկաւոր ամէն հնարով կ'օտորէ լու էին աշխատում, այնպէս որ միաբանութիւնն կոյսր ոչ մի անհատական կամ անձնական ձգտում չպիտի լիցայ տար, ոչ մտաւոր պարապմանց և ոչ իսկ ընկերական խօսակցութեանց մէջ. նոյա ուշադրութիւնը աշխարհիս ամէն տեսակ պայմաններից հեռու պիտի մնար դանադան տեսակ առաջուց որոշուած կրօնական անընդհատ քաղուածքներով. նոցա ամէն մի քայլը առաջուց որոշուած էր: Ի՞նչ էք կարծում, իւրաքանչիւր նորեկ կոյսի ամսականները շատ շուտով բոլորովին ընդհատուում էին և մի երկու տարուայ մէջ կոյսը տիրացած էր լինում Բարակայաւի: Այնպէս որ 10 տարուայ մէջ երեք բոլորովին նոր սերունդ փոխուեցաւ այդ վանքի մէջ, մեռնողների անդ նորերը զաւով: Բարակացաւ այդ կոյսերից խնայում էր նոցա միայն, որոնք տնտեսական մասով պարապում էին, ուրեմն որոնք երթ և եկ ունէլին, համեմատաբար աւելի ազատ էին, և պարապմանց զանազութիւնն ունէլին: Այդ կուսանաց վանքը վերջի վերջոյ փակուեցաւ:

Յարատե ճնշող կրքերի ազդեցութիւնը սրտի վրայ — Այս բանին մի օրինակ բերեմ իմ ղրտողութիւններից: Երկար բացակայութիւնից յետոյ անցեալ տարի վերադառնալով Աղէքսանդրապոլ՝ մի ամիսուկէս այնտեղ մնացի: Բաւական չափ ծանօթ տներ հրաւիրուելով բժշկութեան ստէպ տեղեւ հանդիպում էի կանանց մէջ ջղաւան (ներվային) սրտի բաւաւան հիւանդութեան: Այսինքն՝ հիւանդի որպէս միւս գործարանները, նոյնպէս ե սիրած ոչինչ խանգարմունք չունէին, այն ինչ սիրած օրուայ մէջ քանի—քանի անգամ այնպէս բարաւում էր, որ կանէք, թէ նորա մեքենայութիւնը քանդուած լինէր: 4—5 տարի առաջ, իբրեւ տեղական բժիշկ, այդպիսի հիւանդութիւն քաղաքի մէջ ոչ միայն չափ թուով, այլ առանձին եւ ամենին չէի դիտած: Հետեւեալ պէտք էր մէկ կողմից այդպիսի հիւանդութեան, միւս կողմից՝ Աղէքսանդրապոլի վերջին տարիների հանդամանքների մէջ մի որոշեալ աւելնչութիւն կամ կապակցութիւն տեսնել: Այս, մշտական վախը, Կարսի առաջի պաշարումը վերջնելից յետոյ, երբ ամէն օր քանի մի ամիսների ընթացքում սպասում էին Մուխտարի յարձակմանը քաղաքի վրայ ե այդ միջոցի չափազանց զրդուումներով լի հոգեկան կեանքը՝ չէր կարող առանց հետեւանքի մնալ այնտեղացի աւելի թույլ կազմուածքի տէր կանանց վրայ: Այս մտքին հաստատութիւն—եւ յիշում էի Սարասբուրգի ե Փարիզի պրօֆեսորներից լսածս, թէ այդ քաղաքների վերջի պաշարումները չափազանց աւելացրին զանազան տեսակ ջղական հիւանդութիւնք, որ յառաջ տեսնուած չէին:

Յարատե ճնշող կրքերը եւ ամբողջ կազմութեւք քի վրայ վնասակար ազդեցութիւն կարող են ունենալ: Ունիւն—Պարիզ բժիշկը յիշում է մի 24 տարեկան աւուղջ կին, որից դատաստանով պահանջում էին մեծ գումար, այնպէս որ նորա բոլոր կայքերը պիտի ծախուէին: Քանի դատը (պրօցեսը) սկսեց երկարիւ, այնքան այդ կինը աւելի լղաւ եց, անործակը կորցրեց, երկունելը վրէն տաքութիւն էր գալի, երակազարկը անկանոն ե չափաւ էր... Դեղօրայք ամենին չէին օգնում, այնպէս որ մահու մերձ էր համարվում: Այս դրութեան մէջ էր կինը, երբ վերջապէս դատը յաջողեց աւսողութիւնը: Այդ եղաւ նորա դեղը ուղարկմանը, կինը փոքր աւ փոքր սկսեց վրայ գալ ե շուտով հասաւ կատարեալ առողջութեան:

ԿՐԹԵՐԻ ԱԶԳԵՅՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒՂԵՂԻ ՆԻ ԶՂԵՐԻ ՎՐԱՅ.—Այսպէս, երբ մենք, Տիկնայք ե Տեւրք, համոզուեցանք զանազան օրինակներով թէ ինչ ազդեցութիւն ունին հոգեկան յազմունքները կազմուածքի բուսական (սննդական) ե շարժողութեան գործարանների վրայ,—էլ ասիւ կուղէ, թէ որքան եւ առաւել պիտի լինի այդ ազդեցութիւնը նոյն իսկ ջղային սխտեմայի՝ ուղեղի վրայ, որի ծնունդն է կիրքը: Վերջինս ինչպէս որ արեան շրջանը փոխաւում է միւս գործարանների մէջ, նոյն ազդեցութիւնը բանեցնում է առաւել եւս իւր արիւնային երակների վրայ, սոցա

ընդլայնացնելով կամ յանկարծակի ամփոփելով և այս կերպ զանազան տեսակ հոգեկան երևոյթներ իւր (ուղեղի) գործողութիւնից երևան հանելով ։

Հոգեբոյժները վկայում են, որ ուղեղի մէջ կատարուած այս տեսակ փոփոխութեանց հետեանք են — յանկարծակի կրքերից յառաջացած հոգեկան հիւանդութիւնները ։

Մէկէլէլ բժիշկը պատմում է հետաքրքրական անցք մի կապալաւորի մասին ։ Սա իւր դործի համար գտնաւոր մի շատ կարեւոր լուր էր ստանալով, հեռագիր — հեռագրի վրայ խփելով պատասխան չէր ստանում, քանի որ իր ուշանում էր՝ կապալաւորի հոգեկան դրութիւնն էլ լիակատար յուզման մէջ էր քնկնում ։ Ազգականները նորան թէտորոն տանելով և այլ եղանակներով աշխատում էին զրադեցնել և զ ու ա ղ ա ճ ա ջ ն ե լ, բայց ընդհակառակն՝ փոքր առ փոքր նորա լեզուն սկսեց թոթովել, մտք ե թ ի մ է ջ է լ կ ա պ չ կ ա բ, մ ե ղ ա լ ո Ր, մ ա Ր Վ Ո Յ է թ ճ ա ն ա չ ու մ ։ Այսպէս օր անցաւ, արիւն առնուեցաւ, զանազան դեղօրայք տրուեցան — բոլորը անօգուտ ։ Այդ միջոցին սոլատուած նամակը ստացուել էր, սակայն դեռ չէին վստահանում տալու, որ հիւանդութիւնը չծանրանայ ։ Վերջը յուսահատուած, փորձի համար նամակը ցոյց տուին հիւանդին բժշկի ներկայութեամբ ։ Հիւանդը ուրախութիւնից սկսեց համբուրել բժշկին և այնուհետև 11 ժամ շարունակ քնացաւ ։ Այդ հանգստացնող և կազդուրիչ քնից յետոյ նորա դրութիւնն ևս լաւացաւ, թէև լեզուի ծանրութիւնը և մտաւոր ոյժերը բոլորովին չվերականգնեցան ։

Այն մի օրինակ ևս անմիջական ներգործութեան ուղեղի վրայ ։ Պրօֆ. Մանասէշինը պատմում է մի զարգացած կնոջ մասին, որ չափազանց վիրաւորական խօսք լսելով իւր մօտ մարդու բերանից՝ աֆաղի՝ այսինքն լեզուակապութեան հանդիպեցաւ ։ Աֆաղի էն բաւականին անտանելի հիւանդութիւն է, որ ուղեղի որոշեալ մի մասի խանգարմունքից է լինում. մարդս ամեն ինչ հասկանում է, առարկաների նշանակութիւնը շատ անգամ զլխումը կայ, բայց նոցա անունները բոլորովին մոռացել է ։ Այնպէս որ լինում են հիւանդներ — սրտնց երբ զանակը ցոյց կը տաս՝ կարող են ասել, թէ ինչ բանի համար է այդ իրը, ինչպէս է չինուած, բայց չեն կարող ուղղակի անունը գտնել ։ Միով բանիւ, այսպիսի մի հիւանդ երկար ժամանակով ներկայացնում է այն առողջ մարդու դրութիւնը, որ չափազանց կրքի ազդեցութեան տակ մի բան ուզում է և անունը չէ գտնում և դորա փոխարէն՝ անորոշ «իքը» «ինչը» «այն բանը» և այլն այսպիսի հնչիւններ է արտասանում ։

Այս էլ պէտք է ասել, որ կրքերը երբեմն ազդում են նախ և առաջ ջղերի և ապա ուղեղի վրայ ։ Շատ անգամ զանազան զգայարանների և մարմնի մէջ տարածուած ջղերի խանգարմունքը աւելի վաղ է նկատուում քան հոգեկան հիւանդութիւնը ։ Շատ զէպքեր յայտնի են, երբ օրինակ՝ զանազան անհանգստութեանց, անքնութեան և կրքերի չափազանց

գործադրութիւնից՝ ճաշ ա կ ի և հ ո տ ո տ ե լ ե ա ց ջիղերը խանգարւում են։
Հիւանդը բոլորովին առողջ անտուգութեամբ զարմանում է կերակուր-
ներից վատ համ և հ ո տ ո տ առնելով նա եթէ օրինակ, ամուրի մարդ է և
խոհանոցում է ուտում, սկսում է ուրիշ ուրիշ կերակուրներ պահանջել,
կարծելով, որ իւր սովորական կերակուրները վատ են պատրաստւում, միւս
կերակուրներից էլ միևնոյն վատ համն ու հոտն առնելով, նա թողնում է
այդ հիւանդը և դիմում է այլ հիւանդի։ Առաջի օրը նոր տպաւորութեան
տակ երևակայութեան ազդեցութեամբ կերակուրից փոքր ինչ գոհ է մնում,
միւս օրերը այնտեղի կերակուրներից ևս սկսում է առնել նոյն զարշելի
համն ու հոտը։ Սկսում է հիւանդը կասկածել իւր թշնամիներից, չլինի թէ
նոցա գործն է այդ, մտածում է, «գուցէ նոքա կաշառում են խոհանոցի
ծառաներին, որ իւր կերակուրների մէջ աղտոտ իրեղէնք խառնեն»։ Այդ
կասկածի ազդեցութեան տակ նա դիմում է երրորդ, չորրորդ և այլն խո-
հանոցի։ Վերջ ի վերջոյ ամէն տեղ մի և նոյն վատ համն ու հոտն զգալով
իւր կերակուրների մէջ, նա լիակատար համոզմունք է կազմում, որ իւր
«թշնամիքը իրան հալածում են և ուզում են մեռնել»։ Այս միտքը՝ վեր-
ջապէս՝ յուսահատուած հիւանդը յայտնում է ոտտիկանութեան, և պաշտ-
պանութիւն խնդրում, այս կերպ բացվում է նորա խելագարութիւնը։ Թէև
ճիշդ քննած, զեռ նա հոգեկան հիւանդ է, այլ ջղային հիւանդութիւն ունի։
որովհետև ուղեղի դատողութիւնը հետևողական է կամ ճիշդ տրամաբանա-
կան։ Եթէ մարդ միշտ վատ հոտեր է առնում կերակուրներից և չդիտէ,
թէ այդ բանը իւր հոտառելիաց փոփոխութիւնից է, բնականաբար մի որ
և է այլ պատճառ պիտի գտնի իբրեւ մեկնութիւն իւր սխալ տպաւորու-
թեանց...

Այսպիսի մի հիւանդ այս տարի երեք ամիս իմ դիտողութեան տակն
էր։ Նա այնտեղն էր հասել, որ միմիայն իւր ձեռով չլինած խորովածը
կարող էր ուտել և իւր զրած ինքնաեղից կարող էր թէյի համար ջուր
վերցնել։ Բացի այդ նորա շոշափելեաց մորթային ջղերն ևս չափազանց
զգայուն էին դառել, այնպէս որ չապիկի և հագուստի սեղմելն անգամ նո-
րա մորթին ցաւ էր պատճառում։ Հիւանդը իւր ազգականների մօտ բնա-
կելով և նայանից կասկածելով սկսել էր մտածել, որ նորա նպիտակաշորը
չուանալին թոյն են խառնում լոնայքի ջրին, որպէս զի «չապիկից թու»
նաւորուի... Նա տանում է և ոտտիկանութեան միջոցով չափիկը քիմիական
քննութեան է ուղղւում և նմարկել տալ...

Միւս այդ տեսակ հիւանդների տեսանելեաց կամ շոշափելեաց ջրից
փոփոխութեանց ենթարկուելով, զանազան չեղած և անկարելի պատկերներ
են նոցա երեւում, և կամ զարմանալի ձայներ լսվում։ Որոշնք մեկնութիւնը
ամէն հիւանդ իւր զարգացման և իւր բույրական կրքերի ազդեցութեան
համեմատ իւր ուղեղի մէջ գտնում է մէկը սատանաներին է տալիս այդ
ձայները, միւսը հրեշտակներին, երրորդ իւր սիրելեանին, չորրորդը թշնա-
մուն և այլն և այլն։ Այս սխալ երեւոյթներն են, որ հաւելիւս ինչպիսի

են հոգևում: Եթէ այդ հարկւսինասիէք՝ նրկաբժա ման ահ կրկըն վում: Ենե աւետեհն՝ ջղերը հանգստացնող ջղերը: Ենե՝ օգնում, կը նշանակէ, որ ուղեղի մէջ են փոփոխութիւնք՝ սկսուել են: Ախալ եղբայրացութիւնները դառնում են հիւանդ ուղեղի բնական արտադրութիւնը: Այստեղ արդէն կարելի է ասել՝ «մարդը հոգով հիւանդ է»:

Այդպիսի մի հիւանդ չիէնայլ՝ չողերով աշխատող լինելով՝ անդադար կրկնում էր, երբ նորան հարցեր էի առաջարկում, որ նա մեռած է, դերն դմաւ իցն ուրաւ դուրս են բերել: Այժմ նորա միայն հոգին աշխարհիս երեսին պատում է: Եւ ինչ. իրաւի իւր մարմնի ջղերից նա ոչ մի տպաւորութիւն չէր առնում, թէկուզ այրվէր մորթը, թէ կսւղ ծակվէր, թէ կուզ կտրվէր: Տեսէք՝ ուրեմն՝ թէ խեղագարական մարքերու հոգրքան մեծ կապ ունին ուղեղի մէջ նստացած տպաւորութեանց հետ:

Որպէս ջղային դրութեան նոյնպէս և կազմուածքի այն և այն դործարանի իրանդարմունքը փոխադարձաբար մեծ ազդեցութիւն կարող են ունենալ հոգեկան գործողութեանց վերայ: Չուզեմ խոսել հոգեկան ներքին գործողութիւնը օրինակներով, ես կ'ախարկեմ այստեղ միայն սեռական գործարանների անկանոնութեանցը: Ո՞վ չզննէ՝ ձեզանից թէ այդ անկանոնութիւնքը թոյլ բնաւորութիւններին հասցրել են զերջ զերջոյ ծանր ջղային հիւանդութեանց (մէջքի թուլութեան, հիստերիայի և այլն) և նոյն իսկ հոգեկան հիւանդութեանց (մեղանքովի և ապշութեան):

Այսքան օրինակներ բերելուց յետոյ՝ ես կ'ուզեմ այժմ մատնացոյց լինել մի քանի գործնական եղբայրացութիւնների վերայ, մնացած չա՛տ մասը թողնելով՝ ձեր սեպհական կշռադատութեանը:

Այսպիսի օրինակներից կարող են օգտուել ձեզանից ամէն մէկը լիա կատար համոզուելով, թէ զանազան տեսակ կրքերը ինչպիսի մեծ ազդեցութիւն ունին առողջ մարդու կազմուածքի վերայ, հասկանալի է թէ՛ այդ ազդեցութիւնը կրկին և կրկին զօրեղ պիտի լինի հիւանդների վրայ: Ուրեմն՝ հիւանդին շրջապատողը շատ և շատ զգոյշ պիտի լինին՝ նորան չափազանց ուրախացուցիչ, զրգուիչ կամ վրդովող լուրեր հաղորդելիս, շատ զգոյշ պիտի լինին իւրեանց անտեղի ցաւակցութիւնները և հառաջանքները յոյց տալու: Եթէ ձեզանից մէկին, որ բոլորովին առողջ է, հարեանները փորձի կամ կատակի համար սկսեն զարմացական դէմքով հարցնել, թէ ապր ինչ է, սաստիկ գունաթափում էք, դեղնած էք և այլն. — խեղով անտաքսիկ կերպով այսպիսի հարցմունք, ձեզանից իւրաքանչիւրը, ասում եմ, իւր առողջ տեղովը, աներկբայ և՛, պիտի իւրեան թող ինչ հիւանդ զգայ: Ուրեմն ինչ կը լինի հիւանդի դրութիւնը, եթէ նորան զանազան

1) Հիւանդանցում:

կատկածները և վախերը ազդեցութեան տակ ձգենք: Անդուր և անխոհեմ ազգականների և ծանօթների աւելորդ այցելութիւնները, որ երբեմն շատ անտեղի են լինում միայն «աղաթի» պահանջամբ—վնասակար սովորութիւն է. այն ինչ՝ կան հիւանդներ, որոնց համար մտերիմ բարեկամաց երթ-կեկը—մեծ սփոփանք է: Մանաւանդ հիւանդի առողջանալու ժամանակ հաւաքուելը թեթեւ և չձանձրացնող խաղեր խաղալը միասին՝ հիւանդին շատ օգտաւէտ է լինում: Այս մտքերը ինձ յիշեցնում են մեր կովկասի մի քանի անքաղաքակիրթ տեղերի սովորութիւնը, որ հիւանդների մաս շուտ—շուտ «աշուղներ» են բերում և նուազածութեամբ, —ինչ էք կարծում—երբեմն բարերար ազդեցութիւն գործում հիւանդութեան լաւ ընթացքի վրայ: Ուրեմն սուք բնութեան ցուցումները աւելի են օգտուում, քան մենք մեր քաղաքների անտեղի սովորութիւններով: ...

Թշկականութիւնն ևս առաւել պիտի օգտուի վերը բերած օրինակները և ուրիշ դոցա նման հազարաւոր դէպքերը փոքր առ փոքր մշակելով, մանրամասն քննութեանց և փորձերի նիւթ չինելով և դորանից դորձ նական կանոններ դուրս բերելով:

Այսպիսի հետազօտութիւնները օգտակար ազդեցութիւնը պիտի երևի նախ և առաջ մեր բժշկական հաստատութիւնները վրայ: Ի՞նչ տեսակ են այժմ հիւանդանոցների մեծ մասի ներքին կազմակերպութիւնը և կարգերը—իրար մօտ շարուած մի և նոյն կարգի հիւանդներ՝ ծանր ու թեթեւ աստիճաններով:—մէկը նոցանից հոգեվարքի մէջ՝ միւսները դիտեն, որ իրանք ևս նոյն հիւանդութիւնն են կրում, հիւանդութեան անոճները անկողնի վրին ցցուած, (թէ և այդ մի օտար լեզուով լինի) և այլ այսպիսի հանգամանքեր, որոնք հիւանդի բոլոր ուշադրութիւնը ցաւալի կերպով իւր տկարութեան վրայ կենտրոնացնում են: Առողջացող հիւանդների համար մասնաւոր դահլիճում յարմարաւոր զբաղմունքներ, խաղեր (բեկիարդ, նարդի, թղթախաղ և այլն) չեն սահմանուած, յարմարաւոր ընթերցարաններ և ճիւղաւ պարտէզներ հարկւրից մի հիւանդանոցն հաղիւ է ունենում, որովհետև դոքա դեռ ևս ամենակարեւոր չեն համարւում, որովհետև լիակատար համոզմունք չէ դառել, թէ չափազանց հոգեկան ձանձրոյթը որքան վնաս է բերում առողջութեան: Այս չեմ յիշում ուրիշ այլ սարսափելի զանցառութիւններ՝ հիւանդի վրայ ճնշող ազդեցութիւններ, որ փոքր առ փոքր պիտի վերանան մեր հիւանդանոցներից: ...

Նոյն լակ մեր բժշկական համալսարաններում դեռ շատ սակաւ ուշադրութիւն են դարձնում մեր քննած հարցերին: Արեւակայեցէք, օրինակ, մի հիւանդ կնոջ դրսեթիւն, որի սեռական անդամներում մի արեւնահեղ անդամահարութիւն պիտի անէ ուսուցիչ վիրաբոյժը: Դոդղոջուն հիւանդը բերվում է լսարանը (առաքիտօրիա), հարկւրաւոր աչքեր հիւանդի վրայ են դառնում: միւս կողմից պատրաստւում են առանձին սեղանի վերայ դանազան տեսակ զանաւներ, սրածայր կարթեր, միով բանիւ կարող, այրող գործիք:

ներ—այդ բոլորը բայց աչքով հիւանդը տեսնում է: շատ անգամ պրօֆեսօ-
րի պատմածն եւ երկար ու լարակ լսում է, իւր հասկացած տեղերը ու
դիտէ թէ՛ երեւակայութեամբ ինչ կերպ լրացնում... Կարօտիկէլի տպաւո-
րութիւն... Լաւ է, որ համալսարանական քաղաքները ժողովուրդը փոքր
ինչ սովորած է այդ բաներին... Աս միակ մի վիրաւոյժ (Լէյպցիգի պրօ-
ֆեսօր Տիրշ) տեսայ, որ ծաղկութիւն էր դարձրել, ո՛ր դիտէ ինչ ծանր
փորձերից յետոյ հոգեկան ազդեցութեանց նշանակութեանը: Աս իր հիւ-
անդի համաճայնութիւնը առնելով՝ որ կտրատուի այս կամ այն հիւանդ-
մասը. օպերացիի օրը չնշանակած՝ հիւանդին յանկարծ յայտնում էր, թէ
նորան քննելու է անկողնի մէջ, էդ պատճառաւ քլօրօֆօրմ (քնացնող
նիւթ) է տրվում: Եւ այդ կերպ՝ երբ հիւանդը բոլորովին քնացած, անդ
դալացած էր, նո՛ր բերվում էր լսարանը ուր և օպերացիէն կատարվում
առանց որեւէ հոգեկան յուզմանց հիւանդի կողմից— ահա օրինակելի յա-
րաբերութիւն դէպի հիւանդը... Այլ երջապէս ինչ երկարեմ, դուք ամենքդ
լսեցիք—որ միայն կա սկածը, թէ փոխողական դեղ է տրուած՝ մարդուս
սոսմաքը յետ է ածել տալի. կան օրինակներ, որ լուծողական դեղի
հօտը միայն մտաբերելիս մարդ փորացաւ է ստացել. սովորական հացի
միջուկից չինած հասկերը արուելով իբրեւ լուծողական՝ մարդուս ստոմա-
քը բաց են արել.— Յայտնի է, թէ հոգեկան միջոցով արուելած զգաց-
մունքը կազդուելի է զօրութիւն ունի կազմուածքի վրայ, ինչպէս միւս
կազդուելի է արեան շրջանը արագացնող պեղեր (երկաթը, գլինին և այլն):
Այս և սոցա նման անհամար փաստեր իմանալուց յետոյ չէ կարելի համո-
զուել, որ բացի բուսական և քիմիական նիւթերի դեղօրայքը, բացի մեր
սովորական դեղարանները (ֆարմասիները) կայ և մի այլ դեղարան
որին դեռ սակաւ ծանօթ ենք, այդ մարդուս հոգեկան աշխարհն
է, որից անշուշտ գիտեն օգուտ քաղել հմուտ բժիշկները:

Մեծ և երեւելի բժիշկներն ոյժը ի շարս այլ հանգամանքների (ան-
ընդհատ փորձ, տոկուն աշխատութիւն և դիտողութիւն) ահա այն բանի
մէջն է եւ, որ նոքա, բացի քիմիական դեղերը, գիտեն իւրեանց հիւանդ-
նէրի վրայ ազդել հոգեկան դեղերով:—Այս բանին շատ օգնում է և այն
հաւատը, որով դիմում են հիւանդները մեծանուն և համբաւաւոր բժիշկ-
ներին: Այս հաւատի վրայ է հիմնուած, որ երբեմն շառատ տաներ,
խաբեբաներ, զանազան տգէտ խաւար ջլառահներ, հաքիմներն ևս մա-
մանակաւոր կերպով յաջողութիւն են ունենում բժշկութեան մէջ: Ժամա-
նակաւոր կերպով, ասում եմ, որովհետեւ շառատանները չիմանալով գու-
շակել հիւանդութեան ընթացքը հակասում են իրողութեանց և նոցա խա-
բերայութիւնը այսօր չէ, վաղը՝ լացվում է: Միմիայն իսկական գիտու-
թեան ոյժն է և շնորհ՝ նախատեսել և դուշակել...

Խօսքերս հաւատի ազդեցութեան զաւրով և հաւատի նշանակութիւնը
պարզ ճանաչելով մենք ամէնքս, իմ կարծիքով, զգոյշ պիտի լինինք ուր-
տեղի և ուխտագնացութեան դէմ՝ չափազանց միակողմանի յարձակմունք

անելու և ամէն ղէպը ու մէկընկու չափացնել ժողովրդին անտեղի ուխտագնացութեան վնասակար հետեւանքները — արտք է. Երբ՝ օրինակ՝ ջերմութեան հետ գործարանաց բարձրում ունեցող հիւանդներ, որոնց ղեղը դիտաւորապէս հանգիստն է, մեր վատ ճանապարհներով քանի—քանի վերստ հեռաւորութեամբ քաշ են գալի ուխտագնացութեան, անշուշտ վնաս վում են չարաչար: Սակայն չպէտք է մոռանանք և այն, որ յարատեւ տիրաւ հողի ճնշող ազդեցութիւնների տակ յառաջ եկած հիւանդութիւններ, հիստերիկական քաշուածութիւն (կօնտրակտուր) և անդամալուծութիւնները երբեմնապէս բժշկուել են մի ջերմեանդ ուխտագնացութեան ժամանակ, այդ իրողութիւն է. իրողութիւնը չի կարելի ուրանալ, պէտք է միայն աշխատել նորա ճիշդ մեկնութիւնը գտնել:

Քանի որ մենք չենք տարածել մեր բոլոր գաւառներում ժողովրդի լիակատար հաւաքը վայելող բժիշկներ—անշուշտ իրաւունք չունինք ժողովրդին զրկել իւր առողջ ապահովեան միակ հնարից՝ ուխտագնացութիւնից: Յանկալի է, իհարկէ, որ միմիայն յարմարաւոր ուխտատեղիքը իսկական առողջապահական հիմանց վրայ պայծառացուէին և ոչ մի կամ միւս սնոտիապաշտ և տգէտ վանականի կամքին թողնել երեկի ուխտատեղիների բարեկարգութիւնը...

III.

Քանի մի հնարների կրքերի արտայայտութիւնը մեղմացնելու և նոցա վտանգաւոր զօրութիւնը դալելու 1) ժառանգականութեան օրէնքի, 2) բարոյական կրթութեան և 3) զարգացման միջոցներով:

Տիկնայք և տեանք,

Անցեալ զրոյցիս մէջ զանազան օրինակներով աշխատեցի ակնյայանի ապացուցանել թէ՛ սաստիկ կրքերը ինչպիսի ստիպմանի ազդեցութիւն են գործում մարդուն կաղմուածքի, մարդուն առողջութեան վերայ: Մենք տեսանք չափազանց ուրախութիւնից, վախից, բարկութիւնից, նախանձից՝ զանազան տեսակ հիւանդութիւններ—անդամալուծութիւն, լեզուակապութիւն, ղեղնութիւն, թոքերի, սրտի, աղեաց և միւս գործարանների հիւանդութիւններ, մենք տեսանք վերջապէս՝ կրքերից յառաջացած նոյն իսկ խեղագարութիւն և շատ անգամ—մահ:

Իմ բերած օրինակները սակաւաթիւ էին, բայց ձեզանից իւրաքանչիւրը մեր կեանքի մէջ հարիւրաւոր այլ օրինակներ կարող է մտաբերել. իմ զրոյցիս նպատակն էր ձեր ուշադրութիւնը այդ հարցի վերայ դարձնել և զանազան այդ տեսակ ղէպերի նշանակութիւնը և կապը ձեզ ըստ չափու ցոյց տալ:

Անցեալ անգամի պատմածս զէպքերը և ձեր իւրաքանչիւրի զիտած համանման օրինակները մտաբերելով՝ շատերի զլիս մէջ բնականաբար պիտի ծագէին այսպիսի հարցեր.

Ա.

«ԻՆՉԻՅ Է, ՈՐ ՄԻԵՒՆՈՅՆ ՀՈԳԵԿԱՆ ՅՈՒՋՈՒՄԸ, միևնոյն օրինակ վախը, քարկուծիւնը և այլն, ՄԷԿԻ ԱՌՈՂՋՈՒԹԵԱՆԸ ՎԵՍՍՈՒՄ Է, ՄԻՒՄԻՆ Ո՛Ջ».

Այդ կախումն ունի մարդու կազմուածքի, մանաւանդ ուղեղի և ջղային դրութեան ամբողջ մոտեցումիւն իւրեանց կամ դիմացկանութիւնը.

Կազմուածքի կամ նորա գլխաւոր մասերի այդ զիմացկանութիւնը ամենիդ յայտնի է, որ ժառանգութեամբ կը ստացուի:

Մի հոգեկան զգրողւմ առողջ կազմուածքի ուղեղի մէջ կարող է անցկենալ առանց շատ վտանգաւոր հետեանքների, այն ինչ մի թոյլ կազմուածք վնասվում է անբուժելի կերպով: Յայտնի է թէ՛ կանանց՝ սեռը՝ օրինակ՝ շատ ազգերի մէջ՝ բնական թէ՛ պատմական պատճառներով՝ աւելի թոյլ, աւելի քնքոյշ ջղային կազմուածք ունի քան այդ մարդիկ, և հոգեկան յուզումները առաջինների վերայ աւելի արագ և աւելի զօրեղ ազդեցութիւն ունին: Շատ հաւանական է թէ՛ մասամբ այս է պատճառը, որ քաղաքակրթեալ ազգերի տղամարդիկ իւրեանց կանանց սեռի հետ, գոնեա արտաքին յարաբերութեանց մէջ, աւելի զգոյշ և աւելի քնքոյշ վարուել սովորած են:

Յայտնի է նոյնպէս թէ՛ հոգեկան գրգռումները քաղաքակրթեալ ցեղերի մէջ աւելի վտանգաւոր ազդեցութիւնք ունին, քան վայրենի կամ վրանաբնակ ժողովրդոց մէջ: Դորանից չպէտք է եզրակացնել, թէ կրքերը վերջինների մէջ աւելի թեթեւ են կամ աւելի մեղմ, ընդհակառակը՝ առաւել սաստիկ և առաւել սարսափելի են, բայց այդ տեսակ ժողովրդոց կազմուածքը քնքոյշ և փխուր չլինելով՝ կրքերի վնասակար ազդեցութիւնը նոցա վրայ այնքան նկատելի չի լինում, որքան քաղաքակրթեալ ժողովրդոց մէջ:

Վերառնենք՝ օրինակ՝ մեր հարեան (Արագածի ստորոտի) քիւրաքերին: Ձեզ բոլորիդ յայտնի է, որ նոքա նորածին երեխին ուղղակի սառը ջրով լողացնում են, այդպիսի բարբարոս սովորութիւնից նոցա մանուկների բաւական մասը վաղաժամ մեռանում է, բայց որոնք որ այդ առաջի զարհուրելի փորձին զիմացան և ապրեցին, այնպիսի զօրեղ կազմուածքի տէր են լինում, որ ոչ միայն վտանգի չեն ենթարկվում իրանց զօրաւոր և անսանձ կրքերից, այլ և արիւնհեղութեան կրքերով ահուղող են ձգում հարեան միւս աւելի քաղաքակրթ ժողովրդոց մէջ: Քիւրդերի ցեղը մեր կողմնում նշմարելի կերպով պակասում է — այդ ուրիշ հարց է, այդ նոքա չեն

նկատում և նույն փայլը չէ, բայց մնացողները և՛ տարողները զարմանալի յաղթանդամներ և՛ երկարակեաց են: Քաղաքակրթեալ ազգերի մէջ ես՝ այժմ նոքա են՝ քաջակազմը, որ իրանց երկրի, իրանց ամէն մի քաղաքի ընդհանուր առողջապահութեան են հետևում և ֆիզիկապէս աւելի զօրաւոր սերունդ յառաջ բերում: Այն ինչ մեր հայերիս պէս կիսաքաղաքակիրթ ազգը այժմանս պայմանների մէջ օրէցօր կազմուածքով մանրանում է. որովհետեւ մեզանից ամէն մէկը միմիայն իւր առողջութեան մասին է մտածում, իսկ իւր քաղաքի, իւր բնակած երկրի սարսափելի հակառողջական պայմանները հեռացնելու չի աշխատում և սխալվում է չարաչար, վասն զի չնայելով իւր վարժամ սեղանին, գինուին և արաղին ուրախ կեանքին—իւր սերունդը այնու ամենայնիւ դուրս է գալի աւելի թույլ, աւելի վատառողջ և մի ամենաթերթեւ փառնգի չգիտացող՝ — ի՞նչից. իրանց քաղաքի անհամար աղտեղութիւններից, իրանց երկրի հակառողջական պայմաններից (ճահիճներ և այլն):

Ուրեմն մեր վերը բերած դատողութիւններից կարելի է մակարերել որ եթէ կամենում ենք ունենալ կրքերի ազդեցութեանց ղեկավարող սերունդ, նախ և յառաջ՝ պէտք է մենք մեր ընդհանուր առողջապահական պայմաններից յառաջ գարծններ և առողջակազմ արանց և կանանց ամուսնութիւններով մեր ժառանգական քաջակազմութիւնը վերականգնենք:

Բ.

Կառնանք այժմ մի այլ հարցի: Ի՞նչից է, որ նոյն իսկ երբեմն բողոքողին առողջ մարդիկ — մէկը աւելի քան իր ընտանիքին, նախանձի, վախի կրքերի է ենթակայ, միւսը՝ ուրախութեան, փառասիրութեան և այլ այդ տեսակ կրքերի:

Այս հարցն ես մեկնում եմ ժառանգականութեան օրէնքով: Բնագէտները և բնախօս—հոգեբանները այժմ միաբերան ընդունում են, թէ ինչպէս երբեմն հոգեկան այս կամ այն յատկութիւնները, դանազան ձիրքերը, նոյնպէս և այս կամ այն տեսական հոգեկան դրութիւնը կարող են ջղերի միջոցաւ ժառանգաբար և սերունդէ սերունդ հաղորդուել:

Այս կերպ՝ բնութիւնից մարդուս կազմուածքը տրամադրուած է լինում տեսակ տեսակ կրքերի առաւել կամ սակաւ ենթարկվելու, մինը մեղանից աւելի բարկացուած է կամ ախրութեան ենթակայ, միւսը աւելի ուրախ և զուարթ է անցկացնում իւր թաւար կեանքը և այլն: Կրքերի վերաբերութեամբ ահա այս զանազան ջղային տրամադրութիւններն են, որ մենք աւելի կամ քիչ մասնաւոր (խառնուածք)։ Ասածներէս պարզ երևում է, թէ որքան զանազան են մարդկային անձնատրութիւնները իւրեանց արտաքին տեսքով և կազմուածքով, այնքան և զանազան են տեմպերամենտները: Ասկայն ինչպէս որ դեռ հին ժամանակներից փիլիսոփաները և բնագէտները նկատելով մարդուս արտաքին տեսքերում ընդ-

հանուր յատկութիւններ՝ բաժանուել են մարդկային սեռը զանազան ցեղերի, նոյնպէս և մարդկային տեմպերամենտը բաժանուել են զլիաւոր տեսակների. (1) արիւնային (սանդղիւնիկ), (2) աւիշային (ֆլէգմատիկ), (3) մաղձային (խօլերիկ) և (4) սեւամաղձային (մելանխոլիկ): Այս անունները հիմնուած են հին ժամանակների սխալ դաղափարների վերայ կրքերի ծննդատեղւոյ մասին, ըստ այս բաժանման բուն նշանակութիւնները չէ կարելի այժմս էլ համարել ամենաճիշդ՝ դիտողութեանց պտուղ: Թոյլ տուէք ինձ, մի փոքր աւելի այստեղ ձեր ուշադրութիւնը կանգնացնել տեմպերամենտների վրայ, որպէս զի մեր յետագայ դրոյցի մէջ կրկնութեան տեղիք չլինի:

Արիւնային և աւիշային տեմպերամենտների մէջ տիրապետում են աւելի հաճութեան, ուրախութեան, բաւականութեան վերաբերեալ կրքերը, այդ բնաւորութիւնների մէջ կրքերը աւելի թեթեւ, աւելի հեշտ են անցկենում, ծանր հետեանքներ չթողնելով:— Սոքա աւելի օպտիմիստ են կեանքի մէջ, այսինքն՝ մարդկանց և իրողութեանց աւելի լաւ կողմերը նկատելու տրամադիր: Այն ինչ՝ մաղձային և մելամաղձային բնաւորութեանց մէջ ամէն մի կիրք կամ բաղձանք աւելի զօրեղ և սաստիկ կերպով չարժում են և թնդացնում բոլոր հոգեկան դրութիւնը, այդ բնաւորութիւնները աւելի ենթարկուած են տհաճութեան, բարկութեան և այլ այս տեսակ կրքերի ազդեցութեան: Սոքա աւելի պեսսիմիստ են կեանքի մէջ. այսինքն՝ կեանքի աւելի վատ կողմերը միշտ տրամադիր են տեսնելու և անուշադիր լաւ կողմերին:

Այս չորս տեսակ բնաւորութեանց զանազանութիւնը աւելի պարզելու համար՝ նրանց դասակարգելու ուրիշ կարգով, արիւնային և մաղձային մէկ կողմից, սեւամաղձային և աւիշայինը միւս կողմից:

Առաջինները (արիւնայինը և մաղձայինը) յուզվում կամ զրգուլում են աւելի ներկայի վերաբերեալ զգացումներով և կրքերով. երկրորդները (սեւամաղձային և աւիշային) աւելի ապագային և անցեալին վերաբերեալ կրքերով:

Արիւնային և մաղձային բնաւորութիւնները շատ շուտով բորբոքվում են ներկայ տպաւորութիւնների ազդեցութեան տակ, մինը ուրախութեան յափշտակութիւններով, միւսը բարկութեան և այլն: Սեւամաղձային և աւիշային բնաւորութիւնները այդքան դիւրաշարժ չեն կրքերի մէջ, ուստի և աւելի ուշ դորժի կպչող և աւելի ուշ կամ սակաւ յափշտակուող:

Սեւամաղձային բնաւորութիւնը այն զգացմունքներին և կրքերին է ենթարկուած, որոնք ապագան անմիջեմար և տխուր են ներկայացնում, այս սխառաբան այդ տեսակ բնաւորութիւնը միշտ աւելի հեռու է մտածում, հեռաւոր ապագայի հոգսերը տանում, և երբէք բաւական չէ ներկայով:

Աւիշային բնաւորութիւնը մի անգամ անցեալից ունեցած կրքերը երկար տարիներ իւր մէջ պահում է և հաստատ մնում մէկ անգամ ընդունած իւր որոշումներին:

Վաղուց նոյնպէս նկատուած է, որ ոչ միայն անհատներ, այլ և ամբողջ ազգեր և մարդկային խմբեր այն կամ այն միակերպ ազդեցութեանց տակ, նոյնպէս ներկայացնում են աւելի կամ պակաս այս կամ այն տեմպերամենտը: Օրինակ՝ դերմանացւոյ համար սովորաբար ասվում է, որ աւելի ֆիզիոմորֆ ժողովուրդ են: Գաղղիացւոյ համար աւելի արիւնային: Մեր Հայկերի համար կարելի է ասել, որ մեծամասնութիւնը աւելի մեղմամաղձային և մաղձային բնաւորութիւն ունի, զուցէ՝ որովհետեւ պատմական տխուր ազդեցութեանց տակ միշտ մեր մաղձը խառնուած է եղել: Այդ պատճառաւ սաստիկ կասկածոտ ենք և ապագայի յոյսերով սակաւ ենք մխիթարվում և ոգևորվում: Բայց նոյն իսկ Հայերին մէջ կարելի է ցոյց տալ խմբեր, որ այլ պայմանների տակ ուրիշ տեմպերամենտ են սկսել ներկայացնել: Օրինակ Թիֆլիսցիք, կարելի է ասել, աւելի արիւնային են, Պոլսեցիք աւելի արիւնային և մաղձային: Այսպիսի բանակամէ տեմպերամենտի մասին ընդհանրապէս:

Այժմ իմ պարտականութիւնը գոյով քանի՜ մի հնարներ ցոյց տալու էր քերքերը զսպելու համար, կարող եմ այդ երկրորդ հարցին (տեմպերամենտի)՝ վերաբերութեամբ այսքանս միայն ասել, Վերջիշածս իւրաքանչիւր բնաւորութիւնը, իւրաքանչիւր տեմպերամենտը ունի իւր արժանաւորութիւնները և պակասութիւնները: Գուրծնակաւ կրթութեան և ընդհանրապէս դարգացած կեանքի արհեստանային է թէ՛ մարդու իւր կրքերը և իղձերը այնպէս կառավարել սովորի, որ ոչ մի տեմպերամենտը նորա մէջ միակողմանի տիրապետող չհասնէ իր անբայ, այլ բոլորը հաւասարակշիռ միացած լինին մարդոց մէջ:

Արիւնային (սաւաղ վիշիկ) տեմպերամենտ (պէտք է ունենայ մարդ սովորական կեանքի մասնը անբնական անոթութեանց, ուրախութեանց, հաճութեանց անհագնիւթեանց մէջ, մեղմամաղձային (մեղմ քօլիկ) պիտի լինի իւր կեանքի ծանր և դժուար քայլերի մէջ մաղձային (քօլիքիկ) այն հարցերի մէջ, երբ մարդ ճշմարտութեան և արդարութեան պայտապան է անհաղիսանում, աւելշային (ֆիզիզմատիկ) երբ մի անգամ զգացած օրոշածը կեանքի մէջ պիտի յամառութեամբ յառաջ տանի և իրագործ է:

Ան բնաւորութեան այս տեսակ զեղեցիկ խառնուածքն է, որը կոչվում է ճամբողջ և լիակատար բնաւորութիւնը: Մի քանի պատմաբան փիլիսոփաների կարծիքն է թէ՛ այս տեսակ կառարեալ խառնուածքը, այս արդիւնաւոր բնաւորութիւնը, կարող են աւելի շատ թուով յառաջ գալ և դարգանալ քաղաքական ազատութիւն փո-

յելող ազգերի մէջ: Մեծ ուշք պէտք է դարձնել միւս կողմից, որ ամուսնական բնական պայմաններով միջոցով կարելի է ևս ծայրայեղ և անկատար տեմպերամենտները սերնդի մէջ մասամբ բարելաւել: Գուցէ այդ է պատճառը, որ շատ անգամ, կասէք բնազդմամբ, բարկացող այդ մարդիկը առաւել համակրութիւն ևն ցոյց տալի աւելի հանդարտաբարոյ և աւելային բնաւորութեան տէր հարսնացուի: Արիւնային սանգվիւնիները, որ անհոգ բնաւորութիւն ունին—աւելի մեղանքօլիկների, որ չափազանց հոգացող են և այլն:

Գ. կրքերը կանոնաւորելու և նոցա մեղաւար պոչեցութիւնները մեղմացնելու համար բաւականին զօրաւոր միջոցն է մենք պիտի որոնենք նաև կրթութեան և մտաւոր զարգացման մէջ:

Յայտնի է թէ կրթութեան և զարգացման գործը մեծ կախումն ունի մարդու ուշադրութեան վարժութիւնից, որ կամքի հետ սերտ կապ ունի:

Ուշադրութիւնը այն հոգեկան ոյժն է, որով մենք կարողանում ենք կենտրոնացնել մեր գիտակցութիւնը մի որոշեալ մտքի, կամ առարկայի և նորա բոլոր մանրամասնութեանց վրայ, մի որոշեալ զգացումի վրայ, որով զգացումը կարող է զօրանալ մեր հոգու մէջ մինչև կրքի աստիճան. իսկ միւսները ընդհակառակը կ'անհետանան: Այլ խօսքերով—կենտրոնացնելով ուշադրութիւնը՝ օրինակ՝ մի զգացումի վրայ, դարձեցնում ենք վերջինս, իսկ ուշադրութիւն չդարձնելով՝ մենք քնացնում ենք այդ զգացումը:

Յայտնի է նոյնպէս, որ քանի մարդ շատ իրական մտաւոր պաշար է ստանում, այնքան առաւել վարժուում է նորա ուշադրութիւնը, այնքան առաւել մարդս ընդունակ է կառավարել իւր զգացումները և կրքերը:

Եւ իրաւի ուժ չէ պատահել բոլոր ուշադրութեամբ մի կարևոր գործ կամ փորձ կատարելիս մտացութեան տալ զանազան իւր մարմնի զգացումները նոյն իսկ ամենազօրաւոր զգացումը՝ քաղցը: Մի հետաքրքրական վիպասանութիւն կարդալիս ուժ չէ պատահել բոլորովին չզգալ անկանոն նստուածքից պատճառած անյարմարութիւնքը և ցաւերը, մինչև որ ոտքի կամ բազկի չափազանց թմրիլը յիշափեցրել է վերջապէս յափշտակեալ ընթերցումից՝ ուժ չէ պատահել վերջապէս քաղց չզգալ ամբողջ օր՝ այս կամ այն ընթերցումը կամ կարևոր գործը վերջացնելու համար:

Հազարաւոր փաստեր կան, որ զօրեղ ուշադրութեան տէր մարդիկ շատ անգամ թեթեւ հիւանդութեանց իսկ յաղթել են՝ իւրեանց ուշադրութիւնը նուիրելով ամենահարկաւոր գործերի: Եւ ընդհակառակը, նոքա, որ իւրեանց բոլոր ուշադրութիւնը զբաղեցնում են իւրեանց հիւանդութեան երևոյթների վրայ, օրէ ցօր սասնկացրել են հիւանդութիւնը: Եւ մի հիւանդ գիտեմ, որ բաւականին բորբոքվող մաղձային բնաւորութիւն ունենալով՝ զանազան վախերի ազդեցութեան տակ, սրտի ջղային բաբախման հիւանդութեան է ենթարկուած: Սիրտը որ քննես, նորա մեքենայութիւնը

բոլորովին անողջ է և անխափան, բայց հարկւրաւոր բժշկներէ ցոյց տալով իւր սիրտը՝ մէկից միւսից զանազան բառեր է լսել—«անեվրիզմ», «հիպերտրոֆիա» և այլն: Այդ պատճառով չափազանց անհանգիստ է, ամէն օր իւր սրտի պայթելուն սպասում է, երբ նորա սիրտը կանոնաւոր գործում է և ամենևին պայթելու տեղիք չունի: ... Այդ հիւանդը սովորել է աջ ձեռքով իւր սրտի աբսոլիւտ շօշափելու և յայտնի է թէ՛ երբ առանձին ուշադրութիւն դարձնում ենք սրտի վրայ, նա աւելի արագ, երբեմն անկանոն իսկ զարկում է: ... հիւանդս վախեցած ուղարկում է մի կամ միւս բժշկի յետևից և այս կերպ՝ անվերջ տանջում թէ՛ իւրեան և թէ՛ իւր գերդաստանին: ... Այդ պարօնի իսկական հիւանդութիւնն է ստոմաքի և աղեաց հնացած հարբուխ կերակրի անշափաւորութիւնից յառաջ եկած, այդ պատճառից է նորա սրտի փոքր ինչ գորեղ զարկելը: Ստոմաքի հարբուխը առողջացնող հանքային ջրերը մի գեղեցիկ ճանապարհորդութիւն լաւ ընկերութեան մէջ, որ ուշադրութիւնը դադարի նորանոր տպաւորութիւններով, շատ անգամ բաւական են փրկելու հիւանդին կարծեցիակ սրտի տկարութիւններէ:

Մի գաղղիացի բժշկութեան պրոֆեսոր, որ սրտի հիւանդութիւնների մասին դասախօսութիւններ էր կարդում, սովորութիւն ունէր միշտ իւր բազկերակի և սրտի զարկը շօշափել: Փոքր առ փոքր նա սկսեց նկատել իւր մէջ սրտի հիւանդութիւն, որ օրէ ցօր աւելանում էր, եկաւ փարիզ խորհրդակցելու այն ժամանակ ամենաբերեկի Տրուսօ բժշկի հետ: Տրուսօն նորա սիրտը մանրամասնօրէն քննելուց և հիւանդութիւն չգտնելուց յետոյ՝ խոստացաւ նորան շուտով առողջացնել, եթէ խօսք կը տայ այնուհետև ինքը իւր սիրտը ամիսներ չքննել: Երա՛ւդարկը չհամբել ե այն: Ի՞նչ էք կարծում—այդ վնասակար՝ շօշափելու սովորութիւն թողնելը եղաւ իսկապէս և հիւանդի բժշկութիւնը իւր կարծեցեալ սրտի հիւանդութիւնից:

Վերջապէս դուք լսած պէտք է լինիք, որ բժշկութեան հետևող ուսանողները, երբ սկսում են առաջին անգամ գրքերով ուսումնասիրել հիւանդութեանց երևոյթները, շատերը ենթարկւում են զանազան կասկածանքների իրանց առողջութեան վրայ: Մէկի սիրտն է չափազանց բարախում, միւսի լեարդը աւելի ուռած կ'երեայ, երրորդը իւր մէջ երկկամանց տկարութեան նշաններ է տեսնում, այս բոլորը անցողական բաներ են, որ կարելի է կոչել ճշմանողական երևակայական հիւանդութիւնք:

Ի՞նչ է այս բանի բացատրութիւնը: ... այն է, որ ուսանողները կարգալից սրտի կամ լեարդի հիւանդութեանց մասին՝ ուշադրութիւնը դարձնում են իւրեանց այդ գործարանների վրայ և վախի ազդեցութեան են թարկւում, որով հանդարտ մտածել և համեմատել չեն կարող, քանի որ աչքով տեսած չեն այդ հիւանդութեանց իսկական պատկերը կամ բոլոր երևոյթները: ...

Այս օրինակներից մենք կարող ենք եղրակացնել թէ՛ մարդս քանի

չափ անհաստատ, անճիշտ, խառնաշփոթ տեղեկություններ ունենալ, այն-
քան նորա ուշադրությունը առելի դիւրութեամբ կարող է կեդրոնանալ
երևակայական զգացումների վրայ: Եւ դարձեալ՝ քանի շատ մարդուս
միտքը դարդացած է գործնական ճիշտ գաղափարներով, այնքան և նորա
ուշադրութեան ոյժը առելի զօրեղ և վարժ կը լինի, անաւել սակաւ
կենթարկուի անորոշ զգացումներէ, ուրեմն և կը բերի ազդե-
ցութեան:

Այստեղ ակամայ միտք է ընկնում պատմութիւն մի կապիկ խաղաց-
նողի մասին, որ զարմանալի շուտ կարողանում էր նոր բռնուած կապիկ-
ների մէջ ջոկել, որք առելի հասկացող դուրս կը գայ. նա մի անգամ բացա-
տրեց իւր գաղտնիքը, այն կապիկը, ասաց, որ «նովոր» է իւր ուշադրու-
թիւնը մի քանի բոպէ կեդրոնացնել ցոյց տուածս առարկայի վրայ, այլ՝
անդադար հետևում է նորանոր երևոյթների (ճանճի թռչելուն, մի թեթի
ձայնի և այլն) — և որ անից բան դուրս չի գալ:

Նայենք այժմ երեխաներին, ապոյշ մարդկանց, վայրենի ցեղերին,
մենք կը տեսնենք, որ ամէն հաճոյական կամ անհաճոյ տպաւորութիւն,
նոցա մէջ առաւել շուտ կ'իբր է՝ յառաջ բերում, վախի, նախանձի և այլ
կրքերի ազդեցութեան ենթարկում, որովհետեւ նոքա չունին բաւական մեծ
պաշար մտածմանց և համեմատութեանց, ինչպէս զարգացած մարդն է,
որ սովորած լինին իւրեանց ուշադրութիւնը ծանր և նշանաւոր իրողու-
թեանց վերայ կեդրոնացնել և այդ կերպ կրքի ազդեցութիւնը պակասաց-
նելի թէ մտքի չքաւորութիւնը որքան նպաստում է կրքերի չափազանց
ներգործութեան այդ ամենից շատ երեւում է՝ օրինակ՝ հարուստ դասի կա-
նանց վրայ, որոնք մի որոշեալ տնտեսական կամ մանկավարժական և կամ
մի այլ օգտաւէտ, կեանքի համար կարևոր զբաղմունք չունենալով՝ իւ-
րեանց ուշադրութիւնը հարկաւ պիտի կեդրոնացնեն դանաղան թեթեւ զգաց-
մունքների վրայ: Հետեւիք ¹⁾ կանանց 100 ից, կարելի է ասել, 40-50-ը
իւրեանց դատարկ՝ բամբաստէր, աննպատակ և անգործ կեանքի զոհերն
են:

Այսպիսի կանայք երեխաների նման դիւրագրգիռ լինելով՝ սոցա
վրայ շատ շուտ ազդում է ամէն մի տարօրինակ և բնոյթ և ակամայ նմա-
նութեան ձգտումներ յառաջացնում:

Ահա այս պատճառներից է, որ շատ անգամ ջղային ցնցողական հի-
ւանդութիւնք կանանց մէջ է պի գե մի ի նման տարածվում են: Թողուլըր-
դական կեանքից և պատմութիւնից յայտնի են դէպքեր, երբ մեծ խումբ
կանայք ուխտ դնացած, ժամանակ մէջները՝ ընկնաւոր (հիստերիկ
հիստերոն էպիլեպտիկ) կ'ինէ պատահելու խտաւորների շատ մասը սկսել
են նոյն ցնցողական երևոյթները ներկայացնել, ինչ որ ընկնաւորը:

¹⁾ Ջղային հիւանդութիւն, չափազանց դիւրագրգիռութիւն, (ընկնաւոր
կանայք):

Այս մասին շատ հետաքրքրական պատմություններ կան, որ այժմ տեղը չէ. այսքան միայն կ'ասեմ այժմ, որ մեր օրիորդաց զպրօցներից պէտք է աշխատել հեռու պահել ցնցողական հիւանդութիւնք ունեցողներին:

Եղանից շատերը, տիկնայք և տեւորք, գուցէ ձեր մտքում ինձ առաջարկում էք հիմայ մի հարց թէ՛ կրքերի անզրեցութեան տակ զանազան ջղային հիւանդութեանց ենթարկուելը աւելի տարածուած է զարդացած կանանց մէջ քան ստորին դասերի. ուրեմն որպէս թէ՛ որ տեղ մտաւոր պաշարը շատ է, այնտեղ մենք տեսնում ենք կրքերի չափազանց տիրապետութիւնը: Բայց այստեղ մի բան չպիտի մոռանաք. բարձր դասի կըրթութիւնը, նոյն իսկ մեր երիտասարդաց շատերի կըրթութիւնը ոչ թէ ուշադրութեան ոյժը զօրեղացնելու վրայ է հիմնուած, այլ՝ միմիայն յիշողութիւնը զանազան անորոշ տեղեկութիւններով յբցնելու: Մեր բարձր դասի զաւիարները, այն ժամանակ միայն մեր մշտական ուշադրութեան առարկայ և կրքեր կառավարող ոյժ են. զառնում, երբ նոքա ամրապնդուած են մեր մէջ անձնական փորձառութեամբ, երբ նոքա զանազան են մեր երկրորդ մարդկային ՆՍՐ՝ հպատակեցնելով սորան մեր սկզբնական զգացմանց անզրեցութեան տակ եղած կենդանական ՆՍՐ:

Մեր հարուստ դասի կըրթալ կանայք և շատ երիտասարդներ ոտանայելով նորանոր գաղափարներ միշտ պատրաստի, առանց սեփական աշխատութեան և փորձերի, առանց իւրեանց ուշադրութիւնը լիակատար գրաւող գործունէութեան, կեանքի մէջ ոչինչ ինքնուրոյն չեն կատարում, բացի նոր գաղափարներ, նոցա հետ նորանոր զգացումներ փոփոխակի՝ առանց մի որոշ և հաստատ նպատակի անխտիր ընդունելը, այդպէս կըրթալների վերջն այն է լինում, որ նոցա ուշադրութիւնը միշտ զբաղուած է իւրեանց անհամար բայց անորոշ զգացումներով. որովհետեւ յիշողութեամբ՝ առանց բազմակողմանի փորձերի ստացած գրքերի գաղափարները շուտով անհետանում են, իսկական մտաւոր պաշար չզարձած, մնում են միայն անորոշ զգացումները...

Ընդհակառակը վեր առնենք օրինաւոր կերպով զարդացող մարդը, մենք կը տեսնենք, որ նա քանի շատ փորձվում է, քանի շատ աշխատութիւնք է կատարում՝ զիտութեան, արհեստների, գործնական պարապմանց ասպարիզում, — այնքան աւելի նորա ուշադրութիւնը զօրեղ է. սաստիկ կըրքերի յուզմունքը նա կարող է մոռացութեան տալ՝ իւր ուշադրութիւնը անդադար զբաղեցնելով հետաքրքրական արհեստների կամ զիտութեանց մանրամասնութիւններով:

Ուրեմն՝ կըրթութեան գործի մէջ՝ փորձառական, գործնական պարապմունքներով մարդու ուշադրութեան ոյժը զօրեղացնելով՝ մենք պիտի պատրաստենք մի սերունդ, որ աւելի լաւ քան զմեզ պիտի կարողանայ կառավարել իւր կրքերը, և եթէ յուզուի՝ աւելի բարձր կըրթութիւնով յուզուի, քան թէ մեր շատերի գործունէութեան սովորական շարժառիթ-

ներն են — չափազանց անձնատիրութիւն, փառասիրութիւն, նախանձ, անհեթեթ բարկութիւն և այլն:

Մի երկու թեթև գործնական օրինակներով հաստատեմ վերը բերածս ընդհանուր մտքերը:

Ճշմարիտ և կանոնաւոր կրթութիւնով մենք կարող ենք՝ օրինակ՝ բոլորովին ազատել մեր երեխաներին այն աւելորդ երկիրդի կրքերից, որք տիրապետում են մեր հասարակութեան մէջ, ինչպէս և ժողովրդի մէջ: Մենք տեսնւոյն նախընթացում թէ՛ օրինակ՝ մկից զգուշ և վախեալը ինչպիսի պարսափելի վտանգների է ենթարկում մարդու: Եթէ մենք լուսաւորեալ ծնողներս, այդ բանը իմանալով, աշխատենք մեր մանուկներին կարողացնել կամ պատմել մկն երիկեանքը, նոցա գործունէութիւնը, եթէ մկնադարանները մէջ բռնուած մուկը պահենք իբրև օգտակար զուարճալիք մեր երեխայոց համար, ինչպէս վանդակների մէջ պահում ենք թռչնիկներին. եթէ թոյլ տանք մեր մանուկներին վանդակի պատերից կերակրել գեղեցիկ մկանը, գովենք սորա գեղեցիկ և չարժուն աչերն ու մոռնալը սորա փաշտուն մորթը և այլն — ինչ էք կարծում, այնուհետև մեր երեխայք մուկ տեսնելիս պիտի հանդիպին այն երկրւղին ու սարսափին, ինչ որ պատահում է այժմ ամէն օր մեր խեղճ կեանքի մէջ:

Եթէ նոյնը կատարենք գորտի, անմուս օձերի, դանաղան զգուշի համարուած միջատների հետ — միթէ միևնոյն բարի հետեւանքները չենք ստանալ:

Ահա նկատում եմ, որ այդ կենդանիների անունները միայն լսելիս՝ ձեզանից շատերի մարմինը սարսուռ է ընկնում: ... ուր մնայ թէ՛ դուք ձեր որդւոց ապագայ դժբաղդութեանց յառաջն առնելու համար այդ կենդանեաց մասին ճիշդ տեղեկութիւններ ստանաք, նոցա բռնել տաք և ձեր պարտիզում նոցա սովորական կեանքի պայմաններ ստեղծելով՝ ձեր որդւոց ընտելացնէք այդ կենդանիների կեանքին, սենեակների մէջ ջրային կենդանիների ակվարիումն եր պահէք ¹⁾ զանազան միջատների, բոյսերի և այլն հաւաքածոներ պատրաստէք բնութեան գրկից, այդ կերպ՝ և ձեզ համար հազարաւոր օգտաւէտ դրամուք պիտի ունենայիք և ձեր որդւոց իրաւի գործնականապէս պիտի շարգացնէիք, որ չլինի թէ նոքա մի անմուս մուկ, օձ, գորտ տեսնելիս լեղա պատառ լինին ...: Եթէ դիտենայիք թէ՛ այդ մեր ընտանեկան մանր նախապաշարումները ինչ ինչ զանազան խոչընդոտներ են դառնում երբ մեր որդիքը յետոյ ցանկանում են բնութիւնն ուսումնասիրելու իբրև բնագէտներ, բոխիկներ և այլն —

1) Եւրոպական կրթուած տների ամենայարդի զարդերիցն են և այսպիսի ակվարիումներ. Ապակիէ մեծ արկղների մէջ զլլիկով և խմկայ քարերով, աւազով լցուած, ջրային բոյսերով շարդարած, պահւում են ջրի մէջ զանազան ձկներ. երբեմն առանձին լեղեղեղներ, կրիաներ և այլն — այս է ակվարիումը:

այն ժամանակ իմ ասածներին նշանակութիւնը եւ անուել լաւ կը գնահատէիք: Դժն զս... մեղացի լողիս դռնաբաց ապ... գրական վրայ

Ուրիշ օրինակ, դերից կամ սատանաներից վախենալ եւ երկիւղ կրելը անհամար դժբաղդութեանց եւ պատահարների տեղիք է տալի մեր խեղճ ժողովրդի մէջ: Երբ մայրերդ սատանայի գոյութեան հաւատալով մութ տեղ անցկենալիս սարսափիք, միթէ միւսնոյնը չի պատահիլ ձեր որդւոյը: Այնինչ՝ եթէ սատանայի գոյութիւնը մեկնուի ուսումնարանների եւ եկեղեցիների մէջ այնպէս, ինչպէս եւ մեր մի քանի սուրբ հարք մեկնեւին, այն է՝ իբրեւ բարւոյն հակառակ մի գաղափարի, որ միմիայն մարդուս իւր մտքի մէջն է եւ ոչ թէ առանձին մարմնացեալ մի էակ, որ մեզ իբր թէ ամեն մութ տեղ հաւածում է եւ այլն: — այն ժամանակ մեր ապագայ սերունդը կ'ազատուի հաղարաւոր անակնուկի վտանգներից: Որքան օրինակներ կան թէ՛ անոտիւնահաւատ մարդիկ մութ ժամանակ գերեզմանոցների մօտից անցկենալիս երիւկայական սատանաների կամ ուրուականների ձայներ լսելով՝ ահից մեռել են. . . .

Հերիք է այդ, բերենք այժմ այլ տեսակ մասնաւոր օրինակ թէ՛ զարգացման բարձր աստիճանը մարդուս որքան ընդունակ է անում իւր կրքերը զսպելու:

Սովորաւէս իմաստունի մասին պատմում են թէ՛ մի օր իւր ծառայի վրայ չափազանց բարկացած՝ քիչ էր մնացել որ նորան խփէր (զարկէր). բայց ձեռքերը վայր իջեցնելով դռուաց փիլիսոփան. «Եթէ բարկացած չլինէի, անշուշտ քեզ պիտի ծեծէի վատութեանդ համար»:

Տէսէք, բարկութեան կրքի հետ նոյն բոլորին փիլիսոփայի ուշադրութեան նիւթ դառաւ այն միտքը թէ՛ բարկութեան ժամանակ մարդս անարդար կարող է լինել, այս հակադիր գաղափարը զրսպեց նորա զգացմունքը եւ նորա կրքի ցասումն իսկոյն իջեցուց:

Ել աւելորդ եմ համարում յիշել օրինակներ թէ՛ մեր ազգի եւ թէ՛ այլ զանազան ազգերի մեծ մարդոց կեանքից թէ՛ ինչպիսի անձնական զրկողութիւններ եւ հոգեկան տանջանքեր, զարհուրելի զրպարտութիւնք եւ անարդարութիւնք ընդունակ են եղել համբերութեամբ (իւրեանց բարկութիւնը զսպելով) տանել, շատ անգամ նոյն այն անձինքներից, որոնց բարեւաւորութեան համար աշխատել են, եւ զարձեալ առանց վհատութեան հաստատ են մնացել իւրեանց առաջնայ սիրոյն դէպի իւրեանց դործը, դէպի իւրեանց ապերախտ, տգէտ ժողովուրդը: . . . .

Այսպիսի երկայնամտութեան մեծ ընդունակութիւնը եթէ մի կողմից ձեռք է բերվում զարգացման բարձր աստիճանով, միւս կողմից դորա համար սակաւ նշանակութիւն չունի մարդուս մանկական հասակի բարոյական կրթութիւնը:

Բարոյական կրթութեան մանրամասնութեանց վրայ այստեղ խօսելը ինձ շատ հեռուն կաշող է տանել, այսքանս կ'ասեմ միայն, թէ բարոյական կրթութիւնը հիմնվում է միանգամայն այն զգացման վրայ, որ մտաւոր զար-

Անհատական տարածություն
: Գիտության փոխանակումը
Գիտության փոխանակումը
Գիտության փոխանակումը

Անհատական տարածություն
: Գիտության փոխանակումը
Գիտության փոխանակումը
Գիտության փոխանակումը

Ծ Ե Ր Ո Ւ Կ Վ Ա Ն Ե Ց Ի

ԱՐԴԱՐԱՆ — ՈՍՏԱՐ

Ո՞ր մեղքիս համար, Տէր, տուիր ինձ կեանք,
Մե՞թէ կեանքն էր մեզ անվերջ չարչարանք.....
Վաթսուն վեց տարի աշխարհքս կեցայ,
Օրին մէկ օրը խունդում չի տեսայ.....

Ա՛խ, ելլիմ թէզով ունայն աշխարհէն,
Որ իս բան չէրեւ զատ 'ի տանջանքէն,
Ո՛ւր ալ աչք դարձնուս՝ շեւան ու լաց է,
Դժբախտի դռներ դիմացը բաց է:

Հօրըս Օսմանլին քաշեց կախաղան,
Չունքի քիչ էկաւ խարաճի փարան.
Փաշան տեսաւ մօրս ու 'ի սէր հարաւ,
Սաստ ու պասթօնով հարէմը տարաւ:

Երբ տարիքս առի ու ընկեր գըտայ,
Մէկ որդու, երկու աղջկայ տէր եղայ,
Որդուս մեռուցին անգութ ֆիւրդերը,
Աղջկանցս փախուցին անսիրտ ֆիւրքերը:

Ընկերըս դարդին դարման չի գըտաւ,
Արուն արցունքով սև հողը մըտաւ.
Մընացի մենակ՝ զինչ մօրիկի ծառ,
Խանձած ու չորցած զինչ կայծակահար:

Օրըս մաշուեցաւ խիստ տառապանքէ,
 Ձեռքըս թուլացաւ անխոնջ վաստակէ:
 Կէնձ՝ օրէս մինչ այժմ՝ ժիր աշխատեցայ,
 Ու կուշտ-փոր հացի երես չի տեսայ:

Աւ ի՞նչ իւմէտ կայ այս փուչ աշխարհէն
 Որ հէչ բան չունի՝ զատ ՚ի տանջանքէն:
 Ասաց Տերունին ու ընկաւ Աւանը՝
 Ջրի մէջ գրաւ իր գերեզմանը:

ԳԱՄԱՌ—ՔԱԹԻՊԱ

Գրեմք ձեռք զվրայ զձեռք Գրեմք օգնութիւն զձեռք
 ... Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք
 Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք
 .... Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք

Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք
 Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք
 Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք
 Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք

Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք
 Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք
 Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք
 Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք

Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք
 Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք
 Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք
 Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք

Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք
 Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք
 Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք
 Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք Գրեմք

ԱՆԳԼԻԱՅՈՑ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ ԱՖՂԱՆԻՍՏԱՆՈՒՄ

Լորդ Սալեսբուրի 1875 թուի յունվարի 22-ին մի վճիռ կայացրեց, այն է՝ եթէ ոչ նոյն իսկ Կաթուղում գտնէ Աֆղանիստանի ղլխաւոր քաղաքներից մէկում անղլիական դեսպան կարգելու հարցը դարձնել անհրաժեշտ պայման (sine qua non) խաղաղութեան և մեր բարեկամական յարաբերութիւնների դէպի այդ երկրի իշխանը: Այս վճիռն եղաւ իսկապէս, ինչպէս յայտնի է, Աֆղանստանի դէմ մղած երկրորդ պատերազմի սկզբնապատճառը:

Այս որոշման ամենայն եռանդով ընդդիմացաւ Լորդ Նորթ-րրուկ, որին այս հարցի մէջ միահամուռ պաշտպան հանդիսացաւ Նդկաստանի խորհրդականաց ժողովը: Այն պատճառները, որոնք դատապարտում էին այդ նախագիծը, բացատրուած էին շատ խոհեմ հեռագիրների մէջ, համոզելով գտնեալ յետաձգել գործը: Լոնդոնի կաբինէտը հաստատ մնաց իւր վճռի վրայ, որ կայացած էր ուռւս—տաճկական պատերազմից առաջ, նախ քան ուռւսաց միջամտութիւնը Աֆղանիստանի գործերում տոկուն և որոշ կերպարանք ստանար: Լորդ Նորթբրուկը հրաժարական տուեց իւր փոխարքայական պաշտօնից և նորա տեղը անցաւ Լորդ Լիտտօն, որ ճանապարհը ընկաւ առանց նախապատրաստ զաղափար անգամ ունենալու հիւսիսարեւմտեան սահմանի խառնաշփոթ քաղաքականութեան վերայ, բայց ոտքից մինչև զլուխ նախարարութեան որոշումներով զինուած:

Բանագնացութիւնները սկսուեցան էմիրի մի գործակատարի հետ և մեծ զիջումներ առաջարկուեցան նորան. բայց որովհետև այդ զիջումների հետ միասին իբրև յառաջընթաց պայման առաջարկած էր Անղլիացի ներկայացուցիչներ ընդունել երկրում, այնպիսի պայման,

որ էմիրը վճռած էր չընդունել, ուստի գործը մնաց առանց հետևանքի:

Աֆղանցի գործակատարը մեռաւ Պէշաւերում: Բանագնացու թիւնները չշարունակուեցան և կասկած յայտնուեցաւ, թէ Շիր-Ալին այդ միջոցին դաշնակցում է ուսաց հետ այնպիսի պայմաններով, որոնք մեզ հետ ունեցած պայմանների պարունակութեանը հակասում էին: Բայց այս բանի արագացոյց չկայ. աւելի հաւանական է, որ Շիր-Ալին նախանձում էր երկու մեծ տէրութեանց, որք պատրաստվում էին սպառնալ նորա սահմաններին և երկիւղ էր կրում որ անկարող կը լինի ազատել իւր երկիրը մէկի կամ միւսի յարձակումից: Բայց արդէն այդ չէզոք դիրքը բռնելու համար նա պիտի ներգործէր հակառակ իւր դէպի Մեծն-Բրիտանիան ունեցած պարտաւորութեանց և հակառակ այն բանագնացութիւնների, որ ունեցած էր Կաբուլի անդլիական գործավարի հետ:

Երկու կողմից ևս սա մի տեսակ յայտնի և չարագուշակ զանցառութիւն էր 1855 թուականի մարտի 30-ին սիր Զոն-Լավրանսի և Դոստ-Մոհամետ-Խանի ձեռքով ստորագրուած դաշնագրի հիմնական պայմաններին, դաշնագիր, որի գորութեամբ մի կողմից աֆղանցի իշխանը յանձն էր առնում «լինել Հնդկաստանի յարգելի ընկերութեան բարեկամների բարեկամը և թշնամիների թշնամին», միւս կողմից Անգլիան խոստանում էր յարգել նորին բարձրութեան ստորադրուած Աֆղանիստանի երկիրները, և երբէք նորա ներքին գործերում չխառնուել: Աֆղանցիների աչքում այդ չմիջամտելու խոստումը նշանակում էր, որ տէրութեան մէջ իբրեւ Անգլիայի դեսպան կընդունվէին միայն ասիական ծագման մարդիկ: Լորդ Մայեօն վերահաստատեց Էմիրին տուած այդ խոստումը 1869 թ. Ումբելայում, սպառնալով նորան, որ ոչ մի Եւրոպացի սպայ չի զրուի իբրեւ դեսպան նորա քաղաքներում:

Եթէ համեմատենք այդ փաստերը, որք ժամանակակից էին 1857 թուականի Լորդ Կանինգի քաղաքականութեանը և բանագնացութեանց, մենք կը տեսնենք, որ այդ միևնոյն թուականի փետրուարի 6-ին երբ Անգլիան պատերազմում էր Պարսից դէմ, մի դաշնկապուեցաւ Դոստ Մոհամետի հետ պատերազմի ամբողջ տևողութեան համար:

Դոստը խոստացաւ պատերազմի դաշտն ուղարկել 18,000 մարդ:

և Անգլիան համաձայնեցաւ վճարել նորան ամսական՝ ռուպիների մի լաք (250,000 Ֆրանկ)։

Անգլիացի սպայներ պիտի նշանակուէին Վաբուլում, Կանդահարում, Բալխում և ուրիշ տեղեր, զրամական օժանդակութեան գործադրութեան վերայ հսկելու, և նոյա պաշտօնը պիտի վերջանար այն ժամանակ, երբ կը դադարէր զրամական օժանդակութիւնը։ Լորդ Կաննինգը արտայայտել է իւր հեռագիրների մէջ այս վճռական կարծիքը՝ «Թէ Անգլիայի և Աֆղանիստանի յարաբերութիւնները այս ձևը պէտք է ունենան և երբէք զրամական օժանդակութեան, զէնքի և խորհուրդների սահմանից չպիտի դուրս գան»։ Նա պնդում էր, որ անգլիական զօրքի կողմից ամենամեծ անխոհեմութիւն կը լինէր անցնել Աֆղանիստանի սահմանները պարսիկ զօրքը Հերատից հալածելու համար, որովհետեւ սորա անխուսափելի հետեանքը կը լինէր թշնամանալ նոյն իսկ Աֆղանների հետ և կը բորբոքէր այն նախանձը և ատելութիւնը, որ կրում է այդ ազգի մեծ և պատերազմող մասը դէպի օտարականները։ Նա աւելացնում էր այս նշանաւոր և մարզաբեական խօսքերը, մի կամ երկու եւրոպացի պաշտօնեաների ներկայութիւնը Վաբուլի մէջ, Էմիրի մօտ, անշուշտ ժողովրդի հոգւոյ մէջ կասկածներ պիտի յարուցանէր, թէ ինքը Էմիրը վաճառուած է թշնամուն։ Կաբուլը Աֆղանների պատերազմական զգացմանց օրօրոցն է։ Բայց այդ զգացմունքը միմիայն Կաբուլի մէջ չէ մնում. Լորդ Էլլինբերուքից սկսած Հնդկաստանի կառավարութեան մշտական նպատակը և քաղաքականութիւնը եղել է ջնջել այն դառն յիշատակները, որ թողել էր առաջին Աֆղանեան պատերազմը և անուանել տալ այն կասկածները, որ երբէք դադարած չեն Աֆղանների մտքերի մէջ զեզերելուց։ Այս հաշտեցուցիչ քաղաքականութիւնը, որին հետևում էին Լորդ Դալհուզի, Լորդ Կաննինգ, Լորդ Լաւլանս, Լորդ Մայիօ և Լորդ Նորթբրուկ, գրեթէ յաջողուելու վերայ էր, երբ դժբաղդաբար, Լորդ Սալիսբուրիի և Լորդ Լիտտոնի ցոյց տուած խօսքի և բռնած ընթացքի կատարեալ փոփոխութիւնը մի րոպէում խորտակեց երեսուն տարուայ վաստակը։ Թէպէտև կառավարութիւնը Լորդերի ժողովում ուրացաւ այն միտքը թէ տէրութեան Աֆղանիստանի վերաբերմամբ բռնած քաղաքականութիւնը փոխուած է, սակայն իսկապէս նա բոլորովին կործանուած էր։

Պարզապէս ապացուցած է, որ մինչև այն ժամանակը, երբ Լորդ Նորթբրուկ թողեց Հնդկաստանը, այն է 1876 թուականի ամս-

րիլ ամսին, Հնդկաստանի կառավարութիւնը ամենեւին իրաւունք չուներ ենթադրել կամ հաւատալ, թէ կաբուլում ռուսական խարդախութիւններ անդի ունէին զենեւալ կառավարանի կամ ուրիշների ձեռքով լարած: Եւրո Սալիսբիւրին և լորդ Դէրբին իսրեանց ռուսական կառավարութեան հետ ունեցած թղթակցութեան մէջ (1876-ի մայիսի մինչև նոյեմբերը) ամենեւին ակնարկութիւն չեն անում այս առթիւ:

1876 թուականի մայիսին պ. Դիզոյէլին ամբողջ պարլամենտի մէջ ասաց, թէ նա չէ կարող ըմբռնել — ինչու Ռուսաստանը չպիտի նուաճէր Թաթարստանը այնպէս, ինչպէս անգլիացիք նուաճեցին Հնդկաստանը, — մի հաստատութիւն, որ Պետերբուրգում մեծ հաճութեամբ ընդունուեցաւ, թէպէտ և պրոֆէսոր Մարտէնսը պաշտպանում է այժմ այն կարծիքը, թէ այդ առաջարկութիւնը ռուսների աչքին թող փչելու համար էր արած, և թէ անգլիական կառավարութիւնը մտածում էր արդէն Աֆղանիստանը նուաճել: Անհրաժեշտ պէտք է յիշել այդ թուականները, որովհետև Գալաթիների ընթացքին վերաբերուած են այնպիսի զործեր, որոնք իսկապէս յետագայ ժամանակի են պատկանում: 1875-ին էր, որ լորդ Սալիսբիւրին պահանջեց ղեկավարներ նշանակել և միայն 1876 թուականի վերջին ամիսներում էր, որ վճռական որոշումներ արուեցան: Բետտահը ձեռք բերուեցաւ Բէլուճիստանի էմիրի հետ ունեցած մի պայմանագրի զօրութեամբ, բազմաթիւ զօրք և պաշարեղէն ղիլուեցան Ռաւոլ — Պինդէում, կարծես թէ Կենտրոնական Ասիայում պատերազմ պիտի սկսէր, մտածեցին կամուրջ ձգել Ինդուսի վերայ, Ատտօքում պատերազմի համբաւը աւելի և աւելի տարածուեցաւ: Ինչ էլ լինէր նպատակ այդ պատրաստութեանց, որոնք այնքան հակառակ էին պ. Դիզոյէլիի դարնսն ասած խօսքերին, և լորդ Սալիսբիւրիի Կոստանդնուպոլսի վեհաժողովից աւելի ուշ, ղեկտեմբեր ամսին, դէպի զենեւալ խղճալիեվը բռնած ընթացքին, յայտնի է, որ այդ շարժումները երկիւղ գարթեցրին Շիր-Ալիի մէջ և նա եզրափակեց, որ փոխարքան մտածում է յարձակուել նորա թագաւորութեան վերայ:

Արդարև, այդ ժամանակից սկսած հորիզոնը սկսեց մթնել Բաթօրի վերայ և ռուսաց ու անգլիացոց այս երկրներում ունեցած հակառակորդութեան հետեանքները զգացուեցան նոյն իսկ Ասիայի հեռաւոր սահմաններում: 1876 թուականի սեպտեմբեր ամսին, լորդ

Լիտտոն աղմուկ հանեց, և գրեց թէ՛ կաբուլում երկու ռուս զոր-
 ծակատարներ կան հակառակ երկու տէրութեանց մէջ՝ ընդունուած
 պայմաններէ: Ս. Պետերբուրգի անգլիական պեսպանը ահապստեան
 ցոյցեր յայտնեց. իշխան Գորչակովը, պ. դը Գիրս և զենեալ
 կառուցման խտու. խզեցին ամեն ուրիշ յարաբերութիւն էմիրի
 հետ, բացի լոկ քաղաքավարական յարաբերութիւնից, բայց մերժե-
 ցին վերջ տալ դորանց: Ոչինչ չէ ապացուցանում, թէ Շիր-Ալին
 զենեալ կառուցման տաշարութեանց պատասխանել է 1877
 թուականի մարտ ամսից առաջ (եթէ իսկապէս պատասխանել է),
 երբ բանադնացութիւններն Պէշավիւրում ընդհատուեցան. բայց 1878
 թուի գարնանը, երբ պատերազմի անհրաժեշտութիւնը ակնբերեալ
 ձաւ և երբ անգլիական նաւատորմը մտաւ Գարդանէլ, ռուսները
 պատրաստուեցան 15,000 մարդ, երեք զօրագնդի բաժանած, անցկաց-
 նել Աքսուս գետը, ընդ նմին և մի զօրաբաժին 4,000 մարդուց բաղ-
 կացած, որք նշանակուած էին մնալ Մերվում և Աքքալների երկ-
 րում: Այս զինուորական շարժողութիւնները տեղի ունէին ուղիղ այն
 ժամանակ, երբ ստորագրուած էր Բերլինի դաշնագիրը. այնուհետեւ պ.
 դը Գիրս պնդեց, թէ ամեն անսակ շարժողութիւն դադարեցրած է
 և թէ քաղաքական և զինուորական տնօրինութիւնը յետաձգուած են:

Ռուս պատգամաւորը Բերլինի դաշնագրի ստորագրուելուց յա-
 ռաջ էր ուղևորուած դէպի Կաբուլ, բայց աւելի ուշ հասաւ տեղը:
 Այնու ամենայնիւ ռուսական կառավարութիւնը յետ չկանչեց Կա-
 բուլ ուղարկած պատգամաւորին, և այդ ժամանակները էմիրը արդէն
 բացարձակապէս հեռացած էր անգլիական շահերից և գտնվում
 էր ռուսաց ազդեցութեան ներքոյ. այս էր ահա Անգլիայի
 բռնած երկդիմի քաղաքականութեան գլխաւոր արդասիքը: Հաւանա-
 կան է, որ էմիրը իւր ներքին թշնամիների դէմ Անգլիայից օգնու-
 թիւն ստանալու յոյսից խաբուած վճռել էր պատերազմի դէպ-
 քում դաշնակցել Ռուսաստանի հետ, և թէպէտ Բերլինի դաշնագրի
 որոշումները հեռացրին այդ վտանգը, սակայն և այնպէս Շիր-Ալի
 անխոհեմ ընթացքի հետեանքները սաստիկ ծանրացան նորա վերայ,
 որովհետեւ նա թշնամացել էր մի տէրութեան հետ, առանց միւսի
 պաշտպանութիւնը ձեռք բերելու:

Մի վերջնագիր ուղարկուեցաւ լորդ Լիտտոնի կողմից, որին ան-
 միջապէս թշնամութիւնք հետեցին: Նոյն իսկ այն ժարդիկ, որ ա-
 մենից հակառակ էին փոխարքայի և անգլիական կառավարութեան

բռնած ընթացքին, երբէք չէին ենթադրում կամ պնդում, թէ անգլիական զօրքերի յառաջ խաղալը Աֆղանիստանում կարող էր զինուորական մեծամեծ գիմադրութեանց հանդիպել արդարեւ Աֆղանների դիմադրութիւնը սպառնալից էլ նուազ էր: Նոքա ոչ մի տեղ չաշխատեցին պաշտպանել իւրեանց երկիրը: Այն դժուարութիւնները, որոնց դէմ պէտք է մաքառէր անգլիական զօրքը յաղթելու համար, գլխաւորապէս հողորդակցութեան դժուարութիւններն էին, սոքա աննշան չէին, որովհետեւ ուղտերը հազարներով էին սատակում սարերի անցքերում, որոնց համար բնութիւնը չէ ստեղծել նոցա:

Այդ դժուարութիւնների վերայ աւելացնելու է և այն վտանգը, որին ենթարկում են վայրենի և պատերազմասէր լեռնականների ցեղերը, որոնք միշտ և հանապազ բռնած են ունեցել այդ անցքերը և շարունակ սպառնում են զօրքի և նոքա պաշարեղէնի շարժմանց ճանապարհներին, մի և նոյն է թէ սոքա Սֆղանիստանի սարերի արեւմտեցիկ թէ արեւելեցիկ դալու լինին: Սոքա էին խսկապէս անմիջապէս յաղթելու միակ արդելքները, և այժմ էլ պակաս չին սոքա: Այլ և Անգլիան կարողացաւ իւրեան հաշիւ տալ այն ծայրայեղ դժուարութեանց և ահագին ծախսերի մասին, որ պատճառում են բազմաթիւ զօրքեր և նրանց համար պաշար մանածելը այդ կիրճերի միջով, և կարողացաւ հասկանալ, որ թէպէտ այդ վայրենի ցեղերին կարելի էր ժամանակաւորապէս պատժել կամ կաշառել, սակայն անկարելի էր նոցա բնաջինջ անել կամ նուաճել և թէ անյաջող դէպքում նոքա կարող են միշտ ոպառնալ հողորդակցութեան ճանապարհներին: Կապիտան Ռէքստօնի սպանումից յետոյ, որ տեղի ունեցաւ 1867 թուականին Աֆրիգացեոց դէմ եղած պատերազմում, առաջարկուեցաւ յարձակուել այդ երկրի վերայ և պատժել յանցաւորներին: Գեներալ Վիլքէ և գնդապետ Ռէնէ Տէյլօր կարծում էին այն ժամանակ, թէ 20,000 մարդ հարկաւոր էր այդ նախագիծը իրագործելու համար: Նոյնը պատահեցաւ և Կոհատի անցքի Աֆրիգանների հետ: սիր Շաւլ Նէպիր յարձակուեցաւ նոցա վերայ և անյաջող հետևանք ունեցաւ: Այդ ժամանակից ի վեր նոցա պաշարեցին, ստիպեցին հարկ տալ, քաջութեամբ յաղթեցին, բայց անկարելի եղաւ նոցա իւրեանց պարտաւորութիւնները ճանաչել տալ:

Այս փաստերը մեզ ցոյց են տալիս, ասում էր սիր Ջօն Լավրանս թէ սոքան կրքազմանային մեր դժուարութիւնները, եթէ

աւելի ընդարձակէինք մեր սահմանները: Եւ յաւելացնում էր, «Եւ
չեմ կարծում չափազանցութեան անել, ակնկալով, որ գոցէ հար-
կաւոր լինէր այս նախագահութեան ամբողջ զօրքը: Թէ Անգլիացի և
թէ քնիկ, նուաճելով և պահպանելու Փէնջապի սահմաններում գե-
տեղուած լեռնական ցեղերը և թէ այդ իսկապէս յաջողէր էլ մեզ,
Ռենք ձեռք կը ձգէինք միայն հազարաւոր խռովայող և օրինազանց
հպատակներ, առաջին յաջող դէպքում աստիճանաբար պարսպա-
նէթ սահմանները այժմ իսկ անապահով և անպաշտպան են, հա-
րիւր անգամ աւելի վատ կը լինէին, եթէ ընդարձակելու գաղափա-
րին հետեւէինք»: Զմե վերայս այս զոյժ ձմեռային գնդատամուտային
միջոցով թէպէտ այս դիտողութիւնները երկրորդական համարուեցան,
սակայն նոյա նշանակութիւնը պարզապէս անպարզուցիւմ է, այն իրո-
ղութեամբ, որ թէ և Կուրումի ձորը և Սուսարգարդանի անցքը նուա-
ճելուց յետոյ անգլիական զօրքը միմիայն 50 միլիոն ունէր մինչև Կա-
բուլ հասնելու, սակայն յայտնի է, որ երբ անպատճառ հարկ եղաւ
անգլիական զեսպանի մահաւան վրէժը առնելու համար անցնել այդ
անցքերը, չորս հաբաթ տեւեց մինչև որ յաւաքապահ զօրապետը
կարողացաւ մօտենալ քաղաքին և այդ ժամանակամիջոցում լեռնա-
կանները յարձակվում էին կարավանների վերայ: Տարուայ այս միջո-
ցին, եթէ ձիւնը վաղօրօք սկսում է գալ, Սուսարգարդանի անցքը,
որ բաւականին բարձրադիր է, շուտով խափանվում է: Նա յիրաւի
անանցանելի պիտի լինի ձմեռը: Տարուայ ամեն եղանակներում անգ-
լիական գնդերի պատերազմական դործողութեանց ամենաձեռնառու աս-
պարէզները են Սայբերի ձորը, կամ հարաւային կողմերը գնալով,
Ղազնիի և Կանդամարի վերայ: Բայց նոյն իսկ այս կողմերում ձմե-
ռը չափազանց խիստ է, շաւիղները և անցքերը ծածկած են ձնով և
կլիման շնդկաստանի դաշտերի բնիկների համար անողորմ է, եթէ
չասենք կոթսուսներ: Եւ այս ժամանակ զոյժ մի քանի մասն է
այս Լօրդ Լալանսի, լօրդ Նորթբրուկի և լօրդ Սէնդհորստի ա-
ռաջ բերած պատճառները: Այնպիսապէս զինուորական գործողութեանց
նորոգուելու դէմ չէին հիմնուած ուրեմն ջոկ այդ ձեռնար-
կութեան անմիջական գիտարութեանց վերայ: որովհետև զինեւալ
Պոլլոքի և գեներալ Նօլտի պատերազմը 1842 թուականի աշնանը
ցոյց տուեց, որ անգլիական զօրքը կարող էր հեշտութեամբ առաջ
խաղալ մայրաքաղաքի վերայ և տիրել նորան: Եւ այսպէս զոյժ
Սիր Հենրի Ռօշնօնը հաւատացնում է, որ լաւ կ'ազմակեր-

որ անգլիական զեսպանատան վերայ յարձակուելու կերպարանքն առաւ: Ինչ և լինէր Եակոբ Խանի վարմունքը, այնու ամենայնիւ անհերքելի է, որ նա չունեցաւ քաջութիւն և պառականութիւն պաշտպան հանդիսանալու մի օտար տէրութեան ներկայացուցչին, որ այդ ժամանակ հիւր էր նորա սեփական պալատում: Բայց ստոյգ է արդեօք թէ Կալանկարին է արած այն սխալը, որին նա զոհ գնաց:

Ոչինչ չէ ապացուցանում, թէ նա կուսակից էր այն քաղաքականութեան, որին ստիպուած էր հետեւիլ և մենք հիմաւոր փաստեր ունինք կարծելու, թէ նա զգում էր իւր դրութեան վտանգները և պայմանագրի անգորութիւնը: Եւ յիրաւի պարզ էր որ նոյն իսկ Եակոբ Խանին պաշտպանելու համար զործ դրած միջոցները, անգլիական սպայների ներկայութեամբ, օգնութեամբ և խորհրդով, կարող էր ոչնչացնել աֆղանական ազգի ամենանախադուր մասի աչքում էմիրի հեղինակութիւնը:

Էմիրը ուղիղ նոյն դրութեան մէջ էր, որի մէջ գտանվում էր Շահ - Սօօշա 1839 թուին, երբ անգլո-հնդկական զորաբաժնի ներկայութիւնը չկարողացաւ նորան պաշտպանել: Անկասկած զեսպանութեան գէժ արած նախատինքը, և Անգլիայի ներկայացուցչի ու նորա բնկերների սպանութիւնը ստիպեցին անգլիական կառավարութեանը խիստ միջոցներ զործ գնել այդ տեսակ չարագործութիւն պատժելու համար. բայց որին պատժել: Չէ երևում թէ Էմիրը մասնակից եղած լինի այդ աղմկին և ոչ էլ Կաբուլի մոլեռանդ բնակիչների մասնակցութիւնն է երևում: Եթէ դա միմիայն շերատի դժբախտի զործն էր, որ աղմկուից կերպով իւր վարձն էր պահանջում (կամ դուցէ մի ուրիշ ազդեցութեան ներքոյ էր զտնվում)՝ հաւանական է, որ անգլիական զնդերի Կաբուլ հասնելուց շատ առաջ, իսկական յանցաւորները, որոնց ոչ ոք այլ ևս չէ կարողանում ճանաչել, կարող էին փախչել:

Առաջին մտածմունքը, որ այս ցաւալի պատմութիւնը ներշնչում է մեզ, այն անխոհեմութիւնն է, որ զործումն և այն կորուստաբեր հետևանքները, որք յառաջանում են անգլիացի սպայներ այնպիսի տեղեր և շանակելով, ուր նոցա անկարելի է պաշտպանել, այնպիսի բարբարոս ցեղերի մէջ որոնք երբէք չեն սովորել յարգել դեսպանի աւանդութեամբ սրբագործուած բնաւորութիւնը, և այնքան հեռի մեր սահմաններից, որ մօտակայքում զօրք չկայ նոցա պաշտպանելու համար: Վերջին անցքերը ցոյց են տալիս, որ Շիր - Սիւի

մերժելը ընդունել իւր տէրութեան մէջ անգլիացի ղեսպան, — մեկ-
 փունս որի արդարանալու պատճառը այն էր, որ նա չէ կարող պաշտ-
 պանել նոցա կեանքը և սեփականութիւնը, զուրկ չէր ոչ հիմնաւո-
 րութենից և ոչ անկեղծութիւնից:

Աֆղանիստանի նման վայրերն երկրներում, որի վիճակը նման է
 տասներկուերորդ դարի Ներոպայի վիճակին, իւր-քանիւր մարդ իւր
 կեանքի համար ինքն է միայն պատասխանատու: Տեղացի իշխաններ
 ու աղետականներ զոհ են գնում ծառաների կամ ցեղերի մէջ ծա-
 դած կռիւներին: Յանդգնութիւն կը լինէր ենթադրել, թէ ղեսպանի
 անձնաւորութիւնը պաշտպանող մարդոց իրաւունքը կարող էր հաս-
 կանալ կամ յարգել ամենադաւաճան բնաւորութեան տէր մի ժո-
 ղովուրդ, և այնպիսի երկրում, ուր տիրում է արիւնդուշտ և դա-
 րաւոր անիշխանութիւն:

Այսպիսի հանգամանքների ներքոյ մի ղեսպանի ներկայութիւն
 կարելւմ է, ամենեւին անբաւարար պահանջներով, Անգլիային մի
 պատուական սպայի կորուստ պատճառեց, ստիպեց Հնդկաստանի կա-
 ռավարութեանը նորից պատերազմ սկսել: Եթէ այդ ժամանակ լի-
 նէր մի անգլիացի զործավար Հերատում, ուր խռովութիւնները նոյն
 միջոցին սկսուեցան, նա էլ երևի նոյն վիճակին կ'ենթարկուէր:

Սիր Զոն Լօրընս, իւր 1868 թուականի նոյեմբերի 25-ից ուղ-
 դած հիւանալի հեռագրի մէջ, մասնաւորապէս այս կէտի վերայ էր
 ուշադրութիւն դարձնում և կարելի վերջին աղմուկը առաւել մեծ
 նշանակութիւն է տալի հետևեալ քաղուածքին.

«Ինչ որ վերաբերում է կարու անգլիական ղեսպան ուղարկե-
 լուն, ես հաստատամտութեամբ հաւատարիմ եմ մնում այն կար-
 ծեաց, որ յայտնել եմ վերջին հոկտեմբեր ամսում: Ինչ թվում է,
 թէ աւելի լաւ է, քանի որ հանգամանքները իւրեանց նախկին դրու-
 թեան մէջ են մնում, բնիկ ղեսպաններ ունենալ այսպիսի վտանգա-
 ւոր պաշտօնատեղերում: Ես կարծում եմ, որ այդ տեսակ զործակա-
 տարներ ազդու կերպով կարող են կատարել այն ամէն պարտաւորու-
 թիւնները, որ մենք կրպահանք նոցանից և մի քանի նշանաւոր
 դէպքերում նոցա պէտք է գերադասել անգլիացի սպայներից: Ես հա-
 մոզուած եմ, որ մայեօր Լէմսդըն և իւր ղեսպանութեան սպայները
 կանդահարում, 1857 թուականին, անձնական մեծ վտանգների էին
 ենթարկուած. և միշտ նոյնը կը պատահի նոյն ղրութեան մէջ զրտ-
 նուող պաշտօնատարներին, մանաւանդ խռովութիւնների ժամանակ:

բազմի այդ ես հաւաստի եմ, որ նորա ոչ մի օգնութեան դուռն չունէին, և նորա իսկապէս գերութեան մէջ էին: Փէշաւերում աւելի ուժով կարող էին զօրժ տեսնել քան Կանդահարում: Մի բնիկ չէ ենթարկվում անձնական վտանգների այսպիսի պաշտօնատեղերում, նա կարող է մեզ համար բարեկամներ գտնել և կարող է հաղորդել այնպիսի տեղեկութիւններ, որ Եւրոպացին անկարող է ձեռք բերել »:

Այս ամէնը բերում է մեզ այն եզրակացութեան, որ թէ այսպիսի հեռաւոր տեղերում անպիշացի սպայների ներկայութիւնը, որ այնպիսի եռանդով էր պահանջվում, տալիս է շատ կասկածելի օգուտներ և անշուշտ անդիւազին պիտի տանէ աւելի հեռու, քան թէ կը կամենար գնալ. որովհետեւ, ինչպէս իշխան Գօրչակովը շատ ճիշդութեամբ նկատել է իւր 1864 թ. նոյեմբերի 21-ի յիշատակի արժանի շրջաբերականի մէջ, այս վայրերի երկրներում, այս անիշխան աշխարհներում, զօւարութիւնը նորա մէջ է՝ որ խնացուի, լի է ուր պէտք է կանգ առնել »:

Արեւմտեան ամենագլխաւոր կէտերից մինը, որ երբեք չպիտի մոռանալ Աֆղանիստանի հարցերով զբաղուելու ժամանակ, և որի վրայ վաղուց այդպէս իսկ նայել է իշխանութիւնը, այն է, որ ամէն օտարական որ մտնում է այդ երկիրը և կամենում է ազդեցութիւն ստանալ, պիտի պատրաստ լինի ամենակարճ միջոցում բոլոր աֆղանները իւր դէմ ունենալ: Եթէ ռուսաց զեւաւանք չլինէր այն ժամանակ կաթուրում, փոխանակ անդիւազանի, անկասկած նա պիտի զոհ գետար:

Աֆղանիստանի նման մի երկիր դէնքով նուաճելը կրպահանք էր որեւէ բազմութիւն զօրք, գոնէ ոչ պակաս քան 30,000 մարդ, անդրիական կամ հնդկական գնդերից բաղկացած, կամ մինից և միւսից միասին, որովհետեւ զօրքի գոնէ մի երրորդ մասը պիտի եւրոպացի լինէր. նրկ ստանի ապահովութեան համար անկարելի և անտեղի կը լինէր հեռացնել նորա մէջ գտանուող զօրքից մի այսպիսի նշանաւոր մասն. հետեւաբար պէտք էր աւելացնել եւրոպացի խմբերը Ասիայում նոյնպէս և հնդկիկ զօրքը, որ շատ թանկ կը նստէր. այս գէտքում Հնդկաստանի բնական սահմաններից դուրս Հնդկաստանում ժողոված գնդերի յարատեւ պահպանելը բնագլխաւորութեանց առիթ կը տար: Երբ չպիտի մոռանալ, որ իսկ և առաջ Հնդկաստանի ներքին տարահովութիւնը պէտք է աչքի առաջ ունենանք, և թէ անկարելի է թող տալ այս լայնատարած տէրութեան մէջ խա-

դաշութիւն պահպանող զօրքի նուազեցնելը: Եւ թէ համաձայնե՞նք այդ մտքի հետ, ո՞ր են այն աղբիւրները, որոնցով կարելի կը լինէր ծածկել այդ տեսակ նուաճման ծախքերը: Կարելի է արդեօք հարկատու անգլիացիներէից, ներկայ ժամանակում, պահանջել, որ աւելացնեն հարկերը կայսրութեան ղեկավարական հիմնարկութեանց համար, կարու՛լում կամ կանգահարում մի գորաքաժին պահելու, կամ Հերաթի վերայ արշաւելու համար: Հնդկաստանը, որի դրամական վարչութիւնը այնքան բեռնաորում է պարտքերով, պատերազմներէից, սովից և տէրութեան ձեռնարկութիւններից և ուր գանձի պաշտօնեաները իւրեանց հաշիւների մէջ այլ ևս ելք չունեն ընթացող ծախքերին բաւականութիւն տալու համար, Հնդկաստանը, ասում են, կարող է իւր վերայ առնել մի այսպիսի դժուար աշխարհակալութեան ծախքերը: Իսկ Անգլանիստանը, յայտնի է ամենքին, որ աշխարհիս ամենաաղքատ երկիրն է: Շիր - Ալիի ելեմտից հաշիւը չէ անցնում, ասում են, 400,000 անգլիական լիրայից վեր. այսպիսի մի երկիր կարող չէ բաւականութիւն տալ թէ նուաճելու և թէ ղեկավարական վարչութեան ծախքերին. այդպիսի ձեռնարկութիւն յանձն առնելը հաւասարապէս կործանի պիտի լինէր Հնդկաստանի թէ զօրքի և թէ դրամական վարչութեան համար: Անգլիայի իսկական ոյժը Հնդկաստանում կայանում է նորա լաւ կառավարելուն մէջ և աւելի մեծ սխալ կարելի չէ անել, քան սպառել նորա ոյժերը ու աղբիւրները մի արկածախնդիր քաղաքականութեան բազմաձայն ձեռնարկութեանց մէջ:

Գնդապետ Մալլեսոնը պատմում է իւր գրումների յառաջաբանի մէջ, որ անկասկած զրքի ամենաօգտակար մասն է, թէ Դօստ-Մօհամետ Էմիրը, թողնելով Կալիպթան 1841 թուականին, Կարուլի գահը նստելու համար, ուղղեց Հնդկաստանի ընդհանուր կառավարչին հետեւալ գիտողութիւնները:

«Ես հիմնաւոր կերպով ուսումնասիրեցի ձեր կառավարութիւնը իմ Հնդկաստան գալու օրից. ձեր ամրոցները, ղեկարանները, նաւերը այդ ամենի հրաշալի են: Ես իջած եմ մինչև Կալիպթա և վարմացած եմ ձեր հարստութեան, ձեր սլալառների, վաճառանոցների, դրամատան վերայ, բայց ինձ համար ամենից գերնական բանը այն է, որ մի այդպիսի զիտուն և հարուստ ազգ կարող էր երբ և իցէ մտածել նուաճել Կարուլի նման մի երկիր, ուր միայն քարեր ու ապառաժներ կան»:

Ա. ելի և օտարոտի է թուում այն որ քան ապուհ տարի սո-
րանից յենող գանձում են մարդիկ որք կաթուղին տիրելը Զոյկատու-
նը ապա հովելու սյույման են համարում։ Ինքը զնգապետ Սարկեսուր
ճոյակով իւր այդ երկրին վերաբերելը հաւատարիմ նկարագրու-
թեան, խօսում է անգլիական դերադատութեան մասին անգլիական
սահմանից անդին դառնուած երկիրների մէջ, իբրեւ ամենակարեւոր
հարցի մասին, և մամուլի մէջ չեն պակասում նորա համակող-
մարդիկ։ Սի քանի անձինք կարծես երեւակայում են թէ կարելի է
Աֆղանիստանը Զոյկատանի հովանաւորութեան հպատակեցնել, մե-
ռանալով անշուշտ, որ նորա աշխարհագրական դիրքը, ժողովրդի
բնաւորութիւնը և այդ հարցի բոլոր միւս պայմանները համանման
երկրներից ամենեւին տարբեր են։ Ա. ելի համարձակները ցանկութիւն
էին յայտնում անգլիական բանակներ զնել Կանդահարում, Ղազ-
նիում, Կաբուլում գործողութեան զլիւսւոր ասպարիզեց 500 մինչև
անկամ 700 միոն հեռու. նոցա խօսքերը լսելով կասէիր թէ այդ
զօրաբաժինների ներկայութիւնը մինը միւսից անտպասներով ուսա-
րներով անջատուած, կը բաւականանար իշխել 3 կամ 4 միլիօնի չափ
մի ազգի վրայ, որ Ասիայի մէջ ամենից խռովայայտ, ամենից պա-
տերազմասէր և ամենից անկասկած է։

Այս նախագծերը ցոյց են տալիս թէ շատերը չզիտեն միան-
գամայն թէ ինչ ասել է Աֆղանիստանը աշխարհագրութեան տոյն-
ով. դա մի ընդարձակ երկիր է, որ տարածվում է Պարս-
կաստանի սահմանից մինչև Ինդուս։ Սահմանները անորոշ կեր-
պով են նշանակուած, որովհետեւ նոցա վերայ բնակվում են ցեղեր,
որք զանէ կիսով չափ անկախութիւն են վայելում։ Աֆղանի-
ստանի ամեն կառավարութիւնները միշտ պատերազմ են ունեցել
այս արտակենտրոն և աննուաճելի երկիրների դէմ։ Նախկին խանի ա-
սաջին գործը եղաւ ուղարկել զօրախմբեր Բատաքշանի ցեղապետի
դէմ։ Աֆղանիստանին տիրելուց յետոյ մենք պիտի շարունակէինք
այդ կոխները և մենք ռուսների հետ անմիջական վեճի մէջ կը
գտանուէինք սահմանակից երկիրներ ձեռք բերելու համար։ Պատմու-
թեան նայելով, աֆղանեան միապետութիւնը եղել է փոփոխաբար
երկու մի մեծ աէրութիւն մի որ և իցէ. զօրեղ ցեղապետի իշխա-
նութեան տակ, որ տարել է իւր յաղթական զրօշակները մինչև Իս-
պահան կամ Գէլ չի, երբեք պարփակուել է ամենանեղ սահմանների
մէջ, կտոր կտոր եղած ներքին պատերազմներով և ոճրադործու թիւն-

ներով, որոնք երբեք դադարած չեն թշնամութիւն ցանել Բաբուկ-
գիւնցեղի շառաւիղների մէջ: Երկրի կազմակերպութեանը նայելով, չկայ
ասիական ցամաքահողի կամ ամբողջ երկրագնդի վերայ մի երկիր,
որ աւելի քիչ ցանկութիւն զարթեցնէր գրաւելու և աւելի դժուար
լինէր կառավարելու, որովհետեւ գոնէ մի կէտի վերայ ամբողջ ազ-
գաթնակութիւնը համաձայն է այդ է իւր ատելութիւնը դէպի օտարը
և իւր կրօնական մոլեռանդութիւնը:

Մի խօսքով՝ որքան մարդ մտածում է այս ստարկայի վերայ,
այնքան աւելի համոզվում է, որ Աֆղանիստանը իբրեւ չնդհատանի
հարեան հոգերի պաշտպանելու սպահով և հաստատուն ասպարէզ
դարձնելու զաղափարը բոլորովին երազական է: Լօրդ Բիկօնսթիլը
աշխարհեց արդարացին կառավարութեան քաղաքականութիւնը՝
հասկացնելով, թէ երբ Անգլիան տէր կը դառնայ իւր այսպէս ա-
նուանեալ զղիտնական սահմանի՝ հիւսիս-արեւմուտքում, այնուհետեւ
նա այլ ևս երկիւղ չի կրի այդ կողմից: Չնդհատանք այժմ իւր
ձեռքին ունենալով սարերի անցքերը՝ ամենամուտը և հաստատ
բնական սահմաններ ունի: Բայց անցնել այդ գծից դուրս, այդ
նշանակում է թողլացնել իւր դրութիւնը: Որքան և հեռու մղուին
այդ սահմանները, միշտ աւելի թշնամի երկիրների կարելի է հան-
դիպել. ուրեմն և սաղմագիտական կէտից նայելով, հսկառակ է
ամեն սկզբունքի, շատ հեռու գնալ իւր զործողութեանց իսկական
ասպարիզից, որպէս զև թշնամին չհամոզուելը ձեզ կէս ճանապարհի
վերայ:

Ոչինչ այնքան խորութիւն չէ որքան այլաբանութիւնը. կան-
գահարը, ասում են, Բէլուճիստանի և Բօլանի անցքի բանալին է,
չերաւոր կանգահարի բանալին է, Մերվը չերաւոր բանալին է, և այս
բոլորը չնդհատանի բանալիներն են: Այդ տեսակ բանալիները ահա-
զին հեռաւորութիւն ունին իւրեանց կողակէից, և մեզ համար ա-
ւելի ցանկալի կարող է լինել պատերազմել մի զօրքի դէմ, որ ար-
դէն անցել էր այդ տարածութիւնները հաղարատ որ դժուարութեանց
յայթելով, քան թէ ինքներս երթայինք նորա հանդէպ:

Մի շատ խրատական օրինակ ներկայանում է մեզ այս բոպէիս.
ուսմները վնաս չենելով դնալ թուրքմէնների դէմ և Մերվի ուղ-
ղութեամբ, 21,000 մարդուց բաղկացած մի զօրք ժողովուրդաւ վեր-
ջին յունիս ամառւմ Չիքիշիարում գննելու: Ազգաբնիկ հրամանա-
տարութեան նկարդ. այս պատերազմը պիտի արժենար, ինչպէս կարծ-

վում էր, առ նուազն 1 միլիօն անգլիական լիբրա: զօրքը պիտի յառաջ գնար մինչև Մերվ, և, 450 մղոն տարածութեամբ անցնել թշնամի երկրիս միջով (որ անվանագ զօրծ չէր), հիմնելով իւր ետեր հաղորդակցութեան մի գիծ: Այս զօրքը իւր պաշարեղէնի կողմից գրեթէ բոլորովին կախումն ունէր Շահի բարի կամքից, որոց հոգերի կողքից կամ միջով զօրքը պիտի պտոյտներ անէր: Զօրքի խմբերը պիտի արհամարհէին տօթ, միջատներ, զրկանք և ամեն տեսակ հիւանդութիւն: Այս արշաւանքի հրամանատարը թշուառ կերպով մեռաւ: Յաւաջապահ զօրքը հազիւ 100 մղոն հեռացած է իւր գործողութեան ստպարիցից, ուր նա ոլորմեի գործունէութիւն է ցոյց տուել և ուր նա ահագին կորուստներ է ունեցել, չկարողաւ նայով հասնել մի հետեանքի, որ այդքան բազմաձախս պատրաստութեանց համեմատ լինէր: Այս բանը մեզ մտածելու առիթ պէտք է տայ: 1)

Նախարարներից մէկին ուղղած մի նամակի մէջ Լօրդ Դաւհի հուզի գրում էր.

«Բոլորովին ստոյգ է, որ եթէ Ռուսաստանը այսօրուան իւր ձեռքը ունեցած բոլոր ուժով յարձակուէր Հնդկաստանի վերայ, նորա զօրքը կը կործանուէր սահմաններին չհասած: Բայց այդ, ես կ'ընդունեմ և այդ խորին համոզմամբ, թէ քանի որ Անգլիան կը բռնի այն տեղը, որ ունի աշխարհիս մէջ, Հնդկաստանը կարող է և միշտ կը կարենայ յետ մղել ամէն տեսակ յարձակմանք, որ կարող էին ուղղել բոլոր միացեալ տէրութիւնները, Ռուսաստանից, Պարսկաստանից, միջին Ասիայից բաղկացած, նորա արեւմտեան սահմանների դէմ: Այս ոչինչ աւելի չէի ցանկանալ, քան տեսնել այդպիսի մի արշաւանք, իսկապէս անձամբ գլուխ անցած, և լինել այդ միջոցին ընդհանուր կառավարիչ նորան ընդունելու տնօրինուած»:

Սակայն իսկական նպատակը, դէպի որ, քստ մեր կտրծկաղ, ուղղուած են Ռուսաստանի զինուորական և քաղաքագիտական շարժումները, այդ կալկաթան չէ, այլ կոստանդնուպօլիսը: Եթէ Անգլիայի ազդեց զիմադրութիւնը չլինէր Սան Ստեփանօի գաշնադրի վերաբերմամբ և եթէ չլինէր անգլիական նաւատորմի ներկայութիւնը Մարմարսի ծովում, պարզ յայտնի է այժմ, որ ինչպէս սուսները

վերջին լուրերը մեզ հաղորդում են, որ Ռուսաց զօրքը ստիպուեցաւ յետ քաշուել մինչև կասպից ծովի ափերը:

իւրեանք ասում են, նոցա զօրքը առած կը լինէր Կոստանդնուպօլիսը. սուանց Անգլիայի յարմար թէպէտ և խաղաղասէր միջամտութեան, որոյ համար նա ոչինչ պաշտպանութիւն չգտաւ Եւրոպայի միւս ազգերի կողմից, շատ հաւանական էր որ այդ չարքը զլուս կը դարձնէր Անգլիայի հետ պատերազմելու հաստատ համոզմանց առաջ Ռուսաստանի յետ քաշուելը: Միևնոյն ազդեցութիւնն էր, որ նորան ստիչ պէտք էն թարկել Սան Ստեփանօի դաշնադրի սկզբնական յօդուածները Եւրոպայի քննադատութեան և վերահաստատութեան:

Եթէ հնդկական կայսերութիւնը ծանր երկկող կրէր, կամ վտանգէր են թարկուէր որ, է Եւրոպական տէրութեան կողմից, այն ժամանակ պէտք էր պաշտպանել նորան Միջին Ասիայում: Անգլիայի կողմից անմտութիւն կը լինէր ընտրել պատերազմի ասպարէզ երկրագնդիս այնպիսի մի մասն, ուր նորա ծովային զօրքը անկարող էր ներգործել: Եթէ Հնդկաստանը յարձակման են թարկուէր, պէտք էր նորան պաշտպանել Եւրոպայում, ու թէ անպատեհութիւնը ոչնչացած սիւզանների խմբերով կամ գնդերով, այլ Սեծ-Բրիտանիայի նաւաւորմունքով մտնողով չմտնողով չմտնողով չմտնողով:

Ուրեմն՝ կարելի է չարագործութեան վրէժը առնելուց կամ նորան պատժելուց յետոյ, ամէնից լաւ դադարիւրը, որին կարող էինք հետեւել, Լօրդ Էլլենբորօի դադարիւրը, որ 1842 թուականին յետ քարշեց իւր գնդերը նոյն արագութեամբ, որով յառաջ էր մղել և դարձաւ դէպի Խայբերի անցքը: Կանդահարում դրութիւնը այնչափ դժուարակիր չէ, այնտեղի ժողովուրդը այնչափ թշնամի չէ օտարան կաններին, կիման լաւ էր կենսական աղբիւրները աւելի առատ և մեզ համար գուցէ անօգուտ չէր լինի տիրել փոքր ժամանակ երկրի այդ մասին: Չէ՞ որ անգլիական գօրայազակի ներխուժութիւնը Կանդահարում կարող էր զահի զանազան կուսակիցներին մէջ ծագած արիւնահեղ վէճերի առաջն առնել: Կանդահարը աֆղանեան միապետութեան մայրաքաղաքն էր. սորա փառահեղութեան ժամանակ և դեռ կարող է նշանաւոր դեր խաղալ այդ երկրի պատմութեան մէջ. սա կարի, ըստ մեր կարծեաց, անգլիական կառավարութիւնը երբեք չպետք է հեռանայ իւր անփոփոխ վճռից, ոչ մի մշտական դեր, ինի սա ղեկուորական կամ քաղաքական չխաղալ Աֆղանիստանի ներքին գործերում: Ընդունել երբեք հաշուի են թարկել նորա իշխաններին, ով և լինին նոքա, քանի որ ոքքա կարող են պահպանել իւրեանց անկախութիւնը. մի խօսքով՝ մնալ խաղաղ մեր սահմանների հո-

Զմիւռնիան, դժբաղդ ապէս Հայ հայրենիքից դուրս էին և են տակա-
ւին. ոչինչ բարոյական կապ, ոչինչ կանոնաւոր յարաբերութիւն չկար
այդ կենտրոններէ և հայրենի հողի վրայ բնակող ժողովրդի մէջ:
Ցաւ և ամօթ է ասել, որ դեռ երէկ ոչ մի դրական տեղեկութիւն
չունէինք Հայի անտեսական ու բարոյական վիճակի վրայ, և երբ
գրիչներս ձեռքերս էինք առնում այսպիսի կարևոր նիւթի վրայ, զրե-
լու, չէինք իմանում թէ խօսքը որ տեղեց սկսելը և ինչով վերջա-
ցնենք: Գլխէնք, այո, թէ երկրագնաի մի մոռացում անկիւնում
կայ մի Հայաստան աշխարհ, մեր հայրերի մեզ ժառանգած երկիրը,
որ այսօր օտարի ձեռքին է, գլխէնք թէ կայ մի Հայ ազգ, աշխարհի
զանազան կողմերը ցրուած, որ մեր ազգասիրութիւնը հինգ վեց
միլիոնի էր հասնում, և որի մեծագոյն մասը, չնայելով ամէն տե-
սակ նեղութիւնների, դեռ շարունակում է ապրել իւր արիւնով ներ-
կած, արտասուքով թրջած հողի վրայ: Բայց թէ ինչ է այսօր այդ
ժողովրդի կացութիւնը, ինչ ցաւեր ունի նա դարմանելու, ի՞նչ պի-
տոյքներ հոգալու, կրկնում ենք, այդ չգիտէինք և չէինք կարող պի-
տեմալ: Ծշմարիտ է ժամանակ առ ժամանակ Հայրենիքի խորեց բարձ-
րացած աղաղակները արձագանգ էին գտնում մեր թերթերի մէջ և
րոպէաբար սթափում էին մեզ: Բայց այդ ակուզակները, այդ աննիւթ
ու անբովանդակ ողբերը՝ եթէ ծանր տպաւորութիւն էին գործում
մեր սրտի վրայ, քիչ բան էին ասում մեր մտքին: Ժողովուրդը չգի-
տէր իւր ցաւերը յայտնել, և այդ նորա յանցանքը չէր այդպէս էր
կրթել նորան ժամանակի գրագիտութիւնը, որ քիչ շատ մուտ էր
գտել և նորա մէջ:

Միակ պարզ աղբիւրը որից կարող էինք Հայ ժողովրդի վիճակի
վրայ տեղեկութիւններ քաղել, այդ, դառն է խոստովանել, օտար-
ագիտ գիտնականների աշխատութիւններն են: Մենք այդ գրուածները,
մեր սենեակներում, սուրճ կամ թէյ խմելիս, կարգալով գոհ էինք
լինում: Եւ աւելորդ, մանաւանդ թէ փաստակար էինք համարում
օտարների մեր մասին յայտնած կարծիքները հրապարակ հանել,
ուղիղն ու ճշմարիտը ընդունել, և թիւրն ու մոլարը հերքել: Գեղե-
ցիկ յատկութիւնների հետ, այդ գիտնականները մի քանի խոշոր
պակասութիւններ էին գտնում մեր ազգային բնաւորութեան մէջ,
արդիւնք Հայի բազմադարեան ստրկութեան, որ մենք մեր ազգաու-
թեան մէջ օտարի արհամարհանքի ու ատելութեան արդասիւք էինք
համարում: Այսչափ ու այսպիսի անտարբերութիւն մեր լուսաւո-

րեալադասի կողմից արդարեւ ասենայն նախապիսիքի յուր արհամարհանքի արժանի էր։ Գոյամանս Զմէլոյ յայտ մայրապետաց Զմէլոյ մէջ։
 Գործը այս վիճակի մէջ էր երբ վերջին քաղաքական սկզբներն
 եկան և քողը մեր աչքերից վերացրին։ Յետ նայեցանք և տեսանք
 որ մեր անցեալ գործունէութիւնը ազգի վերածնութեան համար
 եթէ ոչինչ չէ, գոնեա մի մեծ բան էլ չէ, որով կարելի լինի արագ
 ծենալ։ Այն քիչն էլ որ արինք՝ այնպէս խառնափնթոր, առանց
 որոշ նպատակի և ուղղութեան է եղել, որ ապարդիւն չլինեցնելու
 համար՝ պէտք է նորինորոյ կարգի բերել և ուրիշ սկզբունքների վրայ
 դնել։ Ինչպէս միշտ պատահում է այդպիսի պարագաներում, պամէն
 դասի գործիչները, օրագրապետ ու գրագէտ, հրապարակասօսող
 դրամատէր, ինչպէս Թուրքիայում այսպէս և այստեղ մեզանում
 մասնաւոր խմբերում և մինչև հրապարակապէս սկսան միմեանց մի-
 գալիս անցեալի համար։ Այնքան քաջութիւն չունինք որ խոստով
 վաննք թէ յիշեալ բոլոր դասերը հաւասարապէս արջանցաւոր են
 Հայրենիքի ու Ազգի առաջ։ Այս բոլոր նայանքը ճանրանում է մեզ
 վրայ, ընդհանրապէս բոլոր դաղթական Հայերիս վրայ, որ աղիւն առաջ
 նորվելու պարծանքը միայն կամեցանք ունենալ առանց նորա ճշմարիտ
 վիճակի ստոյգ գաղափարն ունենալու և ըստ այնմ գործելու։ «Մինչ
 սա ինքն դաղթական Հայն կը պարտաւեր իւր պանդխտութեան շրջա-
 նակին մէջ, ասում է մի անաչառ ձայն, զէթ մի անգամ յայիշեց»
 թէ անդին Հայաստան մը կայ, որ իւր հայրենիքն է։ Ո՞ր ժա-
 մանակի մէջ մեք նոյն իսկ մեր Հայաստանն աշխարհագրապէս ու-
 սումնասիրած էինք։ Հաւատացէք, նոքա իսկ, որ Հայաստանի դա-
 տին տէր հանդիսացած էին աշխարհի առջի, ունէին արդեօք մեր
 երկրին վրայօք վիճակագրական տեղեկութիւններ, այնքան որքան
 պէտք էր։ Ո՞ր ժամանակի մէջ տարաշխարհիկ Հայն իւր հայրենեաց մէջ
 հասարակաց շէնք մը, հիւանդանոց և կամ դպրոց և այլն կառուցած
 էր։ Կամ թէ սա հայրենիքն է ըսելով հոն օգտակար նպատակի մը
 համեմատ մեծ գործ ու ձեռնարկած և դայն շարունակած էր։ Երբ
 այս ամէնն այսպէս, ուրեմն ի՞նչ պիտի ըսէինք այն անտուածային և
 մարդկային արդարութեան, որ մեր հայրենիքը մեր ազգին պիտի
 չնորհէր, մինչ հայրենիք ու ազգ իրարմէ անչափ հեռացած էին,
 զոգ իրարու անձանօթ էին։
 Այս արտոյտ տողերը հանում ենք մի փոքրիկ զրքոսից որ հա-

զիւ 60 երկսից է բաղկանում: բայց մեր աչքում մեծահասարակ զբնից
աւելի արժէք ունի, վասն զի սրտաթուղ լինողին վրայ է խօսում:
Հեղինակը, վահան վարդապետ Պարտիզակցի, այն անձինքներից մեկն
է որոնք երկու տարի առաջ Կոստանդնուպոլսի Երեսն պատրիարքի
կողմից պատուիրակութեան պաշտօնով ուղարկուեցան Հայաստան նորա
բնակիչներին արդի կացութեան վրայ հաւասար անդեկութիւններ հա-
ւաքելու համար: Հայ պատուիրակներին Պատրիարքարանին մատուցած
տեղեկագրերը պիտի ծառայէին Բ. Դրան կողմից նշանակուած յանձ-
նաժողովի անդեկութիւնները վերաստուգելու:

Այս առաջին անգամը էր որ վահան վարդապետը ուղևորում էր
Հայաստան: Իւր յատուկ խոստովանութեամբ, զիստ պատանեկութեան
հասակում, Կոստանդնուպոլսից հեռանալով զնոց բարձրացան Տորոսի
սարերը Զէյթունի լեռնականներին սրի ու հրացանի հետ դիրք ու
զրիչ բռնել ուսուցանելու համար: Երեք տարի լրատիարակի պաշ-
տօն վարեց նա այնտեղ, ինչպէս ասում է, համարեա ձրի, նորա
խանդը ու եռանդը այնքան մեծ էին, որ բռնին լուսով: յաջողի-
կը յուսար լինէ որ կարելի էր եղած սուրով: Անանքի ժողովը ցոյց
տուեց նորան որ այսպիսի մեծ զործի համար մեծ միջոցներն էլ են
հարկաւոր: Դուռնի կրկու անգամ իրմեց Եղիպտոս կապտանընդ-
նիւթս պէտք եղած նախապէ ազգայիններից գտնելու յուսով: Բայց
աւելի ախճաւանակուան ազգին ամէնէն մեծ կա հարուստ ազնուա-
կան: Ու հանձարեղ մարդիկ կարծուածները վրաս ծիծաղեցան: Եւ
աւելի նոցա վրայ ծիծաղելով նա անձնացայ, անանկան թիւայ: Բայց
որովհետեւ արտաքին հայրենեաց հայրենեաց վրայօք խորհիւն ու գործել
այնքան օգտակար դուռնողներէն չէի ուստի վերստին թափառեցայ
Օյուսացայ, բայց յանձն յուսահատեցայ, վասն զի ի Հայաստան ուր մարդ
կար, հոն կամ դրամ չկար: Ի կամ լոյս, այսինքն ի անտրիստի կա-
րելի միջոցներ չկային: Ամէն ուրեք ուր հայ մարդը կ'ապրէր, հոն
խաւարն ու աղքատութիւնը տիրած էր: Հապարակեայ վարհուրի
հարստահարութեանամբ տակ ժողովուրդն ասուշ աղքատի դարձած
էր, իսկ ժողովուրդէն վեր եղող դասը բռնաւոր կամ բռնաւորին դոր-
ծակիցն: Եւ այն անգամ իմ 801 (գնախարան)
Նոյն մանաւանդ թէ աւելի տխուր վիճակի մէջ գտաւ հեղե-
նակը մեր հայրենիքը: Այս անգամ, վասն զի իրան վիճակուած
բաժինը սոսկալի պատերազմի ասպարէզ դարձած: Եւ այն անգամ իմ
այս լսողի զգացն զմե անձրոյ միջոցաւ ասու զմե օր մտայ]]

քան էր ներկայացնում. քաղաքներն աւեր, գիւղերն ամայի, դաշտերն
անապատ, արածերն անմշակ, շտեմարանները՝ դատարկ, ժողովուրդն
անտուն ու անտէր, մոլոր ու թափառական...

Թէպէտ և հեղինակը ամէն բանի վրայ հարեանցի կերպով է
խօսում, այնպէս ինչպէս որ վայել է մի դատաստի որ կամենում է
ընդհատել իր թեան տպաւորութիւնները՝ հաղորդել հետաքրքիր
հենկեղիւններին, բայց և այնպէս նորա հակիրճ խօսքերից կարելի է
շատ բան իմաստասիրել:

Առաջին աչքի զարկող բանն է այն ամայութիւնն ու աւերը որ
հեղինակը տեսնում է մեր երբեմն բազմամարդ ու շէն հայրենիքում:
Այս բանիս կենդանի վկայ են կանգուն տաճարների համեմատու-
թեամբ կիսակործան կամ փուլ եկած եկեղեցիների ու վանքերի բազ-
մութիւնը՝ որոնց ժողովուրդը ախուր անուանակոչութեամբ հանդե-
կեղեցի, իսկ հանգաւանք է ասում: Այսպէս, Պոտոմակոյոյ և Խաղ-
տեաց մէջ, դատաստի առաջին այցելած երկրները, ուր այսօր ընդ
25,000 հայախօս մահմեդականներ են մնացել, 4 այսպիսի հանգած
վանքեր, 38 հանգած եկեղեցիներ և 70 գերեզմաննոց կայ Համիշ-
նում, 3 հանգաւանք, 36 հանգեկեղեցի և 61 գերեզմաննոց Սիւրմե-
նէում, 1 հանգաւանք 94 հանգեկեղեցի, 102 գերեզմաննոց Քէլքի-
թում: Բարձր Հայքի Բաբերդ և Սպեր գաւառները միասին առած
45 շէն եկեղեցի ունին. մինչդեռ միայն Բաբերդն ունի 15 հանգա-
վանք, 51 հանգեկեղեցի և 68 գերեզմաննոց, իսկ Սպեր 60 հանգե-
կեղեցի և 80 գերեզմաննոց: Թորթում բազմամարդ գաւառում այ-
սօր միայն երկու հայարնակ գիւղ կայ, մնացած բնակիչները անցեալ
դարու կիսին առ հասարակ մահմեդականացած են, որին վկայ են
բացի կանգուն մնացած փառաւոր եկեղեցիներից՝ գաւառիս 120
հանգեկեղեցիները, 140 գերեզմաննոցները և 10 հանգաւանքերը:
Երիզա, երբեմն հեթանոս և ապա քրիստոնեաց Հայոց սրբավայր եր-
կիրը, 8 շէն վանքերի և 25 եկեղեցիների հետ ունի 12 հանգաւանք,
93 հանգեկեղեցի և 108 գերեզմաննոց. իսկ Կամախ, Արշակունի թա-
ղաւորների հանգստարանը, 5 վանքերի և 11 եկեղեցիների հետ 6
հանգաւանք, 108 հանգեկեղեցի և 63 գերեզմաննոց: Քղին, որ Կար-
նոյ գաւառին կից է, իւր 40,000-ից աւելի բնակիչների համար միայն
4 շէն վանք ունի և 43 եկեղեցի. մնացած 12 վանքերը և 81 եկե-
ղեցիները հանգած են: Ըզնուր քաղաքի փրկածայ ճարտու պմեայ

Որքան և ծանր տպաւորութիւն գործեն մեր սրտերի վրայ այս

Թուերը, դարձեալ մի մխիթարութիւն մնում է մեզ, — և փոքր մխիթարութիւն չէ այս — այն է որ չնայելով հայ ազգի կրած անհրեակայելի տառապանքներին, որոնց հետեւանքն եղիւ է դալթախանութիւն կամ կրօնափոխութիւն, ուրեմն և ժողովրդի նուազում, այսուամենայնիւ Հայաստանի բնակիչներէ մեծամասնութիւնը այսօր Հայերն են կազմում, զոնեալ այդպէս է երևում այն վեճակագրական տեղեկութիւններից որ Վահան վարդապետը քաղել է իւր այցելած տեղերից: Ընդհանրապէս, յատուկ է նա, «Թիւրք քաղաքաց և Հայք դաշտերու մէջ» (դիտեցէք որ խօսքը զիւղացի բնակիչների վրայ է, որոնք ամէն տեղ ազգաբնակչան հիմունքն են կազմում), իսկ Քիւրտք լեռներու վրայ համեմատաբար թուով աւելի են ամէն ուրեք բայց միւս համուռ՝ Հայք աւելի են թուով: Նորա ասելով, Ասորին, Խնուս, Բասեն, Պայագիւտ, Բաբերդ, Սպեր, Ախալքամ, Թորթում և Քղի միասին առած՝ 120,000 հայ բնակիչ ունին, Երզնկա, Կամախ, Քուրիշա, Կերճանիս, Խողաթ և Օւլաճըզ 50,000. Մուշը իւր զիւղերով՝ 127,000. Վանը շրջականերով՝ 184,000. Սղեքտ և Տիգրսնակերտ, բացի քաղաքից, 40-ական հազար. ընդամենը 561,000 հոգի: Նոյն տեղերում միւս բոլոր ազգութիւնները 662,000 ինչ հասնում և բաժանվում են այսպէս. 215,000 Քուրտ, 172,000 Թուրք, 127,000 Զազա, 96,000 Ասորի, 23,000 Եզիդի, 28,000 Թուրքմէն, 25,000 Եթիպի, 8,000 և Արաբ: Եթէ այժմ այս թուերը առանձին առած Հայոց թուի հետ համեմատենք, կը գտնենք որ Հայերը մօտ $2\frac{3}{4}$ անգամ աւելի են քան քուրդերը, մօտ $3\frac{1}{2}$ անգամ աւելի քան թուրքերը, $4\frac{1}{2}$ անգամ աւելի քան Զազաները, 6 անգամ աւելի քան Ասորիները: Ի՞նչ կ'անեն Նոքա որոնք մերժում են Հայաստանին իւր անունը տալ...

Թուի առաւելութեան հետ Հայերը մի ուրիշ իրական առաւելութիւն ունին. նոքա բարոյապէս և մինչև իսկ նիւթապէս բարձր են յիշեալ ցեղերից, որոնք զիր ու դպրութիւն չունին և որոնց վրայ Հայերը, թէպէտ արհամարհուած ու նախատուած, իրանց ազդեցութիւնը ունեցել են: Քրդերը, Զազաները, Եզիդիները, իրանց վարկնութեամբն ու բարբարոսութեամբը հանդերձ՝ շատ քրիստոնէական սովորութիւններ ունին հաւասար Հայոց: Սոցանից առաջինները, որոնք Հայերից յետոյ նշանաւոր տարր են կազմում Հայաստանի բնակիչների մէջ, մեծ մասամբ հին Մարաց ազգի մնացորդներ են, մասամբ էլ Հայերից են սերուած. վկայ նոցա ցեղական անունները՝ Մա-

հալցիք, Մանրեղիք, Ռոշկանցիք, Սասնցիք և այլն, որոնք յիշեցնում
են մեզ մեր հին նախարարութիւնների անունները: Զագաները, որոնք
ցաք ու ցրիւ անրում են Տէրսիսի կամ մեր հին Ծովաց աշ-
խարհի մէջ և իրանց յատուկ լեզուն ունին քրդերէնից տարբեր,
դէմքի զծագրութեամբ, բարքով ու սովորութիւններով շատ նման են
Հայոց և չնայելով որ ժահգական են՝ ֆրդերի պէս մոլորա ու
չէյ իս չունին, այլ իրանց մէլիքն է իրանց կրօնական ու քաղաքա-
կան զլուխը: Զագաները ֆրդերի հետ Հայոց ու խառնողներն են
դնում և մատաղ անում, կիրակամօին Ղուսաուորչի լոյսը վառում են,
հայ հոգեորականներին պողի տալով պատվում են, եկեղեցու կամ
վանքի աւերակ տեսնելին՝ ծունր են դնում: Եզդիները մի զարմա-
նալի կրօն ունին, ոչ մկրտվում և ոչ թլիատվում են, երգում են
սատանայի միանգամայն և ֆրիստոսի անունով, բայց ոչ պաս են
պահում և ոչ աղօթք անում: այդ պարտաւորութիւնը ամէնի տեղ
իւր վրայ առած է իրանց շէխ հադիին (հոգեոր առաջնորդ):
Մահաւաններին ատելով ատում են, ընդհակառակն, քրիստոնեա-
ների հետ բարեկամութեամբ են վարվում, պատահած ժամանակը
նոցա եկեղեցիները դնում, կանդեղների իւղով օծվում են, մեղքերից
զգուշանում են, բայց զողութիւնն ու սպանութիւնը մեղք չեն հա-
մարում: «Ահա այսպիսի սկզբունքի տէր ազգերու և ցեղերու մէջ»,
եզրահանցում է հեղինակը, մեր ողորմելի ազգը հակառակ սկզբունք
ունենալով՝ այսինքն զողութիւն և սպանութիւն չընել, մէկն թէ
երեսին ապրակ մի զարնելու լինի, միւսը դարձունել, կ'ապրի: Այս
նկատմամբ է որ ես ևս տարբեր համոզում ունեցած եմ Աւետարանի
քարոզութեան եղանակին վրայ, վասն զի լեռնական ժողովրդեան մի
ձեռունները բարոյապէս կոպելը, երբ միւսներն արձակ ու ազատ
ձգուած (թողնած) են, արդարութեան դէմ ոճիր է:

Որքան տարբերութիւն կայ նոր վարդապետի այս խօսքերի և
այն վհատեցունցիլ ու ստորացուցիլ յորդորների մէջ որ հայ ժողո-
վորդը իւր պարկութեան օրերում անդադար լսել է իւր հոգեոր
հովիտների բերանից, և որ Աբովեանը այնպէս կենդանի կերպով է
նկարագրում իւր «Աղասուն» մէջ. «Քրիստոնէն սրով չի պէտք է իր
բանը եօլայ տանի, ասում է Երեանի ժողովրդին մխիթարելու եկող
Էջմիածնի եպիսկոպոսը. նրա թուրը իր համբերութիւնն որ հաւատն
առ... քանի կտրանք, մեր զլուխը պահենք, հա կ'ասեն, հա ասենք. չէ
կ'ասեն, չէ ասենք. կ'ասեն նստիր, նստենք. վեր կաց վեր կենանք մինչև

տեսները՝ թէ բանն ինչ տեղ կը հասնի։... Ելի եւ մտաւ, քրիստոնէն թրի կոթն էլ ձեռ չի պէտք է առնի, կարճ, որ քար էլ ազան ղլնին։ Ինչ զարմանք է թէ այսպիսի գաղափարներով կրթութիւն ժողովուրդը այն համոզմանը դայ, թէ Աշխարհումը կէնպէս ինչ ազաթ ունի, անապատը պէտք է զնացած՝ անապատը, որ Աստուած երկնքիցն ուրախանայ, երկիրս քիչ քիչ քանդվի, սատանէն ճաքի, տրաքի, հրեշտակները մեզ շուտով տանեն, մեր փառքին հասցնեն։ Ազգն ինչ աւշխարքն ինչ, բոլոր օր ա բան ա։ Ամէն մարդ իր հոգու ճամիէն պտի գտնի։ Քանի կարաս, օր առաջ թաղարէքդ տես, որ ետ չընկնի։ Երբեք մի գոյն չի գտնուիր, որ ինչ որ քո խոսքը լինի, չայց ներքին կեանքին կարգաւորը, կից մի քանի ազգային սովորութիւնների ու աւանդութիւնների հետ, իւր համապատասխանութեամբ հանդերձ հետաքրքրական է և ընթերցողն ուշադրութեանը արժանի։ Մենք չենք կանգնիլ այս կեանքի վրայ, որ կարող էր ջատ հեռու տանել մեզ, այլ կանգնինք մի խնդրի որ ամենամեծ կարեւորութիւն ունի հայութեան ապագայի համար։ Ընթերցողը գուշակում է թէ խօսքը ուսումնարանների վրայ է։ Ահա ինչ է մտաւ, այս մասին հեղինակը։ Շատ տեղ գիւղերում մէջ թէ և կան դասուցի պէս շէնքեր իբր գիւղոց, բայց հոն շատ քիչ տղայք կը յաճախեն ձմեռ ատեն, իսկ ամբողջ ոչ. թէ և մերիներն այլազգի գիւղերուն առջև գերազանց են, զի ունին քահանայէ գատ մէկ երկու դրող կարգացող տիրացու անուամբ, իսկ այլազգ գիւղերում մէջ ոչ բնաւ բացի մոլլայ է կամ մի թարէ մը։ Եւ թէպէտ ուսումնարանների ներքին կազմութեան վրայ ոչինչ որոշ բան չէ ասում, բայց դժուար չէ հասկանալ թէ ինչ կարելի է սպասել այն կարգացող տիրացուներէց՝ որոնց մեծ մասի գիտութիւնը Սաղմոսի ու Ժամագրքի հասարակ ընթերցումից հեռու չէ գնում։ Հայաստանի ուսումնարանների այս ցաւալի վիճակը հեղինակը մեկնում է նախ՝ ժողովրդի նախապաշարմամբ, որ կարծում է թէ գրել կարդալը եկեղեց սկանների յատուկ առանձնաշնորհութիւն է, իսկ իւր համար անպէտք ու անօգուտ է. երկրորդ, դպրոցական պիտոյքների պակասութեամբ և նոյն պիտոյքների փոխադրութեան համար եղած դժուարութիւններով, և վերջապէս ուսուցիչների սակաւութեամբ։ Ուսումնարանների յառաջադիմութեան մի մեծ արգելքն էլ նիւթական միջոցների պակասութիւնն է։ Հեղինակն ասում է թէ իւր այցելած գաւառների մէջ Տրապիզոնի վիճակից աւելի յառաջացածը չկայ, ուր 35,000 բնակիչ-

հերի համար 53 դպրոց կայ, այսինքն 600 հոգու համար մի դպրոց, որ հարկաւ աննշան բան չէ: Եւ սակայն այս ուսումնարանների ապահան կապահով չէ: Քանի որ հաստատուն դրամադուխ չունին, այլ տարեկան հանգանակութեամբ և շաբաթական թոշակներով են պահվում:

Ընդհանրապէս վահան վարդապետի ժամանակ հայրենեացը ծանր տապալուծական հետ մի յոյս էլ է թողնում ընթերցողի սրտի մէջ, յոյս որ կարող է մարմնանալ, եթէ միայն անցեալի սխալներից խրատուեալ: Գոհ չլինինք այսուհետեւ էլ լոկ գեղեցիկ խօսքեր արտասանելով, այլ մեր բոլոր զօրութիւնները միացնելով անխոնջ տքնինք, անընդհատ գործենք այն ժողովրդի համար որի բուն շահերին մինչև այսօր անդիտակ ենք եղել: Նա սրբազան պարտաւորութիւն է դնում ամէն ճշմարիտ հայի վրայ, Աստուծոյ տաճարի բեմից սկսած մինչև դպրոցական ամբիոնը, ամէնից առաջ այս երկու բանը հալեցնել Հայաստանից ալանջին. Ա. թէ ուսումը անպէտք ու անօգուտ չէ մարդու համար. Բ. թէ Աւետարանը ոչ ոքի չէ արգելում իւր մարդկային և ազգային իրաւունքները պաշտպանել:

Այն օրը որ այս ճշմարտութիւնները մոռտ կը գտնեն վերջին գեղջուկի խրճիթը, կարող ենք վստահ լինել թէ փրկուած ենք:

ԵՐԿՈՒ ՊԱՏԿԵՐ

I.

Բակը լայն ու մեծ, շուրջ ծառեր փաթթած—
Պրաղալեց պարտեզ, ղինեհտ այգի,
Մէջտեղը դարպաս, բնասնիք օրհնած
Այնտեղ կը կենայ՝ կայ ութսուն տարի,—
Օխտը որդիով ու օխտը հարսով
Ծերուկ թոմասն ու պառաւ Շուշան
Անխնջ կ'աշխատին՝ իրար սիրտ տալով
Ու զիշեր ցորեկ Ասծու փառք կուտան.
Գիր ու կարգումէ, հա՛ զուրկ են նոքա,
Մեղպէս Ֆռանցուգնակ կոտորառուկ չունին,
Թէև կընիկներն չեն հագնիր շափղա,
Այլ միշտ կատառ են, զի փրկաշատին.
Բայց բանը այն չէ՝ — Զազեր կարօտը,
Պարկը շալակին, ձեռքը կարկառած,
Երբէք չէր եկած նոցա տան մօտը,
Ու պարտքը նոցա դուռը չէր զարկած:
Այգուն օրթնենքով կը զարթէր թոմաս,
Ծրթնենքով իրկուն նա քուն կը մանէր.
Իսկ պառաւ Շուշան՝ հետն ալ օխտը հարս
Գործքէ կը դադրէր երբ որ կը մթնէր:
Նոցա ամբարը, նրկուղն ու մառան
Տարին — տասներկու — ամիս լի էին,
Նոցա արտորայք, անդ ու անդաստան
Ատու ծոյ առատ ափին նման էին:

Յաճախ թումասը կ'ասէր «Ա՛խ, Շուշան,
 Հարիւրի մօտ է արդէն տարիքըս,
 Յամաք աչքերով մըտնիմ գերեզման —
 Այս է Աստուծոյ մենակ խնդիրքըս:
 Բայց յանկարծ.....

II.

Գ Վ Ր Յ Ս Ր Գ Վ Ր Յ Ս Ր

Նայէ, մէջ խաւար բանդին

Նիհար, ցաւագար թումասն է պառկած,
 Չեմ գիտեր ինչ է յանցանքը խեղճին,
 Բայց ձեռք ու ոտքին շղթայ է դարկած:

— Ես կ'իկնայի իմաստ չգտնեմ, Շուշան, անգիտեմ:

Ճերմակ մազերըդ անկարգ, թափթըփած,

Հագիւ քուրջները ցրտէ չեն պաշտպան,

Չոր հացի կարօտ՝ կը մուրաս քաղցած, —

Ծերութիւնդ վերջը այդ եղան, Շուշան:

— Ես չեմ տեսներ անոր մէջ ոչինչ:

Եսիր-պազարի մէջ կան եօթը կին,

Տըռփոտ Օսմանցիք՝ նոցա շուրջ պատած,

Հազար օսկի է գինն ամէն մէկին, —

Շուշան՝ հարսերուդ այս էր վեճակած:

— Ես չեմ տեսներ անոր մէջ ոչինչ:

Ամպի մէջ օխտը արծիւ կը ճախրեն,

Նոցա սուր աչքունք ձոխ ճարակ տեսան,

Ո՞ր թըշուառներու անթաղ զիներն են...

Վայ քու արզանդին, խեղճ անբող Շուշան:

— Ես չեմ տեսներ անոր մէջ ոչինչ:

Ես չեմ տեսներ անոր մէջ ոչինչ:

Ես չեմ տեսներ անոր մէջ ոչինչ:

Ես չեմ տեսներ անոր մէջ ոչինչ:

Ես չեմ տեսներ անոր մէջ ոչինչ:

Ես չեմ տեսներ անոր մէջ ոչինչ:

Ես չեմ տեսներ անոր մէջ ոչինչ:

Ես չեմ տեսներ անոր մէջ ոչինչ:

Ես չեմ տեսներ անոր մէջ ոչինչ:

ԳԱՄԱՌ—ՔԱԹԻՊԱ

... (կարգի) ... Գրական ...
... Գրական ... Գրական ...
... Գրական ... Գրական ...
... Գրական ... Գրական ...
... Գրական ... Գրական ...
... Գրական ... Գրական ...

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴ ԿԱՆՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ*)

Երևան, որ հասանք, առաջ օտուայ ժամը, շր կամ Յը կր լինէր. կր լինէր մութ խաւար էր, փողոցների մէջ ոչինչ շարժումներ չի կար, մարդիկ խորունկ քնած էին՝ ցերեկուայ աշխատանքէն և օթի տանջանքէն յոգնած, խոնջացած. միայն արթուն էին անգութ արիւնարբու ձգեղները, որոնք քաղաքի ծայրէն սկսած մինչև ջալալեանի դատարկ բնակարանը (նորա բնանիքը Գաղկաձորումն էին), ուր այն օր օթեանցիներ, ինձ հանգստութիւն չի տուին: Առաջին եկած օրէս արդէն Երևանի միջատների նախաձաշակը (avant-gout) առի, որոնք ամբողջ գիշեր մի բոպէ աչքս փակել չի տուին, և միւս օր որ անկողինէս ելայ՝ ձեռքերս ու ոտքերս այնպէս շարաշար խայթում ատած էին, որ կսկիծը երկու շաբաթ զգում էի. ամէն երեկոյ ցաւը նորոգվում էր, և երբ (մորմոր) չէր դադարում, մինչև որ խայթած տեղերը եղունգներով մինչև արիւն չի բորէի: Ես բողբոլին համազում եմ, որ մղեղի խայթը թիւնաւոր է, և եթէ նա չի սպանում մարդու, դորա պատճառն է թոյնի չափազանց սահաւաթիւնը, որն ամէն մի միջատի խայթոցի մէջ դարեհատի (grain) միլիօնաւոր մասը հաղիւ թէ լինի:

Ջալալեանի տաճիկ տանուտէրը հիւրասիրաբար հրաւիրեց մեզ տաւուտեան թէյի, որն մեծ ախորժակով խմեցի ասիական ճաշակով շինած սենեակի մէջ, որի պատուհանները դարձած էին դէպի մի փոքրիկ, բայց զեղեցիկ պարտէզ. մի պատուական երիտասարդ էր կոչնատէրը. փսոս, անունը մօրէս, գնաց, ինչև իցէ. այժմ ես ամէն նախնարհաբար կը խնդրէի Երևանցի բարեկամներէս անպատճառ յիշել նորան իմ խորին շնորհակալութիւնը. թող նա իմանայ, որ մի բաժակ թէյն անգամ, առիտը առաջարկած մի սրանդուխտ աշակերտի, ատանց երաստագիրտութեան չի մնալ:

*) Տես «Փորձ» 1879 թ. XI.
... Գրական ... Գրական ...

Շատ հաւանեցայ Երեանի բակերին (ազպար, հայեաթ), որ մեծաւ մասամբ պարտէզ ու ծաղկոց են դարձուցած, և չեն նմանում մեր Նոր-Նախիջևանի բակերուն, որն լին ան մուժիք կառապաններով, մուժիչքա աղախիններով, ջրկիր—սայլերով, կառքերով և այլն ուր տան տիրոջ ոչ կինը և ոչ աղջիկը կարող չեն շրջելու՝ հայոց ամօթխածութեամբ. թերևս Նախիջևանցոց կանանց նստուկ կեանք անցնելու պատճառներէն մինն էլ այդ է. խեղճերը օրերով, ամիսներով ու տարիներով ստիպուած են փոքրիկ սենեակների հեղձուկ օգը ծծելու օր ու գիշեր, և հրաման չունին մի րոպէ քիթիւնը դուրս ցցել: Երեանի բակերը, ինչպէս ասացի, մեծաւ մասամբ պարտէզներ են դարձուցած, ուր ոչ միայն առատօրէն բըսնում են ամենապատուական հարաւային ստուղները՝ խաղողը, թուզը, նուռը, նուշը, հունաբը, և այլն, այլև հնար տալիս են բնակիչներին, մանաւանդ կանանց, տարուայ մէջ 8—9 ամիս մաքուր օդի մէջ լինելու և արեգակի այրող ճառագայթներէն և տօթէն ազատուելու: Միայն փուժ-կենդանի մղեղն է, որ տանջում է ամենին. բայց դորա պատճառն էլ, ասում են, բարդի ծառերն են, որոնց տերեւի մէջ իւր ձուն դնում է այդ արիւնսարբու միջատը: Ուրեմն ամենախոհեմ հնարն է թոյլ չտալ քաղաքի մէջ բարդի սնկելու, որով ժողովուրդ կ'ազատուէր այդ բնութեան խարազանէն:

Շատ անգամ տեսնում էի Հայաստանի քաղաքներում ու այգիներում չորս հատ բարձր ձողերու վրայ վանդակապատ ամպհովանիներ. դրա ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ բնակիչների գիշեր անցնելու ամենասիրելի տեղը ուր, բարձրութեան պատճառով, մղեղները չեն կարողանում թռչել: Երեանումն ևս շատ տեղ տեսայ այդ տեսակ բարձրադիր հովանոցներէն, բայց ինձ տարաբախտաբար, չը պատահեցաւ մէջը գիշեր անցնելու: Եղեշէի յիշած այն երևելի թիսկ կանայք՝ հատուածի մէջ արահակո խօսքը այն չէ՞ արդեօք, որն այժմ էլ գործածվում է Հայաստանում միջատների դէմ, — առաստաղէն մինչև անկողին իջած նուրբ և անօր կտաւը լայն պարկի ձևով, որն թէև լոյսը ներս մտնելու չէ արդելում, բայց մղեղ, մոծակ, ճանձ, կարիճ, մորմ չէ թողնում ննջողին անհանգստութիւն պատճառելու:

Մանապէս ևս շատ հաւանեցայ Երեանի առուներուն ուրիշ շրջակայ սարերէն իջնելով, անցնում են բոլոր քաղաքի միջէն, և փոխ աւ փոխ ոռոգում են նորա մէջը դանուած տներու պարտէզները և ընդ նմին հայթհայթում են բնակիչներին խմելու, լուացքի և ուրիշ պիտոյքի համար պատուական ջուր:

Պարտիզաններ երևանցիներին եւ մի խորհուրդ ունիմ տալու, որ է՝ իրանց պարտէզին հողը իւրաքանչիւր աշնան անպատճառ աղբով (պաճարի, զրաստի կամ մարդու) խառնել: այս բանը պէտք է անել ոչ նորա համար, որ հողը պտղաբեր դարձնէ, ոչ այլ նորա համար, որ աղբը տալիս է հողին հարկաւոր փափկութիւն և փխրութիւն (Հայաստանի հողը կաւախառն և սաստիկ կոշտ է), նմանապէս նորան միշտ խոնաւ կը պահէ. ծառերը կ'ուռճին, կը հաստանան, կը բարձրանան, պտուղը չափազանց քաղցրութիւն կը ստանայ, ծառերի սաղարթը¹⁾ երկար ժամանակ կը պահէ իւր դալարութիւնը. բանջարը (կանանչի) կը լինի մատղաշ, խոշոր և թարմ:

Նմանապէս մի ուրիշ խորհուրդ ունէի տալու տանուտէր երևանցիներուն: Ինչո՞ւ նոքա փողոցները ամէն տան առջև չեն տնկում ծառեր, պորթոկնակ, վայրի տանձի, թթենի, բնկուղի (պօպօկի), սօսի, աճարի, բեկնի, դեղձի, վայրի շաղանակի և այլն. որով քաղաքի տօթը, փողոցների փողին, ցեխը, աշնան ու զարնան աւելորդ խոնաւութիւնը, ամառուայ անտանելի չորութիւնը բոլորովին կը պահպանէին ու ձմեռուայ ցրտի դօրութիւնը կը թուլանար:

Թէյն խմելէն յետ պ. Զալալեանը չդիտեմ ինչ տեղ ունէր երթալու, և զնաց. ես էլ մենակ մնացած Երևանի փողոցների մէջ միտք արի ըէ որտեղ երթամ. և յանկարծ միտս եկաւ, որ այստեղ, կենում պիտի լինի իմ հինութ. բարեկամ Աւետիս Տիգրանեան բժիշկը, և անցնող-դարձողներից հարցնելով, վերջապէս դապ. նորա տունը:

Երևանը երկու ձև փողոցներ և երկու ձև տներ ունի՝ ասիական և եւրոպական: Եւրոպական փողոցները, որ այնտեղի հայերը պլան են ասում, ուղղագիծ և լայն են. իսկ ասիականները նեղ ու ծուռմուռ. մաքրութեան կողմանէ երկուսն էլ շատ պարծեհալու տեղ չունին. այնպէս փողոցներ կան, ուր դէշի (էշ) հօտը տարին տասներկու-ամիս փռուած է ու ազատ շունչ առնել չէ տալիս: Եւրոպական տները դէպի փողոց դարձուցած են պատուհանները. իսկ ասիական տների պատուհանները բակի մէջ են դարձուած: Երևանի մէջ ես մի հատիկ պատուհան չի տեսայ, որ երկաթէ ամուր վանդակներով, բանդի նման, պաշտպանած չլինէր: Պատճառը հարցուցի և խմցայ որ՝ այդպիսի զգուշութիւնը երկու առիթ է

1) Սաղարթ ասվում է ծառի բոլոր տերևները ի միասին առած, իսկ տերևը ամէն մի հատիկն է:

յառաջացած, նախ՝ աւաղակներու և երկրորդ կնիկ կամ աղջիկ փակցնողներու ահէն: Ի մօտոյ ծանօթանալով՝ Երեանի դատիկանապետի սկզբունքներին, համոզուեցայ որ ժողովուրդը պատճառ ունէր միշտ արթուն լինելու իւր նիւթական և բարոյական զանձի վրայ: Թէ՛ եւրոպական և թէ՛ ասիական տների մէջ, ներքին յարմարութեան կողմանէ, ես ոչինչ զգալի տարբերութիւն չի գտայ, և թէ՛ ասիական տունը նոր կեանքին պատասխանատու չէ, փոխարէն դորա, իբր՝ եւրոպական ճաշակով շինած տները, բաքիլոնեան խառնակութիւն են պատերի, պատուհանների, հնոցների, բրուսարիների, բազմոցների, գրասեղանների բազկաթուռների, թախտերի, պահարանների, նստարանների, դաշնամուրների, և այլն, և այլն, և այլն, ուր, ինչպէս կ'առնեն, սատանան ոտքը կը կոտրէ: Մեզ այն փողին, որ հայը մտնում է շէրպացի և լուսաւորեալ երևելու համար, իմ կարծիքով՝ Երեանի կլիմային առաւել յարմար կը լինէր ճարտարապետութիւնը այն դարպասին, որի նախադադափարը կտրոզ է ծառայել խանի տունը, որ այժմ կիսաւեր կեցած է քանդուած բերդի մէջ: Թէ՛ ասիական և թէ՛ եւրոպական տներու և սենեակների մէջ երեք բան անպակաս էին՝ թախտեր, գորգեր և մութաքաներ: Թախտը փոխարինում է մեր բացմոցը և անկողնակալը միանգամայն խի մութաքան մի երկայն և բոլորչե բարձ է, որ շատ յարմար է զորդ փռած տափի վրայ պառկել, աջ արմուկով թեք լինելը նորա (մութաքայի) վրայ զլուխը փին դրած: Մեր պապերի «բազմեւ» խօսքը այն է, ինչ որ այժմ մեր ասիացի եղբայրներն են առնում, այսինքն՝ բազուկի վրայ զլուխը յենել և ոտերը ընդ երկայնութիւն գորգին ձգել:

Առաւօտուայ 10 ժամն էր, որ մտայ պ. Տիգրանեանի տուն: Իմ զարթ թէ՛ և նորան շատ ուրախացուց, բայց նա ոչ մի բոպէ չընդմիջեց իւր զբաղմունքը: Պ. Տիգրանեանի առաւօտեան ժամերը չուրիած են «ոտքի վրայ» հիւանդների այցելութեան ¹⁾: «Անունդ ինչպէս է, հարցնում էր բժիշկը հիւանդին: — Արութիւն Ասվատուրով է պատասխանում էր հիւանդը: «Ասատուրով է, կրկին հարցնում էր բժիշկը, ուրեմն դու ո՞րն ես: — Զէ, ուրս չեմ, ապում էր հիւանդը:

1) Ի հարկէ—ձրի:

«Ուրեմն թուրք եւ կամ բերդէն ես, ասում էր բժիշկը: — Ոչ թուրք եմ, ոչ էլ բերդէն, թամուզ հայեմ, հէրս էլ հայ էր, որդիքս էլ հայ են, պատասխանում էր սիրտը ցաւած հիւանդը: «Թէ որ դու հայ ես՝ ապա ինչու քու ազգը (ազգանուն) Ասվատուրով է. հայի ազգը կարող չէ ով-ով վերջաւորուիլ, այլ պիտի լինի եւս. ուրեմն ոչ Ասվատուրով, այլ Ասվատուրեան պէտք է ասես և զրեւ այսու հետեւ, որ ամենքն էլ իմանան, որ դու թամուզ հայ ես, խրատում էր բժիշկը: Երբեմն հասկանում էին հիւանդները բժշկի ազգասիրական խրատները, երբեմն ոչ. բայց, ինչպէս լսեցի, անխոնջ Տիգրանեանը չէր յողնում ու ձանձրանում միւսնոյն բանը օրը հարիւրաւոր անգամ և տարին հարիւրաւոր օրեր կրկնելու: Եւ չեմ ասում, որ պ. Տիգրանեանը հէնց մարդոց մականունների «ով» վերջաւորութիւնը «եան» դարձնելու մէջ ցոյց է տալիս իւր սէրը դէպի հայ ազգը, ոչ. նա, որքան որ ես նկատեցի, իւր կեանքի ամէն պարտադարձի մէջ ապացուցանում է, որ մէջը վառ զգացմունք ունի դէպի իւր ազգը:

Գերմարդկային համբերութեամբ հարցնում ու ականջ էր դնում հիւանդների ցաւերու մանրամասնութիւնքը, երկարօրէն խրատներ էր տալիս թէ՛ ինչպէս պէտք է դարմանուի ցաւը, խոցը, վէրքը, ուռէցքը, պալարը, և այլն. ինչ ու ինչ պահեցողութիւն (փահրիզ) պիտի ունենայ: Չը հասկացողին համբերութեամբ ցոյց էր տալիս զեղը (ճարը) ընդունելու, սպեղանին (մէհլէմ) գործածելու կամ վերականգնող փաթաթելու ձևը. զարշնի և հոտած խոցեր իր ձեռքովն էր լուանում, վրան զժոխաքար (lapis infernalis) քսում, և այդ ամէնը ուրախ, զուարթ և երեսայական աշխուժով: Նորա համար անտարբեր էր՝ առջևի մարդը հայ է, ռուս է, թուրք է, պարսիկ է, սիրուն կին է, զարշնի պառաւ է, հարուստ մեծատուն է, մուրացիկ աղքատ է—նա ամենին քաղաքավարութեամբ, ծանրադէմ, առանց գոռոզութեան, առանց ստորաքարշութեան դարմանում, խրատում, մխիթարում, յուսադրում և բժշկում էր: Զարմացած մնացի: Շատ բժիշկներ տեսել էի, բայց սորա նման իւր արուեստին սիրահար, իւր զիտութեանը կոյր հաւատացող, բժշկական գիտութեան պարզամիտ ամբոխի աչքումը կշեռ տուող (ուրեմն և հիւանդի սրտումն հաւատ ներշնչող) բժիշկգրեթէ տեսած չէի: Դիտեմ, ինչ մէկ քանիսը պիտի պատասխանեն թէ՛ «այդ տեղ ոչինչ զովելի բան չի կայ. այդ ամէնը բժշկի սուրբ պարտականութիւնն է»:

Պարոններ, բանն էլ այդ է՝ որ բարի դործի և իւր պաշտօնի մէջ ջերմեռանդ լինելու սուրբ պարտականութիւնը ամենքս գիտենք, բայց ավստ՛ս որ նոցա կատարողը շատ հազուագիւտ է մեր մէջ:

Երբ որ Տիգրանեանը իւր հիւանդների այցելութենէն ազատուեցաւ, (Ժամն էլ արդէն մէկն էր յետ կիսաւոր), հապճեպով հագուեցաւ և միասին գնացինք քաղաքի մէջ շրջելու: Ճանապարհորդութեանս միջոցին ես երեք անգամ հանդիպեցայ Երեան ¹⁾ և ընդամենը կեցայ մօտ մի ամիս, կամ մի փոքր պակաս. բոլոր այդ ժամանակը գրեթէ ոչ միայն նորա տանն էի բնակում, այլ և մեծազոյն մասը ժամանակիս նորա հետ էի անցնում: Նորա պատուական մայրը, պ. Մկրտիչ Սանասարեանցի հարազատ քոյրը, ոչնչով չէր զանազանում ինձ իւր արեւակից ազգականէն՝ այդքան սիրում և յարգում էր օխտն՝ օտար պանդխտիս: Ես ամենանպիտան արարածը պիտի լինէի աշխարհիս երեսին, եթէ երբ և իցէ այս օրհնած փոքրանդամ գերդաստանի (մայր և որդի) բարի յիշատակը երբ և իցէ հանէի մտքէս ²⁾:

Ծանօթացայ պ. Բէգնազարեանցի հետ, որի մանկավարժական ընդունակութեան և հմտութեան մասին վաղուց և շատ մարդոցմէ գովասանք լսել էի: Դա Երեանայ Հոգեւոր դպրոցի տեսուչն է: Բէգնազարեանցը Ներսիսեան Ազգային դպրանոցի յառաջադէմ աշակերտներից լինելով՝ իւր վարժապետներէն և մեծաւորներէն արժանի է համարուել ուղարկուել արտասահման և այնտեղ կատարելագործուել մանկավարժութեան մէջ: Ոչ ոքի անձնասիրութեանը չլիպչելով, պէտք է խոստովանիմ, որ Բէգնազարեանցը բաւականին հմուտ է մանր աշակերտներին նախապատրաստելու կանոնաւոր ուսումնաւորութեան, որն մանկավարժութեան ամենահարկաւոր պայմանն է: Նորան աւանդուած դպրոցը այցելելի և մէջը տեսայ կարգ ու կանոն՝ թէ վարժապետաց և թէ աշակերտաց մէջ: Բէգնազարեանը, յուսամ, այնքան փորձառու է կեանքի մէջ, որ երբէք չի հանգչիլ

1) Նախ՝ Ծաղկաձորէն՝ եկայ, յետոյ՝ Եջմիածնէն վերադառնալուց եկայ: Իսկ երրորդ անգամին, Հին Նախիջևանէն վերադառնալուց հանդիպեցայ:

2) Զգուշացնում եմ կարդացողներին, որ մեր տեղը, Նոր - Նախիջևանի մէջ ես կայ մի բժիշկ Տիգրանեան մականունով, որ ամենեկն արեւակցութիւն կամ աղքատացութիւն չունի Երեանի Տիգրանեանի հետ. Նմանապէս այդ երկու բժիշկների մէջ ոչինչ ուրիշ նմանութիւն չի կայ ոչ բժշկական գիտութեան, ոչ բարուց և ոչ բարոյական ուղղութեան մէջ:

(ղադարիլ) գալինիներու վրայ, այլ միշտ ու միշտ առաջ կընթա-
նայ ինքնակրթութեամբ: «Սովորելը ամօթ չէ, ամօթը չիմանալն է:»
Զեմ թաքցնել կարդացողներէս, որ պ. Բէզնազարեանցը ունի քանի
մի թշնամիներ, որոնք նորան մեղադրում են այս ու այն թերու-
թեանց մէջ: Ես Բէզնազարեանցի փաստաբանը չեմ, մանաւանդ որ
նա ինքը շատ հմուտ է իրան պաշտպանելումն. ես այսքան միայն կ'ա-
սեմ նորան հալածողներին, որ նախ՝ առանց սխալի և թերութեան
միայն Աստուած է. իսկ Բէզնազարեանցի զիտութիւնը մի տարրական
վարժարան կառավարելու համար լիուրի բաւական է, այնպէս որ՝ ոչ
ամէն արքունի վարժարանի (ի հարէ ստորին) տեսուչ ունի նորա
չափ զիտութիւն և փորձառութիւն, այսու ամենայնիւ սորա նման
հալածուած չէ քանի մի հոգաբարձուներէ կամ քաղաքացիներէ և
երկրորդ՝ կ'ասեմ իրան Բէզնազարեանցին, որ նա շատ լաւ կ'անէր,
եթէ թողնէր երևանը իւր անվերջանալի երկպառակութեամբ, և զաղ-
թէր Վան, որով նա անշուշտ ցոյց տուած կը լինէր ազգասիրական
սխրագործութիւն, և նորա այնտեղի վարձատրութիւնը չկարծեմ որ
երևանիսէն պակաս լինէր: Ես վստահ եմ, որ թէ Կ. Պօլսի Ազգային
ժողովը, թէ Ս. Ներսէս Պատրիարքը, թէ Արարատան ընկերութիւնը
և թէ ինքը Հայրիկը գրկաբաց պիտի ընդունին նորան, որ երկար
միջոց ունենալու չէ այնտեղ ոչ ախոյան և ոչ մրցակից:

Ծանօթացայ դօքթօր Վասակ Բաբաջանեանի հետ: Կարծեմ
լաւ զիտուն երիտասարդ է: Բայց սա այն անձներէն է, որք անպատ-
ճառ կեանքի փորձի ու փորձանքի մէջէն պիտի անցնին, որ իւրանց
ներքին լաութիւնները դուրս ցոլացնեն. այժմ դեռ ևս նորա մա-
ղերը չափազանց սև ու թու են. աշխարհը դեռ ևս իւր կոշտ ու սառ-
գրկի մէջ տրորած չէ նորան. աշխոյժը և կիրքը անդադար մաքա-
ռում ու եռ են գալիս նորա մէջ ու չեն թողնում նորան մի որոշ
ուղղութիւն ստանալու: Նա շատ անգամ զրչի տեղ ձեռքն առնում
է... եղինձ:

Գնացի տեսութեան և սուրբ աջը համբուրելու ալէգարդ Եղիա-
զար Ա. եպիսկոպոսին, որ իսկոյն ճանաչեց ինձ և յիշեց իւր կար-
ճատեւ առաջնորդութիւնը Ն. Նախիջևանայ և Բեմարաբիոյ թեմի
մէջ:

Տեսայ երևանումն և շատ ուրիշ պարոններ, որոց հետ մա-
սամբ ծանօթացայ և մասամբ հեռուից չափեցի - չափչըփեցի «բոյլ»
ու բօսերը: Հասարակօրէն ասելով, երևանը իմ վրայ այն տպաւո-

րութիւնը չարաւ, որն ես սպասում էի մի հայ քաղաքէ: Երևանը արագ և սաստիկ օտարանում է, և դորա միակ պատճառն է համալսարաններումը լուսաւորուած երիտասարդների պակասութիւնը: Շատ անգամ ինքս ինձի հարցնում էի՝ «արդեօք Երևանը մասամբ իւր նման չէ՞ Աժդարխանին», և նոյն հետայն պատասխանում էի: «Այո»: Այս բանը ես ասում եմ միայն, բայց չեմ աշխատիլ փաստերով հաստատելու. թող մնայ կարգացողներին համար իբր առեղծանելիք:

Կան հայեր, որոնք ահ ու դողն մէջ են թէ՛ չլինի նախնիներիցին թողնէ հայութիւնը և օտարանայ. չլինի աժդարխանցիին թողնէ հայութիւնը և օտարանայ. չլինի զգլարցիին թողնէ հայութիւնը և օտարանայ. նոյն երկիւղը ունին մոզդորցիի, գրիգորիպօլցիի, ստաւրապօլցիի, էկատերինօպօլցիի, և այլն, համար: Իսկ որ ինչ ինձ կը վերաբերի, ես ամենևին երկիւղ չունիմ հայի հայութենէն օտարանալու համար. իմ վախս է հայի բարուց ապականուելուն և հետևաբար ազգովին կորչելէն:

Բարուց ապականութիւնը ամէն մահտարածամենիէ աւելի կորստականն է մարդկութեան համար: Ո՞ր են միւսնիկեցիք, ո՞ր են կարթագինեցիք, ո՞ր են հռովմայեցիք. ո՞ր վարակիչ ցաւը սպանեց նոցա, ո՞ր գոռ պատերազմի մէջ թշնամիի ձեռքէն սրախողխող բնկան մեռան նոքա: Ո՛չ թշնամիի սուրը բնաջինջ արաւ և ոչ բնութեան պատահական ցաւերը արմատախիլ արին նոցա. նոքա կորան իրենց ներսը կրծող, հալումաշ անող ցաւովն. այդ ցաւի անուանն է ռուսաց ապականութիւնը, «անբարոյականութիւն», իսկ բարուց ապականութիւնը ուղղակի հետեանք է «սուտ լուսաւորութեան»:

Հայերուս մէջ, ցաւ է խոստովանելը, օրէ օր, առաւել և առաւել թաղաւորում է սուտ լուսաւորութիւնը: Դա է, որ մեզ պիտի կործանէ և հայի անունը պիտի ջնջէ ազգերու ցուցակէն:

Տասնեկններորդ դարուս հայոց կեանքի պայմաններն այնպէս են պասաւորուած, որ ուր չեղաւ իսկական լուսաւորութիւն, իսկոյն, անմիջապէս նորա տեղը կուգայ կը պրպրզէ սուտ արտաքին քաղաքակրթութիւնը (ցիվիլիզացիա), որ իւր քլուքներով, պարահանդէսներով, հալաւի նորաձեւութիւններով, տուն—տեղը եւրոպական «յանգի», պահպանելով, վաւերաց դաստիարակութիւն օտար ազգի, թերուս, թեթեւբարոյ վարժուհիներու յանձնուելով, դիմաւահանդէսներով, քաղաքական պսակի և անպսակ կենսիցութեան դադա-

փարներով, և այն և այն, կը կործանեն, հայի կենցաղի ձևը, և հայերու անտարբեր, սառնարիւն կը դարձնեն այն ամէն նուիրական ազգային խորութիւններին, որք միշտ եղել են, միշտ էլ պիտի լինին ամէն շարոյական ազգի մէջ:

Կրկնումեմ՝ հայը իւր հաւատը չուրանալ, հայը իւր լեզուն չի մոռնալ, բայց հայը կարող է բարոյապէս ապականուիլ: Եւ հիմա ինչէն ստրամբուումեմ ես:

Սեծատուն և չքաւոր, Կաթողիկոս և եկեղեցւոյ յետին դռնապան, հայր և մայր, համալսարանի դասախօս և ծխական դպրոցի վարժապետ, միլիտնտէր, վաճառական և չքաւոր խանութպան, բարձրաստիճան պաշտօնատար և հեզ արուեստաւոր, ամենքս, ամենքս, միանանք, ուժերս մի անենք, աչքերս բանանք, խելքերս զուխներս ժողովենք և ամեն ղէնքերով սպառազինուած կրթանք այդ ազգակործան թշնամու դէմ. անքուն և անխոնջ, օր ու գիշեր պատերազմենք հետը: Դուրս մեր վարժարաններէն այն անձինքը, որոնք արտասահմանի զարեջրանոցներումը անգործ թափառելով քանի քանի տարիներ, այժմ առել են մեր զաւակներէն աւելի քան տիարակութեան գործը իրանց պիղծ ձեռքը, դուրս մեր աներէն թերուս վարժուհիներն, որոնք կրթում են մեր անմեղ զաւակների միայն ձեռքի ու ոտքի մատերը, իսկ զլուսները, իրանցների նման, դատարկ են թողնում: Սուտ է ձեր ասածը, կեանքը վայելչութիւն չէ, կեանքը պէտք է. կեանքը անխոնջ աշխատանք է, նա դէպի սուրբ և նուիրական գաղափարի ձգտումն է:

Սաստիկ ծիծաղս գալիս էր, երբ տեսնում էի երեւոյցի կնկայ ազգային զլխակապը (որ շատ նման է թագուհու թագի) թողած և նորա տեղը մուծած եւրոպական քուաֆիւռ. նմանապէս ոչ սակաւ ծիծաղելի էր նաև ուրիշ նորաձեւութիւնները հալաւի մէջ, որն այնպէս էր սազ գալիս խաթուն Գիւլնազարին կամ Զարմանազանին կամ Զըմրուխտ-բաջինին, ինչպէս որ ձիան թամբը զոմէշի մէջքի վրայ դրած (passez-moi l'expression): Անտեղի նորաձեւութիւնը ամէն բանի մէջ, ամէն տեղ և ամէն ժամանակ ծիծաղելի եղել է և պիտի լինի:

Ես ասելիքս ասացի. երեւոյցիք որքան կամենան թող բարկանան վրաս բայց կ'ուզայ օր, երբ նոքա աչքերը արտասուներով կը յիշեն իմ խօսքերը:

Հայի ազգային կենցաղը և ապրուստի ձևը արժանազին է, իսկ

Եւրոպացիինը՝ Թանգ. հայր դեռ ևս ոյժ չունի ժամանակիս զեղիս պիտոյքների համար հարկաւոր փողը ձեռք բերել. սուտ եւրոպականութիւնը, որ հայերիս մէջ մտել է՝ մեծամեծ զոհեր է պահանջում. հայը ստիպուած է այդ աւելորդ ծախքերը ծածկելու համար կամ իւր փողմտանքի հետ ծախս անելու, կամ ամուրիի կեանք վարել: Տղամարդոց ամուրիութիւնը, բնականապէս, պիտի խախտէ կանանց բարոյականութիւնը. և այսպէսով ազգութեան հիմքերը կրքայքայուին:

Չորս բան է իսկական լուսաւորութիւնը, որի սկիզբն է առտնին, բարոյական դաստիարակութիւն: Գաստիարակութեան միակ աղբիւրն է առաքինի և լուսաւորեալ մայրը. բայց այդպիսի մայրեր շատ ունի երկունայ կիսավայրենի հայր: Իսկական լուսաւորութեան համար սաղ զին պէտք են երկարատեւ ժամանակ, զերմարդկային ճիգն ու մեծամեծ զոհեր:

Միջին վիճակ — ահա մեր օրուայ հայերի նշանաբանը: Բայց ցաւը այն է, որ մեր յետին բաղդալը աշխատում է առիւթօք աւաթ ձեւանալ: Գնա ու էշը ցիխէն հանէ:

Միով բանիւ՝ երեւանը իմ վրայ շատ ծանր տպաւորութիւն տրաւ:

Չորս օրուայ եկած էի երեւան, որ պ. Յովհաննիսեանը առաջարկեց ինձ Էջմիածին երթալու, որ երեւանէն 18 վերսթ հեռաւորութիւն ունի: Նա, պ. Վասակ Բաբաջանեանը և ես նստանք կառք և գնացինք: Առաւօտուայ ութը ժամն էր: Առ սակաւը քաղաքէն երեք կամ չորս վերսթ հեռացել էինք, բայց դարձեալ մեր ճանապարհը գնում էր գեղեցիկ այգիների, պարտէզների և անտառատունկերի մէջից, որք երեւանայ դաւառի զարդն ու պարծանքն են: Ջարմանալի երկիր է՝ Հայաստանը, երբ որ նորա երեսը անջրդի է՝ բոլորովին նման է Սահարա *) անապատին, — նոյն սոթը, նոյն ձիանց մինչև կրունկ հասնող թռուցիկ փողին (բայց ոչ աւազ), նոյն ցաւաբեր սա մոմի նման խորշակը, նոյն աչք պատրող կրկններեյթները հեռաւոր հորիզոնի վրայ. բայց հէնց որ հայի հողին

*) Սահարա արաբերէն նշանակում է անապատ:

ջուր է գիպչում՝ մէկ ժամանակուայ անապատը դառնում է սիպաւէտ, կանանչափայլ արօտ, հոտաւէտ բուրաստան, երփներանգ ծաղկոց, պտղաբեր պարտէզ, գինաւէտ այգի և թաւախիտ անտառ։ Արեւելեան մասը Հայաստանին ամբողջ տարիներ ամառները անձևի երես չէ տեսնում, նորա բոլոր բուսականութիւնը կախուած է առուի ջրէն, որն որ հայերը տաժանական տանջանքով ու մեծագումար փող մսխելով բերում են հեռաւոր գետերէն, վտակներէն և սարերից վայր իջնող հեղեղատներէն։

Ուրբան որ երեանցիք կարողացել էին ջուր տանել դէպի դաշտ՝ ամէն տեղ երևում էր ծառ ու դալար. իսկ ուր ջուրը հասած չէր՝ այնտեղ սկսում է անապատը։ Ուրեմն համարձակ կարելի է ասել, որ երեանի և Էջմիածնի մէջ կայ մի ընդարձակ անապատ, որի երկարութիւնը առ սակաւ տասը վերսթ կը լինի։ Մեր ճանապարհը երբեմն գնում էր հարթ դաշտի վըայով, երբեմն խիճերու մէջէն, երբեմն դէպի վեր, իսկ երբեմն դէպի վայր։ Երեք կամ չորս վերսթ վաղարշապատ զիւղաքաղաքին չի հասած՝ տեսանք Էջմիածնի զըմբէթները։ Միրտս սկսաւ պինդ պինդ թնդալ. և ինչպէս չի թընդար նա, երբ նորա տէրը քանի մի բողբէն պիտի տեսներ այն տեղերը, որի ամէն մէկ թիզը հայերուս համար սուրբ և նուիրական է, թերեւ աւելի սուրբ, աւելի նուիրական և աւելի ըղձալի, քան թէ երուսաղէմը քրիստոնեաների համար, և որին տեսնելը եղել է միշտ կեանքիս մէջ մի հատիկ փափագս։

Սիրելի հայեր, առանց իմ ասելուն էլ ամենիդ յայտնի է որ քանի տարիներէ ի վեր մեր ժողովուրդը սառել է դէպի իւր եկեղեցին. մեր հայը արդէն այն առաջուայ յարգն ու պատիւը չունի ոչ միայն դէպի ստորին կտրգի եկեղեցականքը, այլ և՛ այդ սառնութիւնը գնալով գնալով հասել է մինչև վերնագոյն աստիճանը, վերնագոյն աստիճանը, ասում եմ, որ ինչպէս ամենքդ զիտէք և համոզուած էք, մեր ազգութեան յոյսն, ապաւէնն, ապաստանն և սիւնն է. դժուարանում եմ ասելու, մենք սառել ենք դէպի մեր սուրբ Էջմիածինը, այն Էջմիածինը, որ հիմնուել է մեր առաքելականման Գրիգորի և Տրդատի սեպհական ձեռքերովն (զոնէ աւանդութիւնը այդպէս է ասում), այն Էջմիածինը, որի ծոցէն ելել են մեր եկեղեցիին կերպ և կեանք տուողներ սուրբ Հարթ, Սահակ, Մեսրոպը, Մովսէս Խորենացի, Եղեշէ պատմաբան, Կոմիտաս, Ներսէս Վրայեցի և հարիւրաւոր ու հազարաւոր սոցա նմանները. այն Էջմիածինը, որ իւր ուսերի վըայ տա-

րել է մեր արիւնաբերութեան միջոցների հալածանաց ծանրութիւնը: Պարսիկներուն, Արաբներուն, Յոյներուն (այո, Յոյներուն ևս), Թաթարներուն, Լազերուն և շատ ուրիշ աւաղակաբարոյ ազգերու. այն էջմիածինը, որ իւր սուրբ բերանէն միշտ արձակել է այն սրբազան կրակը, որով ջերմացել է մեր ցրուած, և իւր հայկերէն արտահայտութեամբ հայերու ստուած սրտերը. այն էջմիածինը, որ միշտ եղել է արթուն պահապան մեր սուրբ ազգութեանը և մեր սուրբ կրօնին, այն էջմիածինը որ ազգիս տառապանաց օրերը թէ խօսքով և թէ գործքով եղել է մխիթարիչ և սիրտիչ իւր յուսահատուած զաւակներուն, վերջապէս այն էջմիածինը, որ օտար ազգերու վկայութեամբ անգամ, միակ պարծանքն է բոլոր հայերուս:

Այո, պատուելի հայեր, մենք ստուել ենք դէպի մեր նուիրական և սուրբ զգացմունքը, մենք օառել ենք դէպի մեր ազգային կրօնը և նորա հետ միասին, իբր անհրաժեշտ հետեանք, դէպի մեր մայրենի լեզուն: Թէև սորա նիւթական և բարոյական անթուելի վնասները ոչորիս համար գաղտնիք չէ, ամենքս զիտենք և համուզուած ենք նորան, այսու ամենայնիւ մի անհասկանալի կեղծաւորութեամբ մենք սուտ չգիտցողս ձեռնում ենք, որ խղճմտանքներս հանգիստ մնայ. ի դուր աշխատանք. ամենին կարելի է խաբել, բայց ինքն իրան խաբել, խղճմտանքը քնացնել չէ՞ կարելի, պատուելի համազգիներ: Միթէ մեր յետին ջրկերը ու մշակը չգիտեն, որ առանց այդ երկու ազգային նուիրական աւանդներուն կրօնին ու լեզուն ինչ որ և է ազգութեան տեղութիւնը երկբայելի է: Մեր հայ ազգը, որ աւելի քան 4000 տարուայ պատմական կեանք ունի, մեր կրօնը, որ 1500 տարի զանազան և անդուլ հալածանքների մէջէն անվնաս թափ անցաւ, խօսքս կրկնում եմ, մեր կրօնը և լեզուն, որ մեր պաշտելի նախնիներու, մեր պապերու և մեր հայերու աշխատանքով մնացին մինչև մեր օրերը կենդանի, մեր շատ դրացի ազգերը կորցրին և իրենց կրօնը, և լեզուն, իսկ մերը անկորուստ մնացին. և ի՞նչ. վերջապէս մեր օրերում, երբ կարծես թէ ոչինչ ներքին և արտաքին վտանգ և հալածանք չի կայ, մեր պղերզութեամբ, մեր ծուլութեամբ, մեր ազահութեամբ, ամօթ է ասելը, մեր տխմարութեամբ պիտի կործանին և անհետանան: Ի՞նչ էք կարծում, սուտ է այս, ամենքդ ձեր սրտերի մէջ չէ՞ք յօժար, որ ասածս անսուտ ճշմարտութիւն է: Այո, մենք զիտենք այդ. բայց մեր բնածին յամառութեամբ, մեր բնածին անմիաբանութեամբ մենք սուտ

չգիտցողս եւք ձեանում: Ինչ որ մեր մոլի [Թշնամիները] Հիործանելին,
այն մեւք՝ մեր հայկական ձուներովն կը խարխենք, կը քայքայենք և
վիրջապէս կը բանդենք: Այսպէս է՝ մեր հայկական բնավորութիւնը,
որն մեւք ինչպէս մէկ սուրբ և նռնիրական ժառանգութիւն, [հետագայ]
ւորջի օրերէն մինչև այս օրս պահպանուած ենք: Հայոց պատմութեան
էջերը վկայ են ասածիս:

Այո՛, դառն է լսել այնպիսի ձյմարտութիւնը (կարծաւի՛ք թէ ասելը շատ քաղցր է)։ Բայց լի՛նչ անես. վտանգաւոր բան է ձըշմարտութիւնը թագցնելը։ Նորան պէտք է բացերև յոյց տալ ամենին Տրապարակի մէջ, որ աչք ունեցողը տեսնէ, իսկ ք ունեցողը հասկանայ։

Մենք հայերս սառեւ ենք զէպլի մեր հիկեղեցին: Ի՞նչ է սորա խիսական պատճառը: Հոգեւորականաց սղիստութիւնը, — ոչ. աշխարհականներիս անհասկանալի գերազանցութիւնը ուսման և զիտութեանց մէջ, — ոչ. մեր ժլատութիւնը, որ մենք տարին մի-երկու անգամ քիթերս բերաններս ծովընկողմ, մեր հազարաւոր մանէթներէն մէ քանի մուրացկանի կոպէկներ ձգում ենք հոգեւորականների առջև, — այդ ևս ոչ: Ապա ի՞նչ: Սորա պատճառը արածեւ հեռու է և առաւել խորունկ է:

Եւրոպայի արեւմտեան կողմը տարածուած էր կրօն, որոյ գլուխք,
— փափերը, ղանափան պատմական հանգամանքներով, ստրկացնեցին
իրանց ժողովուրդի միւսքը մինչև այն մասիձան, որ ժողովուրդին, ուրիշ
բան չէ մնաց, բայց եթէ ազդովին օտքի ելնել իրանց եկեղեցւոյ գըլ-
խաւորի, այսինք փափի դէմ և թօթափել նորա բնակալութեան
ըւծը: Այս առաջին անգամն էր, որ քրիստոնեայ ժողովուրդը մալրս-
տամբուեցաւ ոչ թէ կրօնի վարդապետութեան, այլ նորա չարաչար
գործադրողի դէմ: Գուք հասկանում էք, որ խօսքս քաթօլիկների
կամ լատինադաւանների վրայ է, որոնց մեր ժողովուրդը հասարակօ-
րէն փռանգ կամ ձուկ ուտող է ասում:

Եւ ճշմարիտը պէտք է ասել, որ կաթօլիկ ժողովուրդները (գերմանիացիին, անգլիացիին, մասամբ Ֆրանսիացիին, հոլլանդացիին, դանիացիին, շուէդը և քանի մի ուրիշները) իրաւունք ունէին ապստամբուելու իրանց հոգևորականների դէմ վասն զի հոգևորականները բոլորովն ստրկացրել էին իրենց ժողովրդին. ոչ միայն հաւատի ու եկեղեցւոյ անունով լսաբուժէին նոցա և ձեռքերէն փողերը աւանում էին, այլ և բացարձակ անբարոյականութիւն էին մտցնում նոցա

ընտենական կեանքի մէջ, որոց պատմութիւնները, արդարեւ, զգուշիկ բաներ են: Այնուհետեւ կաթօլիկին, այսինքն փափին հաւատարիմ մնացողներին հալածել, նոցա վրայ զանազան մեղադրանք, ամբաստանութիւններ բարդելը՝ եղաւ եւրոպական շատ ազգերի համար առօրեայ հասարակ խօսք և գործ: Այդ ատելութիւնը և այդ հալածանքը կատարվում էր ոչ թէ մասնաւոր կերպով և գաղանի, այլ հրապարակաւ քարոզվում էր, մինչև անգամ եկեղեցւոյ բեմէն և համարարանի ամբիոնէն: Անպատիւ անել կաթօլիկ քահանային, պախարակել կաթօլիկի դաւանութիւնը՝ դարձաւ նաեւ լուսաւորեալ մարդոց համար ուսման մի նոր ճիւղ:

Այս ատելութիւնը և արհամարհանքը դէպի հոգեւորական անձինք մի քանի ազգեր անդիտակցաբար, նմանելով միայն, մտցուցին իրանց մէջ: Մենք հայերս ևս, յաճախ յարակցութիւն ունենալով նոցա հետ, կոյրզկուրայն, ատանց գիտակցութեան, անց հիմնաւոր պատճառների, միայն կապիկութեամբ մտցուցինք մեր մէջ, մանաւանդ որ՝ այդ շատ յարմար էր մեր բժականդիր բնաւորութեանը մոտենալով թէ՛ մենք որքան երախտապարտ էինք մեր զործունեայ, յառաջագիւտ, բազմերախտ հայ հոգեւորականներուն: Եւ այնուհետեւ հոգեւոր անձանց և կրօնի վրայ վայր ի վերոյ խօսելը, դատելը, դատապարտելը, ծանակ անելը, նոցա վրայ զանազան ստապատիր, մտացածին առակներ և առասպելներ տարածելը միամիտ ժողովրդի մէջ եղաւ, ինչպէս և այժմ է, ոչ միայն քաթօլիկ, այլ և շատ ուրիշ դաւանութեան ժողովուրդների համար առօրեայ խօսք, զրոյց, և ինչպէս ասում են՝ ծամելու մաստաքի:

Ինչո՞ւ քաթօլիկ ժողովրդին իւր քահանաներուն, իւր հոգեւորականներուն չպատուելը իրա համար մի հիմն և արդարութիւն ունէր, մենք հայերս ի՞նչ արդարութիւն ունինք, քաթօլիկի մէջ փափը բռնակալ էր. մեր մէջ որ քահանան, որ եպիսկոպոսը կամ վերջապէս, որ կաթողիկոսը եղել է կամ կարող է լինել բռնակալ: Քաթօլիկներու մէջ շատ անգամ Ֆրանսիացիին հովվում է լեհացի քահանան, գերմանացիին՝ սլոնիացի քահանան, շատ անգամ Սլոնիայի մէջ եպիսկոպոսը իտալացի է լինում, իսկ լեհաստանի մէջ՝ Ֆրանսիացի. միով բանիւ՝ շատ անգամ հոգեւորականք և աշխարհականք համազգիներ չեն. դորա հակառակ՝ մեր հոգեւորականք առհասարակ, անանց բնցառութեան ոչ միայն մեր համազգիներն են, այլ և մեծաւ մասամբ միեւնոյն քաղաքէն են և շատ անգամ մեր

հարազատ եղբայրներն և արենակիցներն են, ինչպէս որ քահանան, այնպէս էլ եպիսկոպոսը և կաթողիկոսը: Քաթօլիկը և նորա հետ շատ ուրիշ ազգեր չին կարող ասել թէ՛ հոգեորականները մեր հարազատ, համարին եղբայրներն են. բայց մենք հայերս, առաւել քան թէ որեւիցէ ազգ կարող ենք ասել, որ մեր հոգեորականը մեր հարազատ եղբայրն է, նա մեզ ամենեւին օտար չէ, նորա նիւթական և բարոյական օգուտները կից և կապ են մերինի հետ. ուրեմն մեր հոգեորականը միայն այն ժամանակ բաղկաւոր է, երբ մենք աշխարհականներս ենք բաղկաւոր, և փոխադարձ: Ուրեմն մենք ոչինչ խոհեմ պատճառ չունէինք տաւելու մեր հոգեորականութիւնը և նորա գործունէութեան վրայ կասկածոտ աչքով նայելու: Դիցուք թէ քաթօլիկի քահանայի կեանքի պայմանները այնպէս դասաւորուել են, որ կարող էին պատճառ տալ զանազան անյարմարութիւնների, որք անշուշտ պիտի գրգռէին աշխարհականի յաջադիտութիւնը. բայց մեզ շատ լաւ յայտնի է, որ մեր յառաջատես սուրբ հարք բոլորովին խոհեմ կերպով վարուել են այդ մասին: Դիցուք թէ քաթօլիկ ժողովուրդները, լինելով յառաջադէմ ուսմանց, զիտութեանց և արուեստից մէջ, իրաւունք ունէին իրանց հոգեորականներին արհամարհել՝ նոցա տգիտութեան համար. մեր ո՞ր դարի, ո՞ր աշխարհական մարդիկ որպիսի և իցէ զիտութեան մէջ յառաջադիմութիւն, մտաց զարգացումն ցոյց տուել են, որով կարող լինէին, ինչպէս ասում են, «աչքերը ծակել», «երեսներովը տալ» հոգեորականներին: Բայց ամօթ չե՞ լինիլ մեզ մուսնալ մեր հոգեորականների ցոյց տուած երախտիքը մեր ազգին. այնուհետեւ մեր հոգեորականները իրաւունք չեն ունենալ մեզ աշխարհականներիս անուանել ապկարատ, երախտամուտ, որն լուսաւորեալ ազգաց մէջ ամենավատ յիշոցն է. վասն զի ապերախտութիւնը ամեն մոլութիւնների մէջ ամենավատթարն է: Ո՞չ ապաքէն մեր այբուբեն (աթուրթայք) հնարողը հոգեորական էր (Մեարութը). ո՞չ ապաքէն մեր ազգի պատմութիւնը և զանազան տարեգրութիւններ գրողները առանց բացառութեան հոգեորականներն էին. ո՞չ ապաքէն մինչև այսօրուայ օրս ազգի մեծամասնութեան ուսում տուող, զիր-կարգում և հաշիւ սովորեցնողները դարձեալ հոգեորականներն են (մի երկու ծիծեռները զարուհ չին բերիլ). մեր զանազան մասնագիրք հոգեորականներ էին. մեր եկեղեցիներու և վանքերու շինողների մեծազոյն մասը հոգեորականներ էին. մեր հին սրբազան մատենաները (գրքերը)

շարադրողք, պարզապարզ, ժողովրդի մէջ տարածողք հոգեւորականներն էին: Դարձեալ, ասեմ, երբ մենք հայերս քաղաքական կեանք ունէինք՝ որո՞նք էին մեր թագաւորներուն փրկաւէտ խրատներ և խորհուրդներ տուողները, որով ժողովուրդը երջանիկ էր, եթէ ոչ հոգեւորականք. մեր թշուառ ազգը գուցէ ուրիշ և լաւագոյն վե՛ծակի հանդիպէր, եթէ մեր աշխարհական անձինք, ազգի այն ժամանակուայ նախարարները, իշխանները, մեծատունները լսէին մի հոգեւոր անձի, սուրբ Սահակ Պարթևի խրատները, աղաչանքը և յորդորանքը: Բայց այն ժամանակուայ ազգի իշխանները արհամարհեցին իրանց հոգևոր անձի բարի խորհուրդը, գնացին մատնեցին իրանց հարազատ թագաւորին ¹⁾, և այն օրէն օտարի ծառայ և ստրուկ դարձան ինքները և ստրուկ դարձուցին միամիտ ժողովուրդը:— Դարձեալ ասեմ: Հոգևոր անձն չէ՞ր Նոր-Նախիջևան, Գրիգորիպօլ շինողը. առաջինի մէջ դպրոց և տպարան հաստատողը, Նկատարինէ Երկրորդ կայսերուհիէն խնդրող և ստացող այն արտօնութիւններն, որն մօտ հարիւր տարի վայելեցին Նոր-Նախիջևանցիք ²⁾: Ո՞ր աշխարհական

1) Հայոց նախարարները Սուրմակ անունով քահանայի դրդմամբ գնացին զանգատեցան Վառամ Պարսից թագաւորին իրանց Արտաշիւր թագաւորի վրայ, և խնդրեցին որ հայոց թագաւորութիւնը վերջանայ: Մեծն Սահակ չատ ջանաց նոցա խելքի բերելու, բայց նորա ջանքը ի դուր կորան: Այսպէս վերջացաւ Հայոց Արշակունեաց թագաւորութիւնը:

2) Թէև պատմութիւնը ճանաչում է Յովսէփ Երկայնաբազուկ Արղուիկեան արքեպիսկոպոսին խրիմի գաղթականների—Նոր-Նախիջևանցոց և Գրիգորիպօլցոց բարերարը, բայց ժողովրդի ձայնը մի փոքր անհամաձայն է այդ կարծիքի հետ: Շատերը ասում են թէ՛ հայերը աւելի վնասուեցան, քան թէ չահուեցան այդ տեղափոխութենէն. թող թէ նոքա անդարձ կորուցին իրենց լայնածաւալ ագարակները, պտղաբեր և արդիւնաբեր պարտէզները ու այգիները և նոքա չուտափոյթ տեղափոխութեան ժամանակ չատ առձեռն պատրաստ ոսկիէ ու արծաթէ զրկուեցան. նոցա կրեք տարուայ չրջմալիկ թափառելը անձանթ և ամայի դաշտերու մէջ չատ մարդկային զոհեր առաւ նոցանէն, այնպէս որ՝ խրիմէն դուրս եկողների գրեթէ կէսը ճանապարհին մեռաւ և տեղ հասնողներն եւ, անուրիս լինելով նոր կլիմային, բնակութեան համար տեղը հասնելով հանդիպեցան զանազան տարափոխիկ և ուրիշ մահառութ ցաւերու: Առանց օրտախ կտրելի է ասել, որ գաղթականների միայն քառորդը ապրեցաւ: Հասարակօրէն խօսելով, Յովսէփ արքեպիսկոպոսի պատմութիւնը սաստիկ մատախողաղած և կասկածելի է: Ի թիւս ազգիս բարերարներին մտնելու համար նա կարծւորում է ջատագով—պատմաբանի: Բարեկամ էր արդեօք

մարդու միտք ընկաւ. Եջմիածնայ պէս Հայի համար նուիրական տեղումը հոգեւոր ձեւարան չենէլ. բայց այդ դարձեալ հոգեւոր անձնկատարեց—մեր արդի վեհափառ կաթողիկոսը: Ոչ ապաքէն այսօրուայ օրս Թիֆլիսի հայոց Դպրանոցը, որ ըստ ամենայնի գիմնագիական ուսումն է տալիս մօտ 400 հայ տղայոց, մի հոգեւորականի շինած է, — երջանկայիշատակ Ներսէս Ե-ին, որ և այդ պատճառաւ Ներսիսեան է ասվում:

Ասացէք, խնդրեմ, պատուելի համազգիներ, մենք հայերս ունինք իրաւունք չպատուել, չսիրել, արհամարհել, ատել առհասարակ մեր բոլոր հոգեւորականութիւնը, կարծելով նորան իբր արդէք դէպի լուսաւորութիւն, մտաւոր և հոգեւոր զարգացումն: Ասացէք, խնդրեմ, ունինք մենք իրաւունք սառնասիրտ լինել դէպի մեր սուրբ հայկական եկեղեցին, որ ոչ միայն չէ ստրկացնում մեր միտքն ու հոգին, այլ ընդհակառակն, ինքն է, որ, ինչպէս անպատի բոցեղէն սիւնը, մեր առջև էն գնում դէպի լուսաւորութեան տաճարը:

Քննեցէք, դատեցէք, տեսէք և ասացէք՝ երկրագնդին վրայ կայ մի ուրիշ քրիստոնէական եկեղեցի, որ քան զհայկականը լինէր ներողամիտ և ազատամիտ: Ո՞ր ազգի եկեղեցին կարող է մեր հայկականի առջև պարծենալ, որ քան զմերը առաւել թշնամի և հալածող է ամեն կերպ նախապաշարմունքի և սնոտիապաշտութիւններին:

Յովսէփ Արղութեանը հայոց ազգին, թէ փառասէր բաղդախնդիր պատմութիւնը գեռ ևս ասած չէ իւր վերջին խօսքը. Նմանապէս խիստ քննութեան կարօտ է Ներսէս Ե-ի գաղթեցնելը հայերուն Պարսկաստանէն և կալապետ եպիսկոպոսին՝ Տաճկաստանէն: Բանի վրայ այժմուայ աչքով նայելով թէ Ներսէսը և թէ կարապետը մեծամեծ չարիք են հասցրել հային և ոչ բարիք. բայց այն էլ չմոռանանք, որ 50—60 տարի առաջ զաղթականութիւնը ուրիշ կերպարանք ունէր. Այսպէս, թէ այնպէս, մենք միայն մի հնար ունինք դատելու հոգա վատ կամ լաւ արածի մասին. մենք պիտի քննենք՝ գաղթականութեան մէջ այդ երեք հոգեւոր անձինք ունէին իրենց անձնական հեռաւոր. կամ մօտաւոր շահերը, թէ ոչ. եթէ նոքա իրանց անձնական շահերի համար քայքայել են բազմաթիւ մտամիտ ժողովրդի աղայային հիմքերը, այն ժամանակ նոքա յաւիտեան ժամանակաւ պիտի պախարակուին անաչառ պատմութեան առջև:

Ինչ կ'ուզէ լինի. ես միայն այս գիտեմ, որ 15 միլիոնեայ հայ ժողովուրդը հալ ու մաշ եղաւ իւր անվերջանալի գաղթականութեամբը և կիրոյց իւր մէջ ազգութեան ամենազլխաւոր պայմանը—անբը դէպի իւր նախնեաց բնակատեղին: Այս անհերքելի հշտարտութիւնը:

Սիրելի համագործակցներ, ահա մենք դէպի այսպիսի եկեղեցին ենք տառնասիրտ և այսպիսի անձնուրաց մարդոցն ենք մենք արհամարհում: Արդեօք ունի՞նք իրաւունք: Ո՛չ ո՛չ:

Բայց մենք գիտե՞նք արդեօք՝ ուր է այսուհետև մեր ազգութեան, այսինքն՝ կրօնի և լեզուի փրկութիւնը:— Հայ եկեղեցւոյ մէջ, Էջմիածնայ հովանաւորութեան տակ: Ինչպէս որ մի ժամանակ օձահար հրէաները Մովսիսի շինած պղնձէ օձին նայելով՝ փրկվում էին մահէն, այնպէս էլ մենք բարոյական ուրիշ փրկութիւն չունինք, բայց եթէ այժմեան անթարթ յառելով մեր սուրբ Էջմիածնի վրայ, ապա թէ ոչ՝ մեր կորուստը մօտիկ է: Տասնեփններորդ դարը բացել է իւր վիշապի բերանը, որ անխնայաբար կուլ տայ հայերուս: Չիմուանանք Լեհաստանի 40,000 գերդաստանը: Հայոց լեզու, հայոց կրօն,— ահա մեր նշանաբանը. առանց հայկական լեզուի չի կայ մեզ ազգութիւն, առանց հայ եկեղեցւոյ՝ չի կայ բարոյականութիւն:

Այստեղ աւելորդ չի լինիլ, եթէ յիշենք պատմութենէն մի փոքրիկ պարագայ, որ իւր ետևէն մեծամեծ հետևանքներ բղխեցուց: Սորանից 50—55 տարի առաջ Իրլանդացի ժողովրդի վիճակը մասամբ իւրիւր նման էր մեր հայերիս: Նոցա երևելի ազգասէրներէն մինը, անունը Օ' Բոնէլ, որ իւր ժամանակակից ուսեալներէն մինն էր (լսնդրեմ, ուշադրութիւն դարձուցէք), եթէ չասեմ գերազանց, ոչ միայն լուսաւորեալ էր, այլ և ամենաբարեպաշտ քրիստոնեայ: Այս աշխարհահռչակ մարդը, կամելով իւր ազգը վտանգէ հեռու պահել, միշտ համոզում էր (և համոզեց իսկ) ամէն Իրլանդացիի «Մօստիկ լինել եկեղեցիին, համարել նորան ճապանակ ազգային փրկութեան. պատուել և յարգել հոգևորականներին, որոց վիճակը անխղճի կապերով ամրացած է ժողովրդի վիճակի հետ»:

Այս բանիս հետևանքը այն եղաւ, որ, ինչպէս ասացի, 50—55 տարի առաջուայ կիսավայրենի, թշուառական, աղքատ Իրլանդացին այս օրուայ օրս բաղդաւոր ազգ է:

Էջմիածնայ գմբէթները տեսնելով, մտքիս մէջ այսպիսի խորհրդածութիւններ արի ակամայ: Մինչ այս, մինչ այն, մեր կառքն էլ մօտեցաւ վանքի պարսպին ու կանգ առաւ: Գուրս թռայ մէջէն ու կամենում էի համբուրել այն հողը, որն կոխելէին մեր Գրիգոր Լուսաւորիչը, Տրդատ Թագաւորը, Հռիփսիմէ, Գայիանէ, Նունի և Մանի կուսանք և շատ ուրիշ բարերարք մեր ազգին,—բայց ընկերներէս քաշուեցայ (փոքրողութիւն):

Ախ, Էջմիածին, Էջմիածին, ահա եկել եմ քեզ տեսութեան հաւատով յուսով և սիրով. նայեմ ի՞նչ զգացմունքով պիտի վերահառնամ քեզանից: Կանգուն ու կշիռ բռնած ձեռք եկել եմ չափելու քու գործերը. հինգ միլիոն ժողովուրդ սպասում է իմ անաչառ կարծիքին: Աւաղ, անողոք պիտի լինիմ, բայց և տնաչառ իմ քննութեան և դատման մէջ. Թովմասի նման մաստ պիտի խրեմ քու ամէն խոցերի մէջ: Դէհ, բաց սիրտդ, մայր դու մեր սուրբ եկեղեցիներուն, նայեմ մէջը ի՞նչ վշտեր, դարտեր ու ցաւեր կան:

ԱԻԻԼ ԻԻԿ

[illegible]

աւելի մասնակցութեամբ ինքնակամ զօրակցելով իր
 ազգի վաղիկ իրաւունքները քաջ անկողնէ իր անկողնէ
 արկածի մէջ ինքն անկողնէ իր անկողնէ արկածի մէջ
 զոյգ ազգային ինքնակամ զօրակցելով իր անկողնէ
 իր անկողնէ ինքնակամ զօրակցելով իր անկողնէ
 մենա ազգային ինքնակամ զօրակցելով իր անկողնէ
 անկողնէ ինքնակամ զօրակցելով իր անկողնէ
 անկողնէ ինքնակամ զօրակցելով իր անկողնէ

† Ա. Դ. ՄՕՐԴՄԱՆ

Անցեալ դեկտեմբերի 18-ին վախճանել է Կ. Պօլսում համա-
 լաւոր արեւելագէտ, դօքտօր փիլիսոփայութեան Ա. Դ. Մօրդմանը,
 որի մահը շատ զգալի կորուստ է մասնաւորապէս մեր ազգի համար:
 Թողնելով Կ. Պօլսոյ հայ մամուլին այս գիտնականի կենաց և բազ-
 մակողմանի աշխատութեանց մանրամասն տեսութիւնը, աւելորդ չհա-
 մարեցի յիշել այստեղ ինձ յայտնի եղած ծառայութիւնները, որ
 ցոյց է տուած նա հայոց ազգային պատմութեանը: Հանգուցեալը
 դեռ երիտասարդութեան հասակում եկած էր Թուրքիա, ուր երկար
 ժամանակ գերմանական քանի մի տէրութեանց քաղաքական ներ-
 կայացուցիչ էր հանդիսացած, որով աւելի միջոց էր ստացել ճաշ-
 կաստանը և նորա հպատակ ազգութիւնները բազմակողմանի ուսում-
 նասիրելու: Քաջ տեղեակ լինելով արաբական, տաճկական, երբայա-
 կան և քանի մի այլ ասիական լեզուների, Մօրդմանը մասնակից
 եղաւ Պարսկաստանի, Մարաստանի և Ասորեստանի բեւեռագրերի ըն-
 թերցման աշխատութեանը, որի վրայ այնքան ջանք դործ դրին քա-
 ռասնական, յիսունական և վաթսունական թուականներին ամենա-
 նշանաւոր արեւելագէտները: Ինչպէս յայտնի է, վերոյիշեալ բեւեռա-
 գրերը շուտով լուծուին ստացան այդ գիտնականների ընդհանուր ա-
 ջակցութեամբ, բայց Հայաստանի բեւեռագրութիւնները նոյն բազմը
 չունեցան: Մնայելով, որ Վանայ բեւեռաձևների վրայ աշխատեցան
 այնպիսի հուշակաւոր արեւելագէտներ, ինչպէս Նիուարդ Հինքսը,
 Բօուլինսընը, Օպպէրտը, Փիլիպպոս Լուգատոն, Ֆրանսուա Լենորմանը
 և այլք, մեր աշխարհի այդ զարմանալի հնութիւնները տակաւին
 յամառութեամբ կրում են իւրեանց թանձր վարագոյրը, որին եթէ
 Մօրդմանը չկարողացաւ ամբողջութեամբ վայր իջնցնել, զոնէ աշխա-
 տեցաւ բարձրացնել վարագոյրի մի ծայրը այդ անձանօթ աշխարհի

վրայ մի հայեացք ձգելու մտքով: Իւր կենաց մօտ կէսը Մօրդմանը հայոց բեկուազրերի լուսաբանելուն նուիրեց, բայց նորա այդ զարմանալի անխոնջ և սովուն աշխատութիւնը այս գործում մեզ կարողացաւ միայն համոզել, որ առանց մեր զաւառական բարբառների բաղմահողմանի ուսումնասիրութեան,՝ անկարելի է ազգիս ցբրիստոնէական կենաց շատ կէտերը ճշդութեամբ պարզել.....: Բայց և այնպէս, Մօրդմանը վերոյիշեալ միւս գիտնականների առաջ այն զլխաւոր առաւելութիւնը ունեցաւ, որ Պօլսոյ մեր ուսումնական երիտասարդների օգնութեամբ փոքրիշատէ ծանօթացաւ ազգիս լեզուի և կենաց հետ: Այս է պատճառը, որ հանգուցեալը վանայ արձանագրութեանց լեզուի և բովանդակութեան մասին քանի մի այնպիսի սուր կնթաղութիւններ արաւ և ելրակացութեանց հաստ, որ մեր կեանքին մօտ ծանօթ չլինող գիտնականների համար անկարելի պիտի լինէր: Սակայն Մօրդմանի հետադասութեանց համարձակ ձևը երբեմն կասկած է յարուցանում իւր ճշդութեան մասին: Այդ կասկածը տեղ տեղ էլ կատարեալ թերահաւատութեան է սեղեք տալիս, մանաւանդ երբ յիշում ենք, որ մօտ քսանհինգ տարուայ աշխատութեան մէջ հանգուցեալը քանի մի անգամ փոխած է հայ բեկուազրերի ընթերցման ձևը և հիմնաւոր տարիբքը: Ասածներս ամենևին չեն պակասացնում Մօրդմանի աշխատութեանց արժանատիւութիւնը, որովհետեւ միմիայն այդպիսի համարձակ կնթաղութիւններով կարելի է փոքրիշատէ լուծել Հայաստանի բեկուազրերի կիճուտ խնդիրը: Գոնէ այդ ձևով պարզաբանուեցան թէ կղիպտոսի հիւրօղիքները և թէ Ասորեստանի արձանագրութիւնները: Այսպէս թէ այնպէս, բայց Մօրդմանի անունը վանայ բեկուազրերի ընթերցման պատմութեան մէջ պատուաւոր տեղէ բռնելու. նորա քանի մի կարծիքներները արդէն վճռական կերպիւ ընդունուած պէտք է համարուին:

Հանգուցեալի դրութիւններից ինձ մօտ պոնում են

1) Erklärung und Entzifferung der armenischen Keilschriften von Wan und der Umgegend von A. D. Mordtmann. Leipzig. 1873.

2) Հայ բեկուաձև արձանագրութիւնք լուսաբանեալ ի Մօրթմանայ, թարգմանեաց ի գերմաներէնէ Գէորգ Ապտուլլահեան. Պօլս 1872.

3) Հատուածք պատմութեան Հայաստանի, քաղեալք յԱրա-

բացի պատմադրաց ի ձեռն տոբթոր Մորթմանայ արևելագետի, թարգմանեաց ի հայ կտրապետ Իւթիւճեան, տետր Ա. Պօլիս, 1874.

Սակայն, որքան ինձ յայտնի է, այս գիտնականի յօդուածները բազմաթիւ են եւրոպայի ուսումնական հրատարակութեանց մէջ, մանաւանդ Augsburger Allgemeine Zeitung — ում, որոնցից քանի մի քաղուածներ ժամանակ ժամանակ տպուած են և «Մասիս» լրագրում: Հանգուցեալը վանայ բեեռագրերի մասին քանի մի տարի առաջ դասախօսութիւններ արաւ Պօլսոյ մէջ և միանգամայն գրաւեց այնտեղի հայերի համակրութիւնը և ուշադրութիւնը:

Անձամբ ծանօթ լինելու պատիւն ունենալով այս գիտնականի հետ, վկայ եմ եղած թէ ինչպիսի համակրութեամբ և սիրով էր նայում նա Հայաստանի հնախօսութեանը վերայ: Ամէն մի գիւտաւմէն մի խօսք այդ մասին շարժում էր նորա հետաքրքրութիւնը և այդ րոպէում պատկառելի ծերունի Մորդմանը դառնում էր մի կրակոտ երիտասարդ: Դեռ ևս 1874 թւին, երբ Պօլսոյ մէջ գիտաւորութիւն կար Հայոց հնախօսական ընկերութեան հիմքը դնելու, Մորդմանը գլխաւոր համակրող և մասնակցող անձերից մէկն էր: Այնուհետեւ նա յայտնեց իւր համակրութիւնը Կովկասու հնասիրաց ընկերութեանը, որի պատուաւոր անդամ ընտրուեցաւ:

Որքան յայտնի է ինձ, հանգուցեալը դեռ ևս շարունակում էր իւր հետազօտութիւնները Հայոց բեեռագրերի մասին, բայց անակնկալ մահը կտրեց նորա անխոնջ և արդիւնաբեր աշխատութեանց թիւը, չթողնելով նորան, ի ցաւ մեր, վերջացնել իւր ձեռագործ արձանը....:

Պօլսոյ հայոցը կը մնար Մորդմանի հայասիրութեան մօտաւոր դնահատիչը լինիլ, և արդարեւ Ս. Պատրիարքից և ազգային Ընդհանուր Ժողովից սկսած մինչև մասնաւոր անհատները ամէնքը շտապել են յայտնել իւրեանց ցաւը և մխիթարական հանգուցելոյ ընտանեաց: Յուդարկաւորութիւնը մի առանձին շքեղութիւն է ստացել հայոց ցոյց տուած յարգանքներից և Մորդմանի գերեզմանի վրայ հայ և տաճիկ երիտասարդներ հայերէն և տաճիկերէն լեզուներով դամբանական են խօսած, կ'ասես թէ աշխարհին նորից ապացուցանելու համար, որ գիտութիւնը միայն կարող է հաշտեցնել մուսուլմանի կրօնամոլութիւնը հայի երբեմն անտեղի հեղութեան հետ....:

պատգմաւ արեւմտեան զինքնաւորացի խաչակրացի
 զորքի միջոցաւ քիչ քիչ գրաւոր զան զո յինքն
 ախարհեան զի յիշխան Գրիգոր Գ Գրիգոր Գ Գրիգոր
 զինքն զինքն զինքն զինքն զինքն զինքն զինքն
 զինքն զինքն զինքն զինքն զինքն զինքն զինքն

զինքն զինքն

զինքն զինքն **Հ Բ Ա Ի Է Ր** զինքն զինքն
 զինքն զինքն զինքն զինքն զինքն զինքն զինքն
 զինքն զինքն զինքն զինքն զինքն զինքն զինքն
 զինքն զինքն զինքն զինքն զինքն զինքն զինքն

„Փորձի“ Խմբագրութիւնը սուրբ և անհրա-
 ժեշտ պարտականութիւն է համարում գուժել իւր
 թերթի միջոցով, թէ այս տարի Հայաստանում ըն-
 դարձակ տարածութեան վերայ սարսափելի սով է
 տիրել: Ռուսահայերը դեռ շատ միջոցներ ունին
 պատերազմելու այդ անողորմ պատուհասի դէմ, իսկ
 մեր Տաճկահայ եղբայրքը բոլորովին զուրկ են այն
 միջոցներից: Այնպէս ռուսական հիւպատոս պ. Կամ-
 սարականի նամակներին նայելով՝ այնտեղ կոտորածն
 արդէն անցեալ դեկտեմբերին է սկսել: Մինչև նոր
 հացի հասնելը դեռ շատ ամիսներ կան, այն էլ եթէ
 դարնան սերմ ունենան ցանելու:

Արդ՝ „Փորձը“ իւր կողմից հրաւիրում է Ռու-
 սիաբնակ Հայերին օգնութեան ձեռք մեկնել, և այդ
 անողորմ պատուհասին ազատել մեր այն եղ-
 բայրներին, որոնք այսքան տարիներ դառն նեղու-
 թիւնների դիմանալով պահպանում են հայրենի եր-
 կիրը, և որոնք նորերումն մօտաւոր գեղեցիկ ապա-

ՅՈՒՅԱԿ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒԱՅ ՅՕԳՈՒՏ ԴՊՐՈՑԱՄԻՐԱՅ—ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

«Փորձի» խմբագրութեան ձեռքով հաւաքուած.

« Գ) . Աբգար Յովհաննիսեանի հրատարակական զատակո-
սու թիւնից զոյացած զԲՈՒՄԱՐԻ մի մասը . . . . . 82 . . »

« Գ) . Խաչատուր Քալանժարեան, 1880 թուի տարի-
կան բաժանորդացիներ 20 ռ.

« ԶՊ. Գրիգոր Աղաբեկեանց. . . 15 »

» Սարգիս Ալեքսանեանց . . . . . 10 »

» Լ Կոստանդին Եաղովելիչ Զուբարով . . . . . 10 »

« » Արուժիւն Բարտաշեանց . . . . . 10 »

« 1 » Սողոմոն Անտոնեանց . . . . . 10 »

« 1 Օր, Միրանոյշ. . . . . 10 »

» Աստղիկ . . . . . 10 »

« 1 Պ. Յարութիւն Աղաժեանց . . . . . 10 »

« Գրիգոր Գօզալեանց » . . . . . 10 »

» Գէորգ Յակոբեանց . . . 10 »

» Միքայէլ Տէր.—Միքայէլեանց . . . 10 »

« Յուշանէս Աստուածատրեանց . . . . . 5 »

Ո՛ր իշխանի Միքայել Բէհբուդեանց բնակչոց զգոյնք զմուրհիւնս 5

» Յուհաննէս Տէր—Աստուածատրեանց... 5 »

« Նաչապուր Բովսէփեանց . . . . . »

1 » Ալէքսանդր Գրիգորիւ Սերգէեւ

» Յակովբ Նազարեանց. . . յոսմանց . . . զմանուկսն . . . 3 »

1 ՝ Յովհաննէս Շահմուրադեանց 3

Ռ . . Ռ . . Բաղդյանց . . . 3 Ռ

» Գրիգոր Բայսօղօլեանց 3 »

Սիրի, օն Սիրուհեանց, 3

Ն. Կարապետ, Մուժաֆեանց

Սբգար թոմասեանց . . . յնախորհրդսն Սյունի .

Պ. Գէորգ. Դաւթեանց . . . 3

» Յուշանէս Շահինեանց : Կոմիտաս Գլխահ : 3 »

» Ստեփան Գրիգորիչ Մելիքով • • • • • 3 »

» Յովհաննէս Բաղիսօրլօրեանց. . . . . 3 »

Պէտք է ընդհանուր խնդրանքներ արձակել և օգտագործել համապատասխան խնդրանքները:

Պահպանանք Եղիշեանց . . . . . 3 »

Միջոյէլ Արամեանց 3

Ներկողություն Ստեփանեանց 3

Յուշահանգիս Մեղրուկեանց

Պ. Աւագ Խանդամիրեանց	3	ա.
» Իսահակ Ա. քիմեանց	3	»
» Նաւասարդ Զօրեանց	3	»
» Դանիէլ Լիսիցեանց	3	»
» Աւետիս Զարգարեանց	3	»
» Աղէքսանդր Մանուկեանց	3	»
» Աղէքսանդր Մելիք — Փաշայեանց	3	»
» Աւետիք Պապեանց	2	»
» Շաքար Արարատեանց	2	»
» Աղէքսանդր Շարիբէկեանց	2	»
» Դանիէլ Մուրադեանց	2	»
» Աղալծ Միրիզօղեանց	2	»
» Աղալծ Ղոնեանց	2	»
» Յովհաննէս Գուրջեանց	2	»
» Ստեփաննոս Ստեփանեանց	2	»
» Իշխ. Լուարսաբ Երկայնաբազուկ — Արղու թեանց	2	»
» Յովհաննէս Կուրծեանց	2	»
» Վլադիմիր Վարլամեանց	1	»
» Մինաս Եարզնկեանց	1	»
» Ստեփաննոս Վարդապարեանց	1	»
» Սարգիս Յարութիւնեանց	1	»
» Ստեփաննոս Եարզնկեանց	1	»
» Յարութիւն Զարգարեանց	1	»
» Դրիգոր Մկրտումեանց	1	»
» Յարութիւն Երիզարեանց	1	»
» Արշակ Զարգարեանց	1	»
» Յարութիւն Վարդապարեանց	1	»
» Նիկողայոս Ղովտեանց	1	»
» Յակոբ Փափազեանց	1	»
» Աղէքսանդր Անանեանց	1	»
» Կարապետ Լայրապետեանց	1	»
» Կարապետ Կարապետեանց	1	»
» Աղէքսանդր Մելիք — Աւալեանց	1	»
» Ստեփաննոս Թումանեանց	1	»
» Խաչատուր Ղալումեանց	1	»
» Դանիէլ Բարսեղեանց	1	»
» Յովհաննէս Աղամալեանց	1	»
» Աւետիք Ղազարեանց	1	»
» Ֆարնաօղ Ստեփանիշ Խաւրով	1	»
» Նիկողայոս Ղուլիջանեանց	1	»
» Գէորգ Գրիգորեանց	1	»
Ընդամէնը	353	ա.
(Կը շարունակուի.)		